

**Малкъар жазычуланы суратлау-адабият,
жамауат-санат журналлары**

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (133) май-июнь 2007 ж.

Учредительле –
КъМР-ни Культура эм информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда

Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Зумақъулланы Танзиля
Ёлмезланы Мурадин
(жауаплы секретарь)

Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауланы Хасан

**ЭПЕРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2007

Министерство культуры и информационных коммуникаций

МИНГИ ТАУ / Эльбрус № 3 (133)

*Литературно-художественный,
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители: Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
№ 0037 от 16 декабря 1998 г.

И. О. главного редактора *А. Т. Додуев*
Ответственный секретарь *М. М. Ольмезов*
Технический редактор *С. А. Мусукаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Сдано в набор 16.03.07 Подписано к печати 07.06.07.
Формат 84×108^{1/32}. Бумага газетная. Гарнитура школьная.
Печать офсетная. Усл. п. л. 12,18. Уч.-изд. л. 12,9. Заказ № 85.
Тираж 1410 экз. Цена свободная.

Адрес редакции: 360000, Нальчик, пр. Ленина, 5.
Отпечатано на ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 г.»
Нальчик, пр. Ленина, 33

Редакция авторла бла къагъыт жюрютмейди. Къол жазмалагъа кесамат этмейди, ала ызларына да къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материаланы башха жерде басмалагъанда, была «Минги Тау» журналдандыла деп жазаргъа борчду.

© «Минги Тау», 2007 ж.

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ ТУУГЪАНЛЫ – 95 ЖЫЛ

ХАЛКЪ ЁКЮЛЮ

Бир да унутмайма: Къабарты-Малкъарны Жазычуларыны союзу Облсовпрофну юйюнде орналыш болгъан жыллада бизни тилибизде чыгъып башлагъан «Шуёхлукъ» альманахны редакторуна барама. Альманахны редакциясы да ол юйде эди.

Халкъыбызны, сюргюнден башына эркин болуп, туугъан жерине къуюлуп келген, жамауатыбызны Аллахдан келген хунерини, аллы тыйылып тургъан суу ычхыннганлай, алгъа ургъан, жаш адамла – билимге, абадан адамла уа – билген ишлерине къампалгъан заманла.

Мен да ол жаш таулуладан бириме – алгъыннгы жаланда юч факультети болгъан институт бизни къайтып келгенибизни себебинден университетге айландырылгъан окъуу юйню малкъар тил эм литература бёлюмюню экинчи курсунда окъугъан. Ары дери, жашауубуз алай келип, ма-нгылай жазыу деген керти эсе, сакъал-мыйыкъ да урмагъан заманларыбызда, аны зейтун кёгетини ачысын сынап, колхозда тракторда, мешинада ишлеп, район прокурорну шофёру болуп да, кесими жетген инсанлагъа къошхан заманымды.

Таулу халкъ бери жыйыла келген ал жыллада бизни кибик адам саны аз халкълада бек аз тюбеучю сейирлик ишле болдула: жаш таулучукъланы, халкъыбызны къолгъа алгъан не ишинде да эсленип къалыучу хунерлиги къозгъап, фахмулары, къудуретни измиси бла ачылыучу каполлай, ачылып, илхамлары, жер тюбюнден зынгырдауукъ шаудан бюркюп чыкыгъанлай, ёрге уруп, хауаны толтуруп къойду. Къара сёзмю, акъ сёзмю дейсе – чыгъармачылыкъ хунер жюреклерибизни илхам тенгизледе кеслери ауурлукълары тенгли сууну тышына тёгюучю кемелей этип къойгъанды. Бюгюн атлары айтылгъан жазычула, назмучула – Зума-къулланы Танзиля, Бабаланы Ибрахим, Тёппеланы Алим,

Толгъурланы Зейтун, Мокъаланы Магомет, мен да ол жыйыннга бир кыйырдан кыошулуп, кеслерини ал атламларын арсар-арсар, уяла-уяла эте башлагъан эдик. Бизни прозачыларыбыз Гуртуланы Элдар, Гадийланы Ибрахим да, бираз кечирег'а назмучу Созайланы Ахмат да литературада кеслерини «ауазларын» сынап ол жыллада кйргендиле.

Не сйз, ол кезиуледе кыйсы бирибизге да, суусунган жерге кйкден тамарыкъ тамычы кибик, себеплик керек эди. Билген адамны сйзю тутхан ишибизде бизге базыныулукъ берирге боллукъ эди. Таматаны «илхам ауруугъа» жарарыкъ дарман халаллыгъы кыатдырлыкъ эди кыарыусуз кыанатларыбызны.

Бизни насыбыбызгъа, таматаларыбыз бизге «нек келгенсе, не жумушунг барды?» дегенча кйлкыатдыр сйзле бла угъай, бет жарыкълары бла бизге жангы дунияны ачып тюбедиле. Ол угъай эсенг, бир зат тырнагъан (бу сйзню магъанасы бизни тилде ыспассызгъа айтылмайды, жазыу ишге жетгенде) бар эсе деп, кеслери излеп айлангандыла бизни.

Биз да, ол жыллада Фрунзеде (ол заманда Кыйргызыстанны ара шахары) басмаланган таулу китапланы – Керимни «Жолла» деген назму китабын, «Жашауубузну байрагъы» (жазычуларыбызны назмуларындан кыуралгъанды) китапны кюндюз кыолтукъ тюбюбюзде жюрютюп, кече жастыкъ тюбюнде сакълап, поэзияны адам акъылы жетмез бийиклерине, аланы жазгъанланы уа аны эшик ачыкъларын кыолларында тутханлагъа санап жашагъан таулу жаш адамлабыз.

Ала уа, кыарасакъ,– сени, мени кибик адамла, элибизде кйрген, таныгъан адамларыбыздан башха туюл. Не сйзлери, не кыылыкълары бла. Бир башхалыкълары: ала бизни кйзлерибизге, не эсе да бир зат излеп, кюл тюбюнде бугъуп туруп, артда от жагъаны отун жандырыргъа боллукъ жинкни излегенча, тюрслеп кыарайдыла. Биз аланы кйребиз, саламлашабыз, алай уллу муратыбызны, тырнагъанчыкъларыбызны башларын ачмайбыз. Ала асыры уллу адамла эдиле бизни ангылауубузда.

Бизни ол жаш ангылауубуз алдамагъанды, керти болуп чыкъды ол ангылауубуз артда.

Нек дегенде мен, бююнлюкде Керимден эки жылгъа тамата адам, биринчи тюбешиуюбюзде аны манга айтхан сйзлерин, башынга жастыкъ болургъа жараулу жумушакъ кыарамын, бююн-бюгече да Холам черегини арбазыма кече сайын, селеймей, таркыймай, уруп тургъан жарыгъына айланмай ушагъан мангылай жарыгъын жюрегимде баргъан дуниямда тюберик кыйынлыкъланы жолларын кесерик хамайылланыча жюрютеме.

Урушда бир бутун кѳююп келгенин, алай болгъанлыкъ-гъа, жашауну кѳаргъамай, кѳазауат аулакълада жоюлгъан тенглерине жарсып, сау кѳалгъан нѳгерлерине кѳууанып, суюген ишин кѳоймагъанлай, назмуларында ана тилини татыуун чыгъарып тургъанын билеме. Анга тюберигими адыргысындан кѳол аязларымы терлегенлери сууландырмас ючюн, бир кѳолумдан бир кѳолума ѳтдюре баргъан «Жолла» китабы шагъатды аны сургюн азабын жазыу иши бла хорлап тургъанына.

Жазыу иште жаратылгъанлы да алай болур: биринчи назмуларын аты айтылгъан поэтге окъургъа базынмакълыкъ тюбю кѳрюнмеген бугъейни башы бла секирип ѳтерге базыннгандан башха туююдю. Пушкинни да, Жуковскийни аллында биринчи назмуларын окъугъанда, халы алай ѳди деген хапар жюриюдю. Алай, Жуковский аны кесинден да алгъа салгъанына да кѳарамай, ѳлюп кетгинчи, Пушкин Жуковскийни кесини устазына, кесин а аны шекиртине санап тургъанды.

Чыгъармачылыкъны табийгъаты алай ѳсе уа!

Керти поэт а дунясында жазгъан назмуларына кѳоркѳуп жашайды, жамауатны аллында сабийим уялтмасын деп, ата кѳалай кѳоркѳуп жашай ѳсе да, тюз да ма алай.

Мен аны Керим бла биринчи ушагъымда ангылагъанма. Аны аллай поэт болгъанын отоуна кире баргъанымлай окъуна ѳслеген ѳдим – жашха да, жазгъанларына да ата кѳзден кѳарагъанын.

Отоуну «Беломор» тютюн татыгъан хауасы керти кишини сифатын суратлагъан китап бетинлей кѳрюндю.

– Олло-о-ох, Солтанмек, саумуса, кѳайдан чыкъдынг, таланган! Кел, жууукъ бол! – деп, бир кесек тынгылап турду да, манга да тюрслеп кѳарай, тютюню базыкъ ийирилген жюн халыны кѳалымдысы кибик, тилчик болуп, ѳрге женгил сууурулгъан «Беломор» папиросу «сыбызгъысындан» баш ѳм орта бармагъы бла тутуп, баш бармагъы бла уа аны кѳыйыр кюлюн кюл орунга кѳагъып, сора кенг ышарып, столуну бери жанында – Керимни туурасында олтуруп тургъан Боташланы Иссаны кѳз кѳыйыры бла тутуп, бетин а манга буруп:

– Тейри, не Солтанмексе, неда Солтанмекден туугъанса, – деп, кюлдю. – Гуртуланы Солтанмекни жашымыса?

Алайда «не Солтанмексе, неда Солтанмекден туугъанса» деп нек айтханын билдирди: «Бир холамлы, Кѳарачайгъа жалчыгъа барып, анда кесини чам атын айтып, жалчыгъа тохтайды да, бир ненча кюнден сора, иеси кѳошдан ѳлге ѳннгенлей, иеси бла келишген хакъны да алып, кетип бара болгъанды. Ол кѳошдан келе, иеси уа кѳошха кѳайтып

бара, тубеп къаладыла. Иеси, ишекли да болуп: «Ферез, сенмисе?» – деп соргъанды. Ол а, тынгылауну ийип, озуп тебирегенди. Къарачайлы жалчысыны ол ат ётюрюк аты болгъанын къайдан билсин. Алай, жалчысы алай къысха кетерге керек туююл эди да, къарачайлы, дагъыда сормай болмай: «Ферез, къайры кетип бараса?» – дегенди. «Кесинг бол Ферез, мен нек болама Ферез, мени атам атагъан атым барды – Жюнюс!» – деп, анга да хыны этип, кетип къалгъанды. Ол къарачайлы уа, керти да жангылгъан иш болурма деген магъанада: «Жаным, ант этдир, сен не Ферезсе, не Ферезден туугъанса», – дегенди ызындан деп, Иссагъа да, манга да таулу хапар айтды.

Ол кюн Керим ол хапарны иш этипми айтды, угъаймы, – бюгюн мен айталлыкъ туююлме, алай ол хапардан сора мен бу отоуну кеси адамы болуп къалдым: къоркыгъаным да кетди, жунчугъаным да къачды. Эрттеден танышлача болдукъ да, манга бир сабийинеча селешди. Атабызны керти да таныгъанын, ол угъай да, тенгле болгъанларын да айтды. Анабызны да сорду.

Атамы урушдан къайтмай къалгъанын айтдым анга.

Тюз ол кезиучюкде аны бети алай тюрленген эди, кюнню тутулгъанын кёрген адам ийнанырыкъды манга, аны бет халын айтсам.

Бираздан сорду барыбызны да – ким барсыз, ким жокъсуз деп. Айтдым билгеними.

Алай бла, мен да билмей тургъанлай, ол мени кесине ушакъ нёгер этип къойду. Исса бла танышдырды. Андан сора, кёп да турмай, Исса, саламлашып, чыгып кетди. Алайда мен Отарланы Керим бла дуниямда биринчи кере бетден-бетге селеширча болдум. Жарауум ачылды.

– Бир затчыкъла билеме мен сени юсюнгден, алай къысха тенгими жашыса деб’а билмегенме. Берте сорургъа да бир болгъанма. Аныкъыланы мен андан окъуна таныйма. Сен а кимники болурса деп тургъанма... Аберими келтиргенсе?.. Жунчума, хайт де! Сеничала дагъыда бардыла. Бирибиз жаныбызны бердик Ата журт ючюн, бирибиз – саныбызны, аны ючюн а сындырырдан да къалмадыла бизни. Алай ууалмагъанбыз, кёресе, терсле туберикдиде жазаларына, кёк кюкюреуюча, жетер ол кюн да... Ишлерге керекди. Жазаргъа... Тутчу, ненг барды?..

* * *

Тау аязы шош урады,
Къалтырайды кёл.
Жукъугъа батып турады
Тёбен таулу эл.

Эркин тау жайлыкъла! Мында
Тийре – сабыр, шош.
Жукълайды къая аллында
Таулу къойчу къош.

* * *

Жай тюздеде урушла сабыр болуп,
Жата эдим бир салкъын талачыкъда, –
Тура эдик сермешден сора солуп...
Къалкъыдым да, тюш кёрдюм алайчыкъда.

Бир тиширчу, иги танытмай кесин,
Манга къарагъанлай танг кесек турду.
Сёлешип, мени уятыргъа кёзю
Къыймай, жанымда къыртышха олтурду.

Ол а – анам! Таныгъанымы кёрюп,
Мен сёз да айтхынчы: «Да, – деди, – жашым!
Сизни ёсдюрдюм, бар кючюмю берип,
Мени кёз жарыгъым, жүрек сагъышым!..

Унутмагъан эсегиз ана сютюмю,
Сизге кююучу гыржын къабынымы,
Айыплы этмегиз мени бетими,
Душманнга малтатмагъыз къабырымы!»

* * *

Тёзген – төш ашар дейдиле тауда,
Барына тёзербиз, чыдам табыла.
Бирде, жайда бузча, эрирле даула,
Туугъан жерге жол ачыла таулугъа.

Аны тохтатмай комендантла, чекле,
Барыр, ашыра жол ташла, кырдыкла.
Шынтагы юзюкча, къарала кёкде,
Батыш таба учадыла зурнукла.

Бу тизгинлени жазгъаннга бере турама ол кюн келтир-
генчиклерими. Бу тизгинлени жазгъан Керим эди – мени ол
кюн кёлюмю кётюрген, къаламыма ышандыргъан, тохтаусуз
ишлерге чакъыргъан. Бир назмумда кюн таякъны юсюнден
айтылгъан жерде «жылтырайды» дегенни «жилтирейди»
дегеннге алышып, бек суйген адамына айтыучу (мен къайда
кеч ангылагъанма аны) «хайырсыз» деген сёзюм да айтып,
бир ненча назмуму сайлап, альманахда чыгъарды...

Бир жүзюмю сюрген адамча кёрюндю манга ол кюн Ке-
рим: сёзюне, мени назмуларыма, жумушума къарагъанына,

манга тубегенине, халкыбызны къадарыны юсюнден сагъышларына («Сагъышла» деп китабы да чыкыгъанды аны артда) кёре.

Кёп жылла озгъандан сора билгенме мен керти сёз ючюн адамланы зинданлада чиритген заманлада Керим Сталинге халкыбызны терс кёчюрюлгенин кёзюне тутуп жазгъанын. Ол къагъытында Керим: «Мен урушда бир санымы къоюп келгенме. Мени кыралгъа не хатам жетгенди?» – деп, тарыгыу-сарнау оюм айтмайды. Кесин къалгъанладан алгъа салмайды, энчи кёргюзтмейди. Анда айтылгъаны – халкымы къолуна сауут алалгъаны артха турмагъанды, букъмагъанды, душман бла сермешледе жанын-къанын аямагъанды, кыралыбызны азатлыгы ючюн къан къазауат этгенди. Бююн а миллетими акъ бетине къара къурум нек жагъылды деген битеумиллет сыр айтылады.

Мен къаты ийнаныпма: халкыбызны кёчюре келгенлеринде, алай айтып сюелген болса эди, таулуланы къадарлары бираз башха тюрлюрек болургъа боллукъ эди...

Керим адамыча жалаңда тюшюнде жашагъанда да, эсинде уа туугъан жери эди:

**Тюшюмде, къачхынчы жесирча бара,
Туугъан жеримде бюгече да болдум.
Анамы бетинеча, турдум къарап
Аны бетине, – тансыгъымы алдым.**

**Анамы къабырыны къатында да
Мудах олтурдум, узакъ жолдан арып.
Анда туудукъларыны атындан да
Ата къабырына баш урдум, барып...**

Отуз алты жылында «Къарамыйыкыгъа» халкыны атындан сёзюм айталгъан жигит киши, быллай тизгинлени да жазгъан миллет уланы кёре эдим мени ол кюн ушакъ нёгерге алып къояргъа угъай демеген кыркъ жетижыллыкъ Керим.

Дагъыда:

**Аны тюш суна эдиле кёргенле,
Анга адам ийнанмазча эди хал:
Къабырларындан кычыра ёлгенле,
Туугъан жеринден кыыстала эди халкъ, –**

деп, къолу къалтырагъан угъай эсенг, жүрек кючно шарт билдирген тизгинлени да тартхан киши эди манга эс бёлюп олтургъан поэт.

Андан артхасында мен аны ушагына тынгылагъанма, поэзияны суйгенле кѐп жыйылгъан жерледе сѐлешгенин кѐргенме. Алай ол биринчи тюбешиуюбюзню татыуу, магъанасы уа бютюнда кѐтюрюле баргъан болмаса, не аз да эски болмагъандыла. Бюгюнлюкде, кеси аллыма къалып, аны назмуларын окъугъанымдача.

Мен алай ангыладым ол кюн Керимни: Совет Союзну башха халкълары бла бирге сынагъан къыйынлыкъларыбыздан сора да, бизге, айырып, энчи сюргюн зарауатлыкъ сынатхан къыраллыкъгъа ол керти кѐлю бла къуллукъ этгенди, бюгюн да ол, артха айланып, ол къыралгъа таш атарыкъ туююл эди, нек дегенде, иш къыраллыкъда туююл эди, иш аны къолда жүрютгенледе эди, энчи-энчи адамлада. Адам саны аз халкълагъа билим алыргъа – онг, жазыу ишге – жол, миллет ышанларын сакъларгъа суйгеннге – эс тапдыргъан да къыраллыкъ эди. Жашау Керимге ѓз анача болалмагъанды, ѓгелик этгенди жашау анга. Керим а анга ѓчюкленмегенди, бир балагъа да анасын сайлап алыр амал болмагъанын ангылап, жашауну кесинча ишлегенди, мангылай жазыуундан къачып къутулургъа сылтау излемегенди; кеси къыйыны бла келмегенни кесиникине санаган айыпды. Биреуге жалынып, аны аллына тобукъланып барып, кесинге тапхан игилигинг биреуге тежелип эди эсе уа! – деген ишеклик хар эр кишиде эр сезим болургъа керекди: мени юсюмде халкъыма чып тюшмесин, биреуню да эниш ѓтме, кесинги да сындыртма...

Къайсын айтхын да, къайсын къойгъун! Дерс эди бизге Керим турушунлай, жазгъанларын айтмай къойсакъ да. Алай, жазгъанлары бла аны кесини халы алай келише ѓдиле бирге, – аллайла бек аздыла дерча.

Ол бюгюн сау болса, – токъсан жыл жашагъанла уа азмыдыла! – бизни халкъыбызны дебери шѐндюгю болушундан эсе къайда иги болур эди деген акъыл барды менде.

Аны дерслеринден не келсин, анга туурада мен кесим аланы жүрютүп, башхалагъа бералмадым эсе, шо бир адамгъа окъуна... Ким билсин, уллу назмучуну, элни эслисини дерслерин хар ким да кесини сунуп жүрюй а болурму?... Бизни биринчи тюбешиуюбюзден сора тогъуз жыл озуп, Керим манга СССР-ни Жазычуларыны союзуну билетин берирге нѐгерлери бла мени туугъан элим Акъ-Суугъа келген эди. Мени атама, урушда къалгъан тенглерине хурмет ѓтип келген ѓдиле ала. Хурметден хурмет тууады. Мени да анга да, аны нѐгерлерине да халалды жаным.

ГУРТУЛАНЫ Салих

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

Хутай

(Роман)

Бөрю гитче адамчыкъны эртте эслеген эди. Ол шаудан къатына келип, уллу жугъур ташха таянганлай окъуна. Таянып да кеп мычымады, темир быргъысын терек бутакъгъа илиндирип, къара тегерек беркчюгюн тешди, сора шауданнга къапланды. Кек бөрю ангылагъандан гитче адамчыкъ сууну жут иче эди, ал «аякъларын» эки жанына кенг салып. Адамчыкъны башы къап-къарады, бети уа къызарыпды.

Кюнню кезю артыкъ бийик ёрлемегенди, алай хауа иссиди, ташладан, терек тюккючледен да жылыу урады. Ол адамчыкъ келип къалмаса, бөрю да тигелерик эди шауданнга. Шаудан аны шауданыды, эртте сайлап бийлегенди. Къызыу бола башлагъанлай, бөрю, шауданнга барып, тийресинде, узакъ кетмей, бауурланып къалады. Суусапха келген малны марарча жер' а кепдю. Бийик ёсген ханс къатыш кырдык, ёгюзле кибик, ташла. Эрттенликде эртте, ашхамда да тигелеучюдюле бери кийикле. Бюгюн' а сакълай-марлай кетип, тюнгюлюп кетгенди ары, бугъуп къарагъан жерине – балаларына жууукъгъа. Тутуп, токъланырча жаны болгъан зат кезюне урунмады. Гажай уугъа къууулуп кетгенли да кеп заман озгъанды – къайтмайды. Кек бөрю ач эди. Айхай, бу тийреден башха жерге кетсе, ол кесине мадар этерикди. Не медет, бюгюн бөрю кючюклени ол сакълайды.

Адам балачыкъ кеси жангыз жашагъан жеринден кетип, былай узакъ келгенине да сейир этди кек бөрю. Энди ызындан уучула-сюрюючуле жетмей мычысала, ашаргъа нек жарамайды, бек жарарыкъды, кьойданмы онгуду ол.

Аууз сууларын тыялмай, бөрю эринлерин терк-терк жа-лады. Секирирге хазырлана тургъанча, ал аякълары шош къалтырап, сыртында бир тюрлю хычыуун сезим къабынып, къуйругунда ёчюлдю. Алай бөрю олсагъат сокъуранды. Жарарыкъмыды адам баласыны богъурдагъын юзерге, бө-

рюле, уллу, гитче да болсун, адамланы ууламагъандыла, балаларын да юйретмегендиле. Не десенг да, адам дегенинг хата этмейди бёрюлеге, игилиг'а этедиле: асламында ала ёс-дюрген малланы ашап кечинедиле. Сора былайгъа ажашып келген балаларын кессе, адамла кечерлеми, тынч тургъан жерлеринде кёзутургъа жарарыкъ туююлдо. Къой, кёзу урлагъанда неда эшеклерин кесгенде тёзген адамла, балаларына тийсе, темир таякъла алып, бери, таугъа, тегюлюп къаллыкъдыла. Сора бёрю да жокъ, балалары да – гунч.

Бёрю нек эсе да жангыдан титиреп, кертда темир таякълыла ёрлеп келгенлей, шош-шош сытылды. Экили эди ол, ачлыгъына хорлатып, эринин-бурунун жалай, къоркъгъанын да тунчукъдуралмай. Алай бёрю, мычымай экили-лигине сокъуранып, жалкъа тюклерин къобарды. Адамладан чыгъады хар палах, къайгъы. Тюзде, тау этекледе жашагъанланы мурдар этип, богъурдакъларын юзюп къоялсала эдиле бёрюле, жыйылып, жыйын болуп, элlege чабып, ырахат жашарыкъ эдиле. Тюзге, таугъа да, агъачха, суугъа да иелик этген насыпды – ол насыб' а жаланда бёрюлеге тийишлиди. Кёк бёрю къолларына тюшсе, адамла аны аярыкъ туююлдоле, биледи ол ёзенден, тау этекледен келгенле да бёрюлени кёрюп болмагъанларын. Бу бёрюню шауданына къапланган'а, алагъа ушамазмы, секирип, богъурдагъын юзюп къойса иги туююлмюдо?

Кёк бёрю, къарамы тюрленип, ауурланып, башын бошлап, аны ауурлугъун кётюралмагъанча, шош улуду. Шауданнга къапланган, эшитип, сагъаймазча. Къайнасы къыстауланды. Шибиллялай, мыйысында къабыннган не зат эсе да элгенип, ол къабыннганны ёчюлталмай кёп турду, ач къайгъысын да унутуп. Нек келген болур бу адам баласы былай узакъ, кийикледен бла бёрюледен сора киши жюрюмеген жерлеге кеси жангыз, не излейди, не марайды? Балаларын излей-сынчылай жюрюй эсе уа, аланы къырыргъа деп? Бёрюню тёрт саны да бирча къалтырап, адыргысындан ал аягъын кётюрдо. Болалмады, ичин къоркъуу бла адамчыкъгъа къайгъысы сыйырып, секирип, тёрт аякъланды, дагъыда къуйругъуна чёкдо. Энди ол къарамын адамчыкъдан бурургъа керек туююлдо, ажашдырып къойса, бёрюню шиякысына жууукъ келип къалыргъа боллукъду. Сора, жангыдан адам баласына сагъайып, ташха къысылды, жюреги къыстауланып, къанын кёзлерине чапдыргъанын сезе.

Жашчыкъ, суусабын къандырып, къызгъан бетин да чайкъап, ёрге турду. Анга бир он-онеки жыл болады. Къалын кёкюрекли, акъсылбет, акъ мангылайында къара

тогъайланган къашлары бла. Аякъларында гён чарыкълары, тобукъ тюплерине дери кёк ышымлары.

Жашчыкъ, кёлек этеги бла бетин сюртюп, тегерек къара бёркчюгюн кийди. Ашыкъмай, сабыр атлай барып, таулу ушкогун алды. Ол жангыз окъ бла жерленип эди. Къабыргъада атасыны ушкогун алып кетгенди – Муса окъланы къайда букъдургъанын а' излеп кюрешмегенди. Сюрючюле бёрю бла аны гажайындан кёп тарыгъа эдиле, ызларына тюшпалмай. Айтханларына кёре, бу тийреледе жюрюйдюле ала, мал къошлагъа чабыуулукъ этип. Исмайыл алданмагъанды: кёк бёрюню эслегенди, эслегенин сездирирге суймей, жашыртын, баштёбен болуп, суугъа, къарагъан сундурургъа кюрешди.

Бёрю уллу да, ауур да кёрюндю. Терек чапыракълача, гитче, ючгюл къулакълары сир къатып. Ташча ауур, кенг мангылайлы, теренден къарагъан кёзлерини гинжилери саргъалып.

Исмайыл не бек сакъ болса да, къарамы бёрюню къарамы бла тюбешди. Жашчыкъ сан этмеди, эшек кибики уллу кёк бёрю уа элгенди: гитче адамчыкъны кёзлерин кючюклерини кёзлерине ушатып, жаратмады – къуйругъун бут арасына къысды. Къоркъгъанын ангылап, кеси кесинден буюгъуп, кючюклери жукъу араларында сытылгъанча, сытылды.

Адам балачыкъ, бёрюню барын-жогъун да билмегенча, кёрмегенча этип, ушкогун эки къолу бла да кенделен тутду. Шауданнга саркъып, аны чунгурун толутуруп энишге тегюлген тау суучукъдан ётдю. Бёрю да сыртны бели бла бираз барды: жашчыкъ, къамамай, ёрге айланып, тюз юсюне уруп келе эди. Жолу тик эсе да, къайгъырмай, тынч атлайды. Аякъ тюбюнде чёп окъуна сынмайды, таш юзюлмейди. Бёрю арсарлы болду: ызымдан келип турса, кючюклериме келликди. Андан эсе кёрюнюп къоркъутсам игиди. Ол акъылы бла жаныуар, кёзге урунурча жерге чыгып, жугъур-кёксюл ташха ушап, таш жанында тохтады. Энди Исмайыл аны тынгылы кёреди: бёрюню ёшюню акъсылды, кенгди, жютю жуху къаралдым, къарыулу ал аякълары уа дубур-дубур болуп, къынгырына тартып. Кёзлери алгъынча туюл эдиле, тохта, келме бери деп жалынганча, жумушадыла. Алай гитче адамчыкъ не къамай, не къоркъа билмеген жан кёре эдим – барып турду. Бёрю, жангыдан къайгъысын ичине сыйындыралмай, кёзлери да жугъур ташха терен тюшген тешиклеге ушап, озгъур жашчыкъгъа секирирге хазырланды – таукел болалмады. Адамланы несин билликсе, бёрюле аланы бир заманда хорлаялмагъандыла. Бу келген алаша токъмакъчыкъ да, кесине базынмаса, темир быргыны кётюрюп айланмаз эди. Кеси жангыз.

Жашчыкъ ташдан ташха, бир юлкюден башхасына ёте, келип турду. Ол асыры жууукъ келген окъуна болур эди, бёрюню бурунуна бузоу жюн ийис урду. Кесин алданган сунуп, хауаны тынгылы жыйылады: алданмагъанды, кёзоу, бузоу ийис да адамчыкъдан келе эди.

Тюз да бу кезиуюде кёк бёрю да, жашчыкъ да гажай бёрюню эслеп, аны таба къарадыла. Ол къайдан эсе да узакъдан жортуп келе эди, къабыргъалары, къулакъ артлары терлеп. Аны ауузунда къара кёзочукъну, сыпалача иничке аякълары салынып, акъ къашха башчыгъы уа бир жанына кетип.

Гажай, жюрюшюн селейтмей келип, бёрюню къатында тохташды. Кёп мычымады: кючюкlege аш мажаргъанына ёхтемленгенча, жортуп-озуп кетди.

Кёк бёрю, кесини мазаллылыгъын, уллулугъун кёрюзтюрге кюрешгенча, сырт белинде ачыкъ жерде сюелди. Тюбюнден къарагъан жашчыкъгъа ол ёребут, жаммызлы да кёрюндю.

Бёрю нек эсе да базыныулу болуп къалып, ырахатды. Кёз гинжилеринде саргъалгъан мыдыхчыкъла да ёчюлюп. «Кёрдюнгю, биз ёкеуленбиз, сен' а – жангыз, гитче къарыусузукъ, кет да къал андан эсе», – дей эдиле ол кёзле. «Биз бёрюлебиз, бёрюлени уа таулада жашагъанла бир заманда да хорлаяллыкъ туююдюле. Эртте-кеч болса да, биз сизни ёзенлеригизни, тауларыгъызны да сыйырыбыз».

Исмайылны акъылы башха эди да, кёк бёрю таба жол алды. Былайдан атып, аны аллында сюелген «бурмабутну» ёлтюраллыкъ эди ол. Алай анга жангыз бёрюню жаны керек туююдю – бёрюлени кючюклери да керек эдиле: къайда жатханларын – кечингенлерин кёзю бла кёрюрге керек эди. Артда келирча.

Темир быргъылы адамчыкъгъа кючюклерине жол кёрюзтюрге суймей, бёрю иги да ёрге ёрлеп, энди уа ызымдан киши марай болмаз деген акъыл бла энишге туюдю. Былайдан ары, кючюклерине жолу узакъ туююдю. Тийреге къулакъ салды да, адам келген таууш эшитди. Озгъан эте эди «адам кючюгю».

Бёрю арсарсыз туурагъа чыкъды, энишге къарады: экисини да къарамлары жангыдан тюбешдиле. Бёрюню къарамы тынгысыз, кёзлери, кече къарангыдача, жанып. Жашчыкъ тюрленмеди, жюрюшюн да селейтмеди.

«Бурмабут» келгенни, къоркътутуп, ызына къайтаралмазын ангылап болса да, тас болуп иги кесек турду. Аякъ тауушла уа тунчукъмай, жууукъдан-жууукъ. Сора ол, секирип, къапхакъ башында ташха минди, андан «адам бала сына» секирип, богъурдагъындан алыргъа тапды деп. Жаш-

чыкъ да олсагъат аны кѣрюп кѣойду. Секирирге хазырлана тургъанын ангылап, балан бармагъын ушкокну сампалына илиндирди.

Бѣрю эниште секирген бла тенг ушкок да атылды. Аны тауушу тийреге жайылып ѳчюлгюнчю, бѣрюню башы артха силкинип, салыннганын жашчыкъ эследи. Огъесе кѣзюне алаймы кѣрюннген эди? Жаньюар, чулгъанып келип, Исмайылыны аллына тюшгенинде, аны чыкъмагъан жаны ичинде эди. Тѣрт аягъын бирден шош кѣымылдатып, кѣарын тюбю, жаммызлары ууакъ кѣалтырадыла. Бѣрю ѳлалмай кѣп мычымады. Исмайыл, кѣатында ташха чѣгюп, солуу айландырды. Мыллык иги кесекге дери сууумай турду, жашчыкъ кѣайры тюртсе, ары тѣгюле. Жашчыкъ, кѣынындан бичагъын чыгъарып, бѣрюню терисин алыргъа хазырланды. Алай, олсагъат сокъуранып, артха салды. Неге керекди аны териси? Териси сыдырылгъан жаныуар эки кере ѳлгеннге саналмазмы? Исмайыл бѣрюню окъуна бир кере да ѳлтюрлюк туююл эди. Кѣан тѣкген гюняхды. Алай бѣрюле, аны ангылап, жерингде кѣоярыкъмыдыла – угъай, тынчлыкъ бермей эдиле, таудан кѣошлагъа, ѳзенлеге да чабыууллукъ этип.

Жашчыкъ кѣк бѣрюню ал тишлерине кезиу-кезиу кѣа-тылды. Ала аны балан бармагъындан узун эдиле, бичакъла кибик, жютюле.

* * *

Черек сууну эки жанында тѣпелери кѣызарып шошайгъан тауланы ауаналары Зылгы ѳзенине, кѣара жабыулай болуп, жайылгъандыла. Саууллукъ ийнекле, мѣнгюрдей, ѳлlege ырахат кирип келедиле. Алыкъын кюн батмагъанды, алай мында, Черек жагъаларында, ингирик, салкъын аяз чѣрчекленип, ойнакълап, кѣалын кырдыкны сюзюлтюп, учхалайды. Жашчыкъны бетин сылап, кѣоюнуна кирип, кѣлегин кѣпдюрюп. Аны сыртында тауду ушкокну быргъысы асыры узун кѣрюнеди, кѣалагъы уа тобукъ тюплеринден озуп.

– Исмайыл, хайырсыз, былай кеч кѣайданса?

Сагъышха берилипми келе эди, нек ѳсе да жашчыкъ атлыны кѣрмеген эди. ѳски кѣала артындан чыгъып кѣалгъан болур эди. Жашчыкъ атлыны таныды, алай бара баргъан заманда ол аны кѣайын атасы боллукъду деп ким айталлыкъ эди?!

– Кесингден да малла былай нек юркедиле, ийи?

– Мени атым Исмайыл туююлдо, мени атым Хутайды, – деди уучу жашчыкъ, кертиди, малла – ѳшеги-ийнеги да – андан юркгенлерине энди ѳс буруп.

– Да санга Исмайыл деп ахлуларынг атагъандыла, хомух. – Атлы, мыйыкълы, сакъаллы киши, жууукъ келип, жашчыкъ бла тенг барыргъа умут этди. Атын унаталмады: ол, пырхылдап, жол жанына тартдырды.

– Эллиле уа манга Хутай деп къойгъандыла, мен алай айтсала сюеме.

– Охо да, Хутай эсенг, ким угъай дейди?! Эллиле бир зат билип атагъан болурла. – Манаф атындан туюшуп, аны адежге алды. Мусаны жашы сабий болгъанлыкъгъа, башхамыды, уллугъа, гитчеге да намыс берирге тийишлиди. Бютюнда Исмайыл башхалагъа ушамайды. Кесин акъылбалыкъ болгъанча жюрютеди.

– Былай кеч къайданса дедим да? – деди Манаф.

– Бёрю ёлтюрюп келеме, – деди жашчыкъ, ийнанмай бир кёр деген ауаз бла.

– Не бёрю хапар айтаса? – Мыйыкълы киши, тохташып, Мусаны жашына къарады, алай Хутай тохтамады.

– Ма ол малчыланы тарыкъдырыучу кёк бёрюню.

– Алай хажы бол, – деп ийди Манаф, ийнаныргъа бла къалдыргъа билмей.

Хутай жол нёгерин ийнандырып муратда айтханына сёз кёошмады. Тохташып, аны кёзюне къарады. Айып да, тырман да этип. Эринлерин къаты къысып. Алай Манаф Хутайны къарамында тырмандан башха илишан да сезді. Не илишан эди ол, нени юсюнден хапар айта болур эди – анга шарт жауап табалмады. Нек эсе да уялып къалып, терслигине женгдиррча ауаз алып сёлешди.

– Аны уа иги этгенсе, сау къаллыкъ. Алай сен гитчечиксе, кесинг жангыз нек бара эдинг? Кесип къойса, бёрю дегенинг аман затды. – Манафны къоркъакъ сунуп, жашчыкъ сейирсинди, эр кишиме деп жашагъаннга тийишли туююл эди ол. – Эсине келгенни жашырмай айтды жашчыкъ.

– Бёрюлени ёлтюрген уллугъа, гитчеге да борчду, кёошлагъа чаба эселе ала.

Хутай, атламына кёошуп, алгъа озду. Манаф ашыкъмады – ызындан къарап турду. Алаша, борбайлы жашчыкъ эркин да, баз да атлап бара эди. Терк узайып, ёмюрлеге кирип баргъанча.

* * *

Къызыл комиссар олтуруп тургъан мекам гитче тёртгюлдю. Эки терезеси бла. Бири Черекни жагъасына, башхасы уа арбазгъа къарап. Мекамны къабыргъалары ташладан къаланып эселе да, тытыр бла сюртюлюп, акъ кисей бла тышланганнга ушайдыла.

Кюн тышлюкге кысылып келгенликге, хауаны ауур шошлугуна эс буруп, жаугъан этерик болур деди ичинден Хутай. Алай мында тёртгюл отоуда салкынды: не исси кюнде да аны хуна ташлары жылынмайдыла: кышда, жайда да, жумуртхалача сыйдамланып, бирча салкындыла.

Хутай, кеси тизгинли адам, мекамда артыкъ зат тутмайды. Къагъыт ишин бардыргъан, кызыл къатапа бла тышланган столу, сора келгенле олтурурча, юч-тёрт шинтик. Къызыл-къолан кийиз бла жасалгъан къабыргъада бешатар ушкогу бла къамасы.

Хутай энишге тасхачылыкъгъа эки адамны жиберип, юч-тёрт кюнден бери аланы къайтырларын сакълайды. Сагъышлыды, жокъ эди жюрегинде тынчлыкъы. Къыралдан, жашагъан элингден тынчлыкъ кетсе, жюрекке къайгъы келгени сейирмиди! Черек тарында «сабет блас» тохташханлы кёп болмай эди, энди уа, айтханлары керти эсе, Дауутокъ улу Серебряков Налжикге киргенди. Ол ары кирсе, сау кёрейим, бери жух урмай къаллыкъ туююлдо. Биягъы уруш-туююш.

Былай къарагъанда, Хутай жетген эр кишиге ушайды. Алай бусагъатлада анга тамам жыйырма бла беш жыл тола турады. Орта ёсюмлю, кенгжауурун, атлагъанда, олтургъанда да билек-кёкюрек кючу уллу болгъаны, тирилиги да кёрюнеди. Башын, эштада, алгъаракълада жюлюгенди – къалын къара чачы гымыхды. Юйюрлю да болгъанды. Жашчыгъына Назир атагъандыла.

Хутай, сагъышлы бет алгъанын тюрлендирмей, мюйюшден мюйюшге атлап, иги кесек мычыды. Элледе хайт деген ышангылы жашла кёпдюле, Хутай бла бирге Черек тарына жангы «бласны» келтирген. Аланы жангыдан жыйышдырыргъа, аскер къауум къураргъа керекди.

Комиссар, олтуруп, элли эр кишиледен бу жарарыкъды, «бласха» кертичиди дегенлерин эсине тышюрюп, тукъум атларын къагъытха жазды. Сора, аны ёшюн хуржунуна салып, тышына чыкъды. Кюнню иссилиги кетип, сериуюн аязчыкъ урады. «Тасхачыла нек къайта болмазла, таланнган?» – деген акъылы бла арбазда сюелип, сора юйреннген терек бахчасына келди. Не адыргысы да Налжанны къарап бир кёрюрге эди.

Хутай, Аллахы, юй бийчеси да болгъан жаш адам, Налжанны, кыыз кызыны, тос жюрютюрге умут этмей эди. Алай анга ариу жанны сюйме, санга сабий да туугъанды деп ким айталлыкъ эди? Айтса, Хутай кеси кесине айтырыкъ эди да, болалмай эди. Ол юй бийчесин да бек сюеди. Не медет, сагъышлы, къайгъылы кюнлеринде Налжан, кюн таягъына

ушагъан бир къыз, комиссарны да къайгъысын чачып, насып берип къоя эди. Жюрек балхамы эди ол Хутайны.

Бююн терек бахчаны ары да, бери да жыркъан жаяу жолчукъла бла ётген-сётген адам эсленмеди. Тап, ахлу тиширыгъа жолугъуп, Налжанны сорса окъуна сабырлана эди комиссарны жюреги. Кёрмеди кишини да. Шошду терек бахча, бал чибинлени зууулдагъанларындан башха зат эшитилмей.

Тауукъ жумуртхалача болуп, бутакълада жокку-жокку ёсген алмаладан бла кертмеледен къарамын бурмай, жылны къыстау заманы жетип келеди деди ичинден Хутай. Чалгъыгъа чыгъаргъа жангы уруш башланса, эллиле артда, кышда, бююн бек къыйналырла. Башлана эсе, терек башланып, не ары, не бери болургъа керек эди. Эллиле да, аман хапарны эшитип, мугурайып турадыла. Адамланы алгъыннгы тириликлери жокъду.

Ызына къайтып келе, Хутай кенгден окъуна Пашаны таныды. Ол аны таба ашыгъып келе эди. Паша да Черек тарына жангы «бласны» келтиргенледен бири эди. Узун бойлу, субай киши, къысха къыркъылгъан къара жохар сакъалы бла.

– Къуугъуннга келгенча, не сухуса? – деди Хутай, тохташып.

– Къуугъуннга келе эсем’ а, – Паша да тохтады.

– Ол дегенинг? – Къызыл комиссар сагъайды.

– Душманла, «бласыбызны» душманлары Налжикден чыгъып, бери айлангандыла, – дейдиле.

Ким айтды аны дерик эди да Хутай, жукъ айтмай, сагъышланды. Кеси да билип тура эди иш алай боллугъун. Дауутокъ улу мында, Малкъарда, «бласха» бир заманда тынчлыкъ бермегенди. Налжик къалагъа кирсе, бери келлиги да белгиледи.

– «Бласыбызны» малтатып, биягъы ёксюз болуп къалмагъа эдик. – Пашаны ауазы мудах эди, мудахлыкъ бетине да чапды.

Хутай, къарамын бир затда да тохтатмай, узакъгъа бла жохар сакъаллы эллисине кезиу къарай, тынгылады. Комиссар нени эсе да эсине тюшюрюрге кюрешип, алай болалмай къыйналгъан адамгъа ушады. Акъылы бла эки-юч жыл алгъа кетип, дагъыда ызына къайтды. Не зат болур эди аны жюрегин къыйнап, экили этген? Олду, буду деп тохташалады. Сора, башына кеси да жаратмагъан оюм келди да, Хутай, нек эсе да сейирсинип, Пашаны сынчылады. Бу уа ангылаяла болурму аллай затны дегенча. Мыйысыны теренинде жарый да ёчюле тургъан оюмуну юсюнден комиссар абери айтмады. Экилигине ийнаныргъа да жарарыкъ туююл эди – ол къызыл комиссар эди.

– Ёксюз болуп къалырбыз депми къоркъаса? – Хутай шош сѣлешди. – Биз алайсыз да ёксюзбюз. Суугъа жыгъылгъан жауундан къоркъургъа керек туююлдо.

– «Блас» сакъланса, биз ёксюз болмакъ. – Паша, комиссар бла тенг атлай, сейирсиннгенин жашырмады. Ол Хутайдан тамата эди, алай аны онг жанына ётдюрюп бара эди. Узун бойлу, жукъажаякъ киши.

– Аз санлы миллетле къачан да ёксюздоле, – деди Хутай, сагъышлы къарамын Пашадан бурмай. – Аз къайда да азды, аны кючю жокъду. Уллу миллетле барда азланы басынчакълау къаллыкъ туююлдо. Бласынг сюйсенг кызыл болсун, сюйсенг акъ. Бири ала, экинчиси къара...

Паша, титиреп, къол аязлары терлеп, сын болду. Акъсыл жаякълары бютюн агъарып. Къаны къачханда, аны сакъалы алгъындан эсе къараракъ кѣрюндю.

– Бласха онгсунмай башлагъан болурса дейме, – Паша Хутайгъа айтырын сюймей айтды.

– Сен «бласны» менден къоруулама. «Блас» бизниди. Аман эсе да, андан игисин табаллыкъ туююлбюз. – Комиссар Пашагъа бек сейир эте эди. Бийлиги, байлыгы да болгъан адам эди ол. Аллайла «бласха» къайырылып жашайдыла. Бу уа, аны тохташдыргъа кюрешип, жанын-къанын аямагъанды. Тап, мюлкюн окъуна азайтханды, элни къарысузларына юлешип. Аны къалай ангыларгъа боллукъ эди – хатчорлукъмуду ол, огъесе жакхиллик, телилик деп сагъышланды Хутай. Паша аллай адамгъа ушамайды, жютю акъыллыды, элде, элден тышында да намысы жюрюген.

– Ким биледи дегенден айтама, – деди Паша, – «бласха» кѣлкълдын ишми болур?

Хутай олсагъат жауап къайтармады. Тынгылагъанлай бираз бардыла. «Бласны» керти адамыды ол. Керек кюнде жанын аямай, аны къорууларыкъ. Кѣлкълдысы да жокъду. Кесинг ыразы болуп келтирген келинингден ёпкелегенден файда жокъду. Болсада ол келин ау тубюнден чыккыгынчы окъуна жумдурухчугъун кѣргюзте башлагъанды. Кимге кѣргюзтеди? Элде тынч жашагъанлагъа, ким къаллай бир ашагъанын, не кийгенин тергеп. Иш алай барса, эллиле бла комиссарны араларында от къабынырыкъды. Хутай а эллилери ючюн кюрешмегенмиди? Эллилерин сатып, «бласны» къучакълап къалай къалсын? Адамланы аямагъан «блас» – «блас» туююлдо, ачы къамичиди.

– «Бласны» хатасы уа жокъду, аны ишин бардыргъан къуллукъчуланы жаратмайма ансы, – деди ахырында Хутай, атламын кыстауландырып. Эллилери бла «бласны» араларында сайлау тюшсе, айхай, ол эллилерин сайларыкъды. Бирини да керексиз тырнагъы ачырны сюерик туююлдо.

Аласыз «бласны» башынамы урлукъду. Былайда Хутай Налжикден келиучю къуллукъчуланы да эсине тюшюрдю. Бири таулу, экинчиси оруслу. Къатылыкъны излей эдиле ала. «Бласны» жашырын душманлары кѣпдюле деп. Энди зауукъ этсинле. Дауутокъ улу келе эсе, «блас» сакъланамыды, оюламыды?..

– Биз аман болмайыкъ,– деди Паша,– элде «бласны» сакъларыкъ бизбиз. Биз иги болсакъ, ол да кишини керексиз ачытмаз.

– Айхай,– деп, мыйыкъ тюрбюнден ышарды Хутай. – Мен излеген да олду. Алай бизден оноулары озгъанла кѣпдюле. Анга сагъаяма.

Экиси да, шош атлай, межгитден оздула. Оздуламы, къалдыламы, къайдан эсе да, шырт деп, ѳзен тумандан къутулгъанлай, Налжан чыгъып къалды. Хутайны кѣрюрге термилип, къарап-марапмы турду, огъесе керти да суу алыргъа энипми келе эди? Не тюрлю эсе да, инбашында суу къылычы бла энишге къарап, озуп кетди. Кюн таякъла бетине тийгенлей болуп, комиссарны бети жарыды, дагъыда арсарлыкъ жазылды: къызын ызындан суу жагъагъа тигелерге бла къалыргъа билмей. Олсагъат халы тюрленди, тап, тюрленнгенин Пашадан окъуна жашыралмады. Жюрегин, акъылын-эсин сыйырып, жунчутуп тургъан сагъышы чачылды да, Хутай къууанч сезимине хорлатды. Налжаннга сюймеклиги бусагъатда къабынганча болуп, кесин насыплыгъа санады. Алайды, ол къызыл комиссар, исполком. Юйюрлю адам. Эрге бармагъан, мѳлек, жулдуз киби къызгъа термилип жашагъаны ушай да болмаз. Элде, элден тышында да анга ийнанмагъан, аны адамлыгъына бла жигитлигине хурмет этмеген киши да жокъду. Болсада жашлыкъгъа асыры хорлатама деп эсине келмегенди. Хутайны адамлыгъы не тюрлю таурухладан, марагъан адам кѣзледен да кючлюдю: эллилери анга нени да кечип къоя эдиле. Кѣргенлерин да кѣрмегенча, эшитмегенча, билмегенча этип. Ма бусагъатда да Паша комиссарны терк тюрленип, жарыкъ да, къанатлы да болуп къалгъанын эслеп, ичинден сейирсинди – жукъ айтмады. Тынгылауну ийгенлей, терсине къарагъанлай мычыды. Къызыл комиссар кеси тѳзмедди – сѳлешип ийди:

– Мен кѣп миллет тиширыула кѣргенме,– деди,– таулу къызладан ариуларын кѣралмагъанма. Аллах бизни къызлагъа чырайны бла субайлыкъны берсе, оздуруп береди.

– Угъайым жокъду, кертиси да алайды. – Пашаны бети бир тюрлю жарыды, юй бийчеси эсине тюшюп. Аминат, суу боюнунда ѳсген къамиш киби, иничкебел эди, субай.

Чиммакъ узун боюнлу. Аны онбешжыллыкъ кызы да кесине ушайды.

Паша нени юсюнден сагъышланнганын, бети да нек жарып к'алганын Хутай ангылады. Алай жукъ сагъырмады. Налжаннга к'ууаннганын жашыралмагъаны ючюн уялып, баргъанлай турду. Тап, кесин хорлап, кызыны кырамы бла к'еп ашырмады.

– Ол итден туугъан аскери бла бери жетгинчи, жашланы жыйышдырып, Даутокъ улу ачытырыкъланы да таулагъа кычырыргъа керекбиз, – деди ахырында комиссар.

– Унарламы эллиле тарлагъа, агъачха кычаргъа?

– Нек унарыкъ туююдюле? – Хутай Паша таба хыны бурулду.

– Бизникилени кылыкъларын билмеймисе?... Мал, тауукъ дерле. Сабий-субую бар...

– Мал дегенинг келе-кете турады. Жашауну уа Аллах бир кере береди.

* * *

Хутай Черекни онг жагъасында жашайды. Межгитге келген жол бла аз ёргеракъ барып. Алаша топуракъбаш мекям, кенг арбазгъа кырагъан тёрт терезеси, тёрт эшиги бла. Таугъа жууукъ, эшикден чыгып, солгъа бурулгъанлай. Комиссарны арбазы чалы баугъа бла хастаннга тиреледи. Бусагъатда хастанда Хутайны тор аты бла иги аякъланмагъан эки бузоуу болмаса, мал жокъду – барысы да тау жайлыкълададыла. Комиссаргъа тийишли эсе да, туююл эсе да, ол жыйырма бла сегиз к'ой, юч ийнек, эки ат, сора бир эшек тутады. Хутайны юйюрю бек байгъа, жарлыгъа да саналмагъанды. Элде бу асыры жарлыды, башын кечиндиралмайды дерча хазна адам жокъду, бар эселе, тёрт-бешден озмайдыла – комиссар тергегеннге к'ере. Черекни аргъы, берги жагъларында к'уралгъан элчикледе да жарлылыкъ кысып жашагъанла к'епдюле деп билмейди комиссар. Барысы да мал ёсдюредиле, жерден тирлик аладыла. Айхай, анга к'ууаныргъа керек эди кызыл комиссар. Алай к'ууаналмайды, бютюнда арт кезиуледе. Жангы «блас» жарлыланы, к'олайсызланы сюеди, алагъа ышанады. Мында уа, уллу Черекни жагъларында, хайт дегенле жашайдыла. «Бласха» угъай деп сюелмегенле, кетсе, ызындан таш атарыкъла да к'епдюле. Хутайны жарсытып, кыайгъы этдирген ол эди. Бара баргъан заманда «блас» излегенча ёз эллилеринг бла ёрелеширге тюшмеге эди дей эди комиссар, арбазында сюелип, Черекни эки жагъасында ууакъ элlege кезиулю кырай. Комиссар жашагъан эл, аланы ичлеринде бек ул-

лусу, ёзен жерде къруралыпды. Къралгъанла – сыртлада, тау этекледе, кърюнлагъа кърысылып. Хар бирини аты башхады, алай бир бирлерине асыры жууукъдан бахчалары кърошулуп, жоллары чырмашыпдыла. Бир элни башхасындан энчилеген кърыйынды. Барысы да кегет тереклеге беленипдиле. Ала асыры кепден алаша, хуна кърабыргъалы юйле хазна кърюнмейдиле, кърюне эселе, да кюн жылтыратхан неда кърызартхан терезелери билдиредиле кеслерин. Бусагъатда, кюн тау артына кърысыла баргъан кезиуде, элле, жомакъдача, къружурдула. Терекле тюрбюнде шош чегюр тургъан юйле анда-мында кез кърыса, ечюле, дагъыда кърабынып, мыдыхлана. Тау башларындан келип, седегей тийген кюн таякъла терек чапыракъланы эринлерин кюрдюре. Бутакъла алай жанып жылтырайдыла, алада алмала, кертмеле есмей, жулдузла, накът-налмас ташла есгенча. Арбазны сакъллагъан кърош парийни кезлерин да кюн таякъла ючгюл кърызартхандыла.

Ач, суусап да болгъанын сезип, Хутай юйге кирди.

Эки бармагъын кърыпты этип, бешик жууургъанны кърыйырын кърыйырды: жашчыгъы тынч жукълап эди.

– Ингир алада нек жукълатаса муну, бу кезиуде жукъллагъан сабийге ауруу келеди деп эшитмегенмисе? – деди комиссар, тапчаннга чеге.

– Кърыйгърмаз, жукъласын. Аллах айтхандан озмаз. – Хутайны юй бийчеси жыйырма бла бешжыллыкъ орта бойлу тиширйу, кенг акъ мангылайлы, юйюр таматасына аш-суу салыр кърыйгъыгъа кирди. Тюз айырылып таралгъан кърара чачы сары гюлмендисинден кърарап, акъсыл бетин бютюнда акъ кегюзтеди. Кърызай чырайы, адеплиги бла да битеу элге белгилиди. Чач эшмелери ауурлукъ эте, белинден энишгеде шош кърымылдай, гоппан бла боза келтирип, комиссаргъа узатды. Тегерек аш кърангагъа, жылы лекъумла, тузланган кърый баш жарты, бауур салды.

– Тамбладан озурмай жолгъа чыгъарыкъса, къролгъа алыр затларынгы хазырлап кърый, – деди Хутай, тузланган бауурну мюйюзсап бичакъ бла ууакъ туурай.

Кърызай симсиреп къралып, сора кишисине сагъышлы кърарады.

– Энди уа не болуп къралды, кимни кезюне аман урундукъ? – Биржыллыкъ Назир бешикде тынчаймай башлагъанын, инжир-мынжыр этгенин эслеп, Кърызай бешик бауураны бошайтды.

Комиссар ашыгъып селешмеди. Сабыр эди ол. Кърабынын чайнап, жутуп, ызындан бозасын ичди.

– Дауутокъ улу Серебряковну аскер къраууму келеди, езге не боллукъ эди.

– Аман бла кырыллыкъла, – деди Къызай, – безитдиле, тынчлыкъ бермей. Комиссарны юй бийчеси тынч, огъурлу тиширыу, кишиге чамланып, къаргъыш этип эшитдирмегенди. Бу жол хыныракъ селешгенине сокъуранып, юйор таматасындан уялды. Алай Хутай юй бийчесине айып салмады.

– Игилик этмезле, «бласха» жакъ басханла кетселе керекди.

– Тиширыулагъа бла сабийлеге хата салмазла, эр кишиле туююлмюдюле!

– Аскер эр кишиле туююлмюдюле, «политикады». «Политиканы» уа бети жокъду: сабий, тиширыу деп айырмайды.

Экиси да тынгыладыла. Отоуда шошлукъ тохташды. Жыллыкъ Назирни мюйюшде анасыны ёшюнюн эмген тауушдан башха жукъ эшитилмей. Акъ бла ариу сюртюлген отоуну бир къабыргъасында кюйюз, аны юсюнде эски таулу ушкок, бешатар, сора кылыч тагъылыпдыла. Отоуну къарангы мюйюшюнде агъач ундурукъда жастыкъ къалау шош агъарады.

– Сора, сиз, эр кишиле да, таулагъа, агъачлагъамы къачарыкъсыз? – деди Къызай, Назирни ёшюнюнден айырып, ёшюн туюмелерин эте.

– Угъай, эр кишиле эр кишиликлерин этерле, аланы тиширыулары, эгечлери, аналары кетерге керекдиле, – деди арсарсыз Хутай.

– Мен эталлыкъ жумуш туююлмю ола, мен жеримде, журтумда къаллыкъма.

Тынч кылыкълы юй бийчеси алай жууап этгенине сейирсинип, комиссар къалын къашларын керди.

– Не хыйсапдан сора? – деди ол.

– Айтдым да, жерими, журтуму къоюп кеталлыкъ туююлме.

– Жеринг жеринглей къаллыкъды, душман бери ёмюрлеге келмейди, кыстагъаныбызлай, къайтырсыз.

– Къыстаялмасагъыз а, не этерикбиз, абрекликдеми жашарыкълыбыз, терек тюплеринде, дорбунлада? Арта, баш уруп, алларына келгенден эсе, жеримде къаллыкъма.

Хутай сагъышлы эди. Терезеге къарап, тау тёппесине илинген кюнню кёзюм кёрдю. Ол кып-кызыл арауаннга ушай эди. Юй бийчеси айтхан оюм аны эсине келмегенди. Кертда дегенлей, душман хорласа, ахлулары, анасы-атасы, сабийи къалай жашау этерикдиле, къайда башларын кечиндирликдиле? «Бласны» душманлары дерт жетдириуде марда билмейдиле. Ёмюрлеге унутмазла, кечмезле Хутайчалагъа.

– Къыстагъандан эсе, алларын тыйгъан тынч тьююлмюдю? – деп сөлешди Къызаы.

– Ким угъай дерикди да, сауут-сабабыз, адамыбыз аз деп, аны къоркъууун этип, арсарлыма.

– Серебряковну, ол, хикки ашыкъ къибик, бурху адамчыкъны маскелери эр кишилебиз деп юсюгюзге сюелирге базына эселе, сиз нек базынмайсыз, сиз’ а эр кишиле тьююлмюсюз? – дей, Къызаы хант къанганы жыйды.

– Былайда тели базынуулукъ керек тьююлдю. Эртте-кеч болса да, кеп азны хорлайды. – Хутай жангъдан, неге эсе да жарсып, мудахланды. Аны миллети асыры аз эди, азлыгъындан сора да бирлиги жокъ эди. «Блас» келгенли, ол бери ызгъа сыйынмагъан тау суучукълай болгъанды, ары да, бери да тегюлюп. Бир ызгъа, бир ниетге жыяргъа керекди, алай къалай бла, не мадар этсин?

– Беш да тау элге мараучулугъу, батырлыгъы бла да аты айтылгъан сен тьююлмюсе? – деди Къызаы жумушакъ ауаз бла. – Жашчыкъны атасы, хорлатып, таугъа къачханды деп айтылмасын ансы, кесим он кере ёлейим.

Къызаы бла комиссар бир элде ёсгендиле, бир бирлерин эрттеден танып. Хутай андан таматады. Хутайны сабийлигинден абери эсинде къалырча тьююл эди. Атасы-анасы, эллиле айтыб’ а кеп таурух эшитгенди. Гитчелигинден ушкокга бла атха ёч да, уста да болгъанды. Ауусуз кенчегин тешерден алгъа, атны жалкъасына жабышханды дей эдиле. Ушкокну ауурлугъун кючден кетюрген сабийлигинде окъуна атхан огъу тюзге кетмегенди деп. Кертими айта эдиле, огъесе семиртиу тереми эди ол – Къызаы анга былайды деяллыкъ тьююлдю. Эллиле семиртирге да ёч эдиле. Кертиди, артда, сабийлигинден чыкъгъандан сора, жашны кишилигин кере тургъанды. Энди уа, бююнледе, кишилигин тас этип, арсарлы болгъаннга ушайды.

Хутай да эсине кеп зат тюшюрдю. Ушкокга жютю бла атха тири аскерни аллын тыялса эди, ол жанын аямаз эди. Эте келген жумушларындан бири тьююлмюдю!

Къызыл комиссар сагъышланып, баштёбен болуп иги кесек турду. Сөлешмей. Тиширыулары айыпларын алып, тырман къарамларын кермес ючюн эр киши не да этерикди. Эр кишини жигитликге тиширыудан бек ким келлендирал-лыкъды? Аны кезлери жетген жерде эр кишиге къанатла битеди. Черек ауузунда уллу чаришде барысын да хорлагъанында анга онтёрт-онбеш жыл тола келе эди. Къызаыгъа да жаш ол кюн эс бургъан эди?.. Бола болур эди анга онбир-онеки жыл, огъесе болмаймы эди. Алай ары дери тенглеринден озгъан жери барды деп билинмеген сабий кызы Хутайны кезюне урунуп, жүрегинде ангылашынмагъан

сезим кьозгъагъан эди. Олсагъатда ат чариште хорлап, атындан тюшген жашны сабий кызыны къарамы сейирсиндирип, сагъышландыргъан эди. Ёзеннге жыйылгъанланы – гитчени, уллуну да – барысыны да къарамлары ачыкъ эди: Хутайгъа ыразылыкъларын, ыспас этип, махтау салгъанларын жашырмай, ышарып. Къызайны къарамы да, бирсилеча ышармаса да, ёхтемленнгенин жашырмады. Алай анда дагъыда бир зат бар эди, бир жашырын жумшакълыкъ бла жылылыкълары. Артда Хутай, жукълаялмай, сагъышланып, тангнга дери чыкългъан эди, унуталмай ол къарамны. Энтта да унутмагъанды. Андан сора комиссар кыызгъа бетден-бетге алты-жети жыл озгъандан сора тюбегенди. Тойда, «блас» акъланы хорлады, хар не да ырахатланырыкъ болур деген кезиуде. Жетген жашла Къызайны марап-къарап, кёзюне урунургъа излеп айланган заманда.

– Энди урушха барлыкълар туююлмюсе? – деп, Къызай сёзюн алгъа башлады, тюз тепсеуге бара. Къобуз согъулуп, къарсла кыыстау урулгъан жерде сёзюнгю адамла эшитирле деп кьоркьургъа керек туююл эди.

– Эр кишиге алай айтыргъа жарамайды, урушха барлыкълар туююлме деп. Бюгюн жашау былай, тамбла къалай боллугъун бир Аллах биледи.

– Аллах адамланы жашаргъа деп жаратханды, ёлтюрюрге деп жаратмагъанды.

– Жашау берген Аллах аны сыйырып да къояды.

Экиси да тынгылап, тепсегенле къатыш тюз тепсеуге барып турдула.

Алай кёп тынгыларгъа да жарарыкъ туююлдю. Бусагъат, къобуз таууш тунчукъланлай, экиси да бир бирден айырыллыкълардыла. Къызай'а Хутайны кесинден къулагъы бла эшитирге сюйгени кёп эди. Эллиле таурух этип айтхан бла ёз къулагъынг бла эшитген башхады. Бусагъатда жигит Хутай бла тепсерге, ушакълар этип, хапар сорургъа термилмеген элде хазна кыыз жокълду, алай бюгюн насыпны Аллах анга буюргъанды. Гюрен тохтап, къарамларын экисинден алмагъан кыызланы да эслей, Къызай жангъдан сёлешди.

– Дауутокълар улуну аскерини аллын кесинг тыйып, тардан бери жибермегенсе дейдиле, кертимиди?

Хутай ышарып ийди.

– Кесим туююл эдим, жашла бла эдим, – деди ол.

– Алай кёпмю эдигиз?

– Онеки жаш бар эдик.

Жомакълар ётюрюк болгъанын ангылагъан сабийча, Къызай бираз чогъежеленди. Акъл аскерни кесим кыыргъанма дерин излей эди ол Хутайдан.

– Ала уа бек кёпмю эдиле? – деди къыз, не зат эшитирге суйгенин къарамы, ауазы бла билдирип.
– Аз тьююл эдиле, – деди Хутай.
– Ёзен туманча келе эдиле дейдиле да...
Комиссар, жангыдан ышарып, бираз тынгылады.
– Бизни бир ушкогубузгъа алты-жети ушкок атыла эди.
– Аллах, Аллах, сора къалай болдугъуз да?
– Кёпден-кёп ёледи, аздан – аз.
– Ийнан, къырылып къалыргъа боллукъ эдигиз, Аллах болушханды ансы.
– Аллах да болушханды, сора биз туугъан жерибиздебиз. Туугъан жерингде ташла окъуна къуу жастыкъла кибикидиле.

* * *

Хутай, кече узуну кёзюн къысалмай туруп, танг аласында къалкъыды. Кёпмю, азмы жукълады – билмеди, нек эсе да сескинип уянды.

Неден элгендим деген оюму бла къулакъ салды. Абри эшитмеди, кеси кесине тырман этди: юйюне от тьюшюп, кюе, ол’ а, аман къатын кибики, тешекге кирип. Айып этди.

Къызыл комиссар терк кийинип, арбазгъа чыкъды. Олсагъат, аны чыгъарын-къалырын марап, сакълап тургъанча, хауаны салкъын къанаты бетин сылады. Къайдан, къалайдан эсе да жыгыра ийис келе эди. Танг аласында Черекни шууулдауу къалын, мылы шошлукъну, кийизни малтагъанлай, малтап, тау этеклерине ёрлеп, ызына тёгюледи. Уяна башлагъан эллени челек тауушлары, мал ёкюргенле, маллагъа сёлешгенлени ауазлары – барысы да Черекни эрттенлик жырына, аз-маз белги берип, тунчугъадыла.

Хутай хастаннга барып, атына, саулукъ ийнегине, бузоуларына да къарап къайтды. Не этип, не бла жубанса да, башындан элни жамауаты кетмейди. Ол аны бла сёлеширге, кенгеширге керекди. Ма бюгюн, бусагъат. Тюш заманлагъа жашладан хайт деген жыйын къурамасала, кеч боллукъду деп къоркъады. Алай, комиссар ашыкъгъанлыкъгъа, кюнню кёзю ашыкъмайды. Аны тау уясына къына суу хомпук тёгюлюп, сора анда-мында жаланганч къаяланы жютю жухларын къабындыра, ёртени сыртлагъа, тешлеге шош жайыла, тёгюле барады. Мында уа, Черекни эки жагъасы бла ёрге-энишге да тизилишген ууакъ элдеде, Зылгы ёзенинде да кюнню таякълары эрттенлик салкъынын къоркъутмагъандыла.

Хутай къайгъылыды. Бери серебряковчула кирип, эллени ачитсала, кеси кесине кечгинлик берлик тьююлдо,

ёзге уа кимни терслерикди. Заман, Черекни сууунлай, терк саркып, кюн жайылса, сые эди ол, кюнню таяклары межгитни тийресине жайылганлай, адамла чабышып, кьююлуп кьаллыкъча.

Алай, Хутай сунганча, кюн да жеринде уюп турмай эди: ол, тау кьююнундан кьутулуп, ёрге терк жюздю, аны бла тенг сары лаудан да тешледен, сыртладан энишге мычымай толанланып, бахчалагъа, тап, комиссарны арбазына окъуна жетди. Табийгъат кесини жашауу бла жашай эди. Хутайны жюрегинде шургусу жеринде кьоймай эди, ол'а, къарап-къарагъынчы жангырып, тирилди: чыпчыкъла учушуп, жырладыла, терекледе кегетле, жулдузчукъла чакъдырып, налмасландыла. Кюнню жылыуун жаяклары, кьол сыртлары бла хычыуун сезип, Аллах айтса, хар зат да жерине келир деди комиссар. Ол Уллу элни огъары жанында туюкъ тауушла да эшитди. Ызы бла ала кыыстау да, кеп да болдула. «Хайдагъыз, хайдагъыз», – деп кыгычырышхан жашланы ауазларындан таныялмады.

Черекни эки жагъасын да толтуруп, кьуралган тукъум элчикле кепдюле. Хар бирини ёз аты болса да, бахчала, хунала да кьошулуп эдиле да, барысы да бир уллу эл кьурагъаннга ушайдыла – этеклери, бухчаклары сыртлагъа, тешлеге ёрлеп, тау кьююнлагъа кыысылып. Андан болур эди, Хутай арбазындан къарап, тукъум эллени жолларында ётген-сётгенлени иш да кёреди. Юйлеринден чыкыган эллиле – тиширыула, эр кишиле, жетген кыызла, жашла, атха, эшекге мингенле келе келип, тау суучукъла бирге кьошулганлай, кьошулуп, тар орамланы толтуруп, энишге саркыа келедиле. Бираздан, межгит аллында жыйылышып, жамауат, кырдыкча, кеп болду. Энди Черекни шууулдауун адамланы гюрюлдегенлери жутду.

* * *

Хутай межгит аллында жамауат бла бетден-бетге къарашып, бираз тынгылады. Паша бла Бутдукъ да аны эки жанында суюледиле. Ючюсю да сауут-сабалыдыла. Къызыл комиссар сёзюн башларгъа керек эди, алай эллиле келе, кьошула турадыла. Келгенле барысы да «сабет бласны» суююп, аны кьоруулар мадар излейик деп келмейдиле. Аны биледи Хутай, тап, кёл кенгдирирге, «балшебик» итлени жунчугъанларына бир къарайым деп келгенле да аз туююлдюле. «Бласны суюгенле» аны кьорууларгъа хазырла, алгъа ыхтырылып, межгитни тамакъ тюбюне кыысылып суюледиле, кьалганла, «бласха» сансызла, анда-мында, кенгиракъда жоккулангандыла. Хутайны кёзюне урунургъа суюмей-

диле, ол аланы ич ниетлерин билип, бетлеринде окъуп къоярыкъча. Серебряков да келе-кете турады, артыкъ ышанып, бюгюн дёрденинги къобарыргъа керек туююлдо. Сакъны Аллах да сакълайды. Эт да, шиш да кюймесин. Алыкъа «балшебиклени» арбалары, тешден салынганлыкъгъа, аумагъанды, комиссарны арбазында ат тепсетирча.

– Жамауат,– деп башлады Хутай сёзюн,– биз узакъ ёмюрледен бери термиле кетип, тартып, къан бла, жан бла алгъан баш эркинлигибизни сыйырыргъа умут этип, бери ёшюн ургъандыла. – Комиссарны ауазы ачыкъды, шатык. Жыйылгъанла сагъайып тынгылагъанларына кёлленип, баз сёлешди. – Къарачыгъыз кесигизге, кимден осалсыз не да хомух, Дауутокъ улудан буюгъурча? – Алай айтып, Хутай да, жамауатны эндиге кёрмей тургъанча, анга тынгылы къарады. Къолан жаулукъла, акъ, къара къалпакъла, бёркле, кийиз боккала – барысы да къатышдыла, кенг ёзенни толтуруп, тюрлю-тюрлю гокка хансла межгит аллын, аны онг-сол жанларын да къолан этип, шош чайкъала. Комиссар жамауат ичинде Нух эфендини, Къазакъны, Акъ Хажини да эследи. Нух эфендиге къысылып, башха байла, бийле да суюледиле. Аланы кёзлерине къарап, не айтадыла да не эетеме дегенча, Къотурай бла Апо да кёрюндюле. Кёз къыйырлары бла, кишиге абери сездирирге деп къоркъуп, комиссар Налжанны изледи – эслеялмады. – Тынчлыкъ, ырахатлыкълары бла ары да, бери да булгъанмай жашагъан иги болур,– деди Хутай, жамауатны ал тизгинлеринде шум-шумалакъ болуп суюелгенлеге къарап, дагъыда къарамын узакъгъа кёчюрдо. – Алай андан да кишилик игиди, адамлыкъ. Биз эндиге дери кишилигибизни сакълай келген миллетбиз.

– Сени «бласынг» адамлыкъдан не ангылайды, аны бир айтчы,– деп къычырды ким эсе да, ким болгъанын Хутай ангыламады. Алай анга жауап къайтарып кюрешмедиди. Андан-мындан къычырлыкъла, дау айтырыкъла кёп табылырла, ол а, айтырын айтып, жумушун этерге керекди.

Алай къоймадыла.

– Юсюбюзге-башыбызгъа алтын жаудурупму келгенди сени «бласынг?!»

– Хар не да алтын болуп къалса, гыржын ашаламзаса, жылы сют ичалмазса,– деди Хутай, ачыуланнганын билдирмей.

– Гыржын, сют мажаргъанланы «балшебикле» къурутсала, биз ёлмебизми?– деп къычырды Къотурай, кюе ашагъан, эски къара къалпагъын къолуна алып. «Къотурай алай айтып сёлешаллыкъ туююл эди, базынып, юсюрген, баям, Нух эфендиди»,– деп келди комиссарны эсине.

– Сен’а адам туююлмюсе, «блас» санга жер берсе, башынгы кечиндирмезча калак итми болгъанса?– деп, мычымай жауаплады Хутай.

– Къан бла алынган жерде мирзеу ёсмейди...

– Аягъымдан эсе таягъым деген «бласны» башыбызгъамы урлукъбуз!

Паша ушкогун хыны сермеп, аны кёкге айландырып, юч кере атды. Ачы тауушла эрттенлик таза хауада къаялагъа жетип, кереленип артха къайтдыла. Жамауат не болгъанын, ушкок нек атылгъанын олсагъат ангыламай, элгенип, титиреп къалып, энишге къараш, дагъыда къоркъурча зат эслемей, жел ургъанлай, межгитни мекаямына бурулду.

– Тохтагъыз бир, адамны селешме къоюгъуз, ауузуна чапмай,– деп къычырды Паша, онг къолунда ушкогун ёрге кётюргенлей.

Терк къозгъалып, гюрюлдеп башлагъаныча, терк шопайды жамауат.

– Бизни жашагъан жерибиз, билемисиз, къошуннга ушайды, аны кирик тарды,– деп жангыртды сёзюн Хутай, ачыуланган къарамын жумушатыргъа къорешип. – Биз ол тар къошунну ууатып къояргъа да боллукъбуз, сакъла-ялгъан да эталлыкъбыз. Тар къошундан «сабет бласха» уу тёммейк, уу аманны, игини да бирча ёлтюреди...

– Айт, айт, «бласны» сакълар ючюн не этерге керекбиз?– деп къычырышдыла кишиле.

– Мен айтхан тар къошундан губула, жилинла, бёрюле чыкъмасынла, кишилигибиз бла къалайыкъ да, «бласны» Дауутокъ улудан къоруулайыкъ дейме.

– Игилерибизни жоярыкъ, туюп этерик «бласны» къорууларгъа нек керекбиз? «Бласны» не тюрлюсю да бизни башыбызны сыларыкъ туююлду. Бу уа бютюнда. Андан эсе, ючге-тёртге да бёлюнмей, бир бирни жауламай, Аллах жаратханлай жашайыкъ,– деди Нух эфенди, узун бойлу, чырайлы киши. Эллилеге ариу айтып, алдаргъа, терилтирге юйренген бий. – Миллетибиз азды, уллу Ариссейде бурху, бир бирге къажан сюелсек, андан да бурху боллукъбуз.

– «Бласны» кюсемегенле, суймегенле азсыз. Аз кёпден айырылса, бютюнда аз болады,– Хутай Нух эфендиге селеширге онг бергенине сокъуранды. Алай къайсыны ауузуна чабып жетишсин! – Жамауатдан айырылмасагъыз игиди кесигизге. Ажашхан къойну бёрю ашайды. – Былайда комиссар кёп жыл мындан алгъа ёлтюрген кёк бёрюню эсине туюшюрдю. Аны, бармакълача, узун тишлери, бир жанына салынган тили да. Миллетден бёрюлеге тенг болгъан адамла чыгъарларын суймей эди ол. «Байлыкъ», бийлик да

недиле? – деди комиссар ичинден. Миллетни кьайгысы этерге керекди. Миллетди нени да башы».

– Биз сынагъан «блас» сокъур эди, кьутургъан бугъалай, кимни малтарын-кьалырын билалмагъан. Андан барыбыз да кьоркьабыз, керти айтама, оллахий, – деп, жамауатдан эр киши селешди. Ол Глашланы эллеринден эннген кьартладанды. Хутай таныгъан. Кёп болмай «блас» анга долг этип алгъан ырысхысындан юлюш чыгъарып, юсюнге-башынга жарат деп берген. Комиссар сейирсинип, айып да этип, Мухайгъа кьарады. Онгуз эди ол, ауузунда бир тиши кьалмай, жыл санындан иги тамата кёрюннген. Хутай, чыгъарып, кий деп берген чепкени да олсагъатха тозурап. Алай комиссар анга жукъ айтмады.

– «Блас» сизни кьорууламагъанды деп бош хапар айтасыз. Мындан ары да кьорууларыкъды ол сизни, биз хайт десек.

– Охо, ангылатханса, сен айтханны биз этейик, – деп кычырдыла.

– Угъайыбыз жокъду.

Ол халда Хутайны, Папаны да жамауат бла кенгешлери кёп заман алып, эллилени асламы таукелленнгенде, жыйылгъанла седирей башладыла. Межгитни арбазындан кьауум-кьауум айырылып, кими Черек таба, кими андан ёрге узайдыла. Бек алгъа мюлк-ырысхы кьоллула, ызы бла алагъа жакъ басханла, текота этгенле кетдиле. Тап, байланы, бийлени жалчылары окъуна кьалмадыла. Межгит арбазында сюелгенле санарча, аз болдула. Ышанып туруп, алданнганына Хутай кимден эсе да ёпкелегенча, мудахланды. Кимле эдиле аны алдагъан, «блас» берген ырысхыны алып, алгъыш этип, энди уа, анга кыйынлыкъ жетеди деген кюн, арт буруп, кёзлерин букъдуруп кетгенле? Айхай, жарлыла болмасала эдиле, комиссарны кёлюнеми тиерик эди! Огъесе адам дегенинги кылыгы алаймыды? Къарыулугъа жалынып, онгузгъа табан кётюртген.

Хутай арбаздагъылагъа бирем-бирем къарап, барысын да таныгъанын белгилеп чыкъды. Ыразы эди ол алагъа. Бютюнда Къазакъгъа. Къазакъ Нух эфендини жалчысы болуучу эди. «Бласха» бюсюремеген, энди ол Хутай айтханнга сакъ тынгылап, бюсюреп сюеледи.

* * *

– Мен этеме дегеними этмей, ахырына жетдирмей кьоймагъанма, – деп чамланды Хутай кимге эсе да. Ким бла даулашханын билалмай, билирге уа сюйюп.

– Бош базынаса, адамны жоюлуру байтамалды.

– Кимсе сен, атыңгы айтчы,– деп селешди комиссар, ашыктыгъан ауаз бла.

– Бош базынаса кесинге алай, адамны жоюлуру байтамалды,– деп кьатлады ауаз.

Ауаз, къая кызыгъа, шатык эди, ийнаныулу. Бир шош бола, бирде уа кек кюкюрегенлей бола тура эди.

Комиссар, ким бла селешгенин билирге бла кюрюрге кюрешип, тегерегине къарады – киши кермеди. Кекге къарады – ол кермеген, емюрюнде танымагъан бир жаныуаргъа ушагъан къара булут шош кьалкыый тура эди, жауама-къалама дегенча, кьоркьута.

– Сенми селешесе манга? – деди Хутай, ерге, кекге, къарап.

– Санга не башхалыгъы барды, ким селешсе да!

Угъай, ауаз кекден келмейди, жаныуаргъа ушагъан къара булут селешеди деп элемеди комиссар.

Къайры къарап бурулса да, ауаз ол табадан келеди, ташагъач да, терекле, кырдыкла да селешгенча.

– Айт ким эсенг де, термилтме, жууугъуммуса, огъесе жаууммуса? – деди Хутай.

– Минме кепюрге,– деди ауаз.

– Нек, не ишинг барды мени бла?

– Минме кепюрге, барма ары дедим да мен санга! – Ауаз, сурланып, Хутайны жашаудан тюнгултюрге кюрешгенча эшитилди.

– Нек деп сордум да!

– Ол юзюле турады.

– Мен Черекни аргъы жагъасына етерге керекме.

– Кепюр юзюле турады.

Озгъан эте кереме бу уа, ким эсе да, деген акъылы бла Хутай биягъы ары-бери къарады, сора, ауаз кекден келгенине кесин ийнандырып, жаныуаргъа ушагъан къара булутну изледи. Къара булут жокъ эди, кенг жайылгъан кек гюлменди кердю. Эки мюйюшюнде эки кез бла ариу къара кезле. «Кимнидиле ала, Налжаннымы?– деп сагъышланды комиссар.– Алай къашлары нек жокъдула, мангылайы да къайдады муну?»

– Налжан, сенми селешесе мени бла?

– Гюлмендиден къарагъан кезле жауап бермедиле, ол сагъат думп болуп къалып, эки кез эки къара тешике ушадыла, дорбунлача, теренленип. «Аллах, Аллах, не эриши жаныуар бла селешеме мен», – деп келди Хутайны эсине.

– Сен Азрайыль мелексе, таныдым,– деди сора.

– Азрайыль мелек болсам, жанынгы эртте алыр эдим,– ауаз, жумшап, жибек халылай болуп эшитилди.

– Мен сени таныргъа керекме.

– Мен танийма сени, азмыды санга ол?
– Къайдан танийса сора сен мени?
– Мен сени алгъыннгы жашауунгдан бери окъуна танийма.
– Аллах, Аллах, сора эки-юч кереме жашагъанма мен?– деп сейирсинди комиссар.
– Ой-хой, муну аллында жашауунгда да сени эки къатынынг болгъанды, кесинге да Бёрюкёз дей эдиле адамла.
– Мен да таныргъа керекме сени,– деди Хутай, дорбунлача теренленнген эки къара тешике къарап, юсюнде адам илишанла излеп. Угъай, адам туююл эди ол, бир тюрлю жаныуар эди.
– Бош тарыгъаса, мен сени бла жюрюйме хар заманда, мен билмеген атламынг жокъду. – Ауаз энди эр кишини ауазына ушап, комиссарны ишекли этди. Биягъы төгерегине къарады: абери эслемеди.
– Чыкъ бери дейме да! – Хутай ачыуланды, ушкогуна къармашды, алай бармагъын сампалына илиндиралмады.
– Минме кёпюрге, сокъуранырса,– деди ауаз, жалынып, шош болуп.
– Нек кирмейме сора, айт, ангылат.
– Адамны насыбы ахлулары блады, юйюрю бла.
– Эр кишиге эр кишилей къалыргъа борчду. – Комиссар, сары жалкъалы атына минип, кёпюрню юсю бла, бираз барды. Черекни аргъы жагъасына ётеме-къалама дегенлей, кёпюр къалтырап башлады. Къалтырай кетип, силкинип, эки жанына чайкъалды да, жантауча, тар болду. Хутай эрлай атындан туюшуп, адежге алды. Жюгенни къолунда таялмады – кёпюр къыстауланып, гыллыууланды да, къайнап, къутуруп баргъан Черекге ат кишнеп ташайды. Сора жалкъасы кёмюкленнген толкъунла къатыш болуп, узайып баргъанына комиссар къарап турду. Кёпюрню гыллыууланнганына хорлатмай, къулакъларындан къаты тутуп, эмилики тутханлай, кёпюр бла тенг чайкъала, жыгъыла-къоба, жагъагъа чыкъды.
– Нек келеме мен бери, кёпюрден да не мурат бла ётдюм?– деп сагъышланды Хутай, кюнлюмде жашагъанла бла сёлеширге келе болурем. Ким не тюрлю ауаз берсе да, эр киши, кёрлюгюн кёрмей, кёрге кирмейди. Хар кимни барыр жолу белгилиди, андан артха тартыннгандан файда жокъду деген оюму бла элге элтген арба жолгъа чыкъды. Алай къораталмады: ол да, эмилики байталлай болуп, силкинип, туракъланды. Жер тебе кёреме деп, Хутай атламын сел этди. Аягъы юсюне сюелип туралмады, төрт аякъланып, тобукъларын, къол табанларын да жерге къаты басып тиреди. Къоратхан жолу ызындан толанланып, толкъунлап келгенин

сезип, бауурундан тышдю да, алгъа сюркелди. Сюркелип бара, ариу жашил ёзенни, ёзенни кюйюзге ушатып жасагъан тюрлю-тюрлю гюллени кёрюп, теркирек сюркелди. Жолну эмиликлиги кыыстау, Хутай да кыыстау болду.

– Тур, хомух болма, – деди биягъы ауаз, Налжанны ауазына, угъай, Къызайны ауазына ушап, жумушап. – Кирмез жеринге кирме, кирсенг – этек кётюрме.

Къызыл комиссар къарамын ауаз чыкъгъан жанына буруп, арлакъда, жол жанына да, белине дери къалын кырдыкга батып, кесин кёрдю. Бу тар дунияда эки Хутай жашай кёреме дегенни акъылына келтирип, неге эсе да сокъуранды. Жол бла ёрелеше-кюреше, аягъы юсюне турду. Азмы-кёпмю барды, жолну тюз да ол басхан жери юзюлюп, энишге оолду. Хутайны мадарындан эсе ауурлугъу хорлап, жыгъылды. Баштёбенленип, чулгъанып, саууту-сабасы къатыш кёкден таш сызылгъанлай, сызылып барып турду да, суугъа тышдю. Уллу кёлмю эди ол, тенгиз бухчагъы, огъесе Черекни жайылгъан жери – аны ангылаялмады комиссар. Суу бек суукъ эди, асыры суукъдан кёзлерин къаматды, санларын къурушдура, титиретди.

Хутай, къабышхынчы чыгъайым деп, жюзерге кюрешди – жюзалмады. Тийресинде, анда-мында, бир къауум нёгерлерин кёрдю. Уруш этген нёгерлерин, таныгъан эллилерин.

– Къайдан чыкъдыгъыз сиз а? – деди комиссар, къарамы бла кёкденмисиз дегенни ангылатып.

Эллилери, абери айтмай, сансыз бет алып, гюрен тохтап, жюзюп турдула.

– Ой, хомухла, болушугъуз.

Нёгерлери эшитмегенча этдиле, хар бири кеси башы къайгъылыды дерге умутланып, айтмай.

– Ой, хомухла, эр кишиле тюйюлмюсюз? – деп кычырды Хутай, бир жыл мындан алгъа аскер къауумуна кычыргъаныча. Ол заманда аскерчилери, кёлленип, Дауутокъ улуну адамларын дырын этип салгъан эдиле. Бусагъатда уа кызыл комиссарны ауазы, керексизге чарлагъан ушкоклай болуп, сууда ёчюлдю. Нёгерлери уа, баппушла кибик, бир бири ызларындан тизилип, жюзюп узайдыла. Къара сууну ичинде Хутай жангыз къалды. «Ёле тура кёреме мен», – деди ол ичинден, кючюн-къарыуун тас эте, эрите. Къарыуун тас этген не заманда да жангыз къалады. Не кюннге жетдинг сен, жарлы Хутай, жигит Хутай. Алай комиссар да кесин хорлатып къоярча тюйюлдю, бар эди аны ётю, умуту да. Умут ёлюмден кючлюдю, ол жашатады адамны. Ёзге уа. Комиссар, суу бла булгъашып, алгъа ёшюн уруп, жюздю. Буз кибик суу бла демлешген тынч тюйюл эди, ауузуна, бурун

тешиклерине кирип, солууун тыйып къоймай эди. Комиссар тунчугъуп, онгсузлугъун сезип, буулуп къалама деп, элгенип уянды.

Уянгандан сора да, нек эсе да, солууун айландыралмай, Хутай иги кесекни таянганлай турду. Кеси да сезмей, ауур кючсюнюп ийди.

Отоу жарыкъды, таза хауадан толуду. Юй бийчеси ашсуу къайгъы этип, кире-чыгъа айланады. Танг аласында кишиси ынчхап, мурулдагъанын эшитип эди да, тезалмай селешди:

– Ай жаш, ауругъанынгмы барды, жукъудан татыу алалмай эдинг?

Къызайны мудах бетине бла назик санларына ышанлап къарап, Хутай ундурукъ къыйырындан жалан аякъларын энишге салындырды, ич кийимлери агъарып.

– Бош, бош. Хатам жокъду, Аллах айтса.

Тюшюн Къызайгъа айтыргъа умут этип, тынгылап къойду. Танг аласында ач къарангылай айтхан тюшюн керти болады деп ырыслады. Андан эсе Саутугъа ётуп, къарт Кытынайгъа айтып, жауабын эшитейим. Жашланы къыйын жолгъа чыгъарырдан алгъа тюшюн игиге жораларча хапар эшитсе керекди. Болсада Хутай, олсагъат сокъуранып, Налжан бла тюбеширге таукелленди. Тюшюн кимге да нек айтады, андан элиними табарыкъды?!

* * *

Черек сууну боюнунда къызыл комиссар кёп булжуду. Бийкютякъ, сарыжалкъа атыны иерин алып, аны боюнун, сауурсунун суу бла сылады, къуйругъун къысыды. Жангыдан иерлеп, айылларын тартды.

Келмей эди Налжан, «суу алыргъа» келир заманы уа болгъанды. Эллилени сёзлеринден къоркъуп, башха жерге тигелеген а болурму деп ичинден, олсагъат сокъуранды. Налжан алай этерик туююлдо, экисин юйорсюндюрген былайды, бир бири кёзлерине къараучу жерлери. Былайда хар зат – энишге тигелеген тар жолчукъдан башлап, ташха, кырдыкга дери – Налжанны эгертеди, тап, къыз, ата-сындан-анасындан онг тапмай, келалмай къалса да, Хутай кёлкъалды болмайды, Налжанны жаяу жолчугъуна, аны чарыкъ буруну тийген ташлагъа, кырдыкга къарап булжуучуду. Былайда чёп башланы, гюл хансланы, ташланы ёз макъамлары, жырлары барды, бери келе келгенинлей, жюрегине туюрелип, къууанчлы, мудах да этген.

Хутай юй бийчеси Къызайны да бек сюеди, ол аны ата-сыны келиниди. Къачыргъанда да не ахлулары, не тенглери

зорламагъандыла, кеси ыразылыгъы бла этгенди башына ишни. Жашчыгъы Назир да, Аллахны ахшылыгъындан, ёседи. Алай эр кишини жюреги къужурду, эр киши кеси жюрегине окъуна ийнаныргъа керек туююдю. Ол чыпчыкъ киби бир затды – къачан къайры учарын билмезсе.

Хутай атыны ауулгъун алып, кырдыкга бошлады да, суу жагъада ташха чёкдю, бир тобугъун ёрге жыйып. Черекни жайма жери эди да, былайда суу къубулуп, жырын шошайтып саркъады. Суу комиссарны сагъышландырып, сора ол сагъышланы ууакъ кёмюкчюклерине къондуруп, энишге чапдырып, терк узайтады. Суу тюшюн эсине тюшюрдю. Кеси ючюн къоркъмайды комиссар, кёп къыйынлыкълардан къутулгъанды ол, атына бла Налжаннга къоркъа эди Хутай. Сарыжалкъа аты аны шуёху, тенги, Налжан а – жюрек къаны, солууу, къанатлары. Бир эр киши да айтмасын, къаргъанмасын тиширыусуз да этерме мен кишилик деп. Билмей эди Хутай Налжанны кёргенлей неда эсине тюшюргенлей жюреги бирде сабан чыпчыкълай нек болуп къалыучусун, бирде уа, Зылгы ёзенлей кенгерип, аны кырдыгы, гюллерича жырлап. Налжансыз къалса, Зылгы ёзени комиссаргъа алай ариу чагъармы эди, шууулдап, гюллерин тёгюп, жырын айтып? Хычыуун эди суйген тиширыуунг ёсген, ол жюрюген, атлагъан элинде жашагъан, кенгде тохтап, къарамынг бла аны арбазында, бахчада излеген да Аллах берген насыпды.

Ол тюрлю сагъышларына табынып, Хутай суу жагъа бла ёрге-энишге жюрюдю. Сора, челек таууш эшитип, башын кётюрдю.

– Иги сакълатырыкъса, тейри, – деди комиссар жумушакъ ауаз бла.

Налжан кенгиракъда тохтады, жукъ айтмады. Къарамы бла Хутайны ийнакълады, тансыкълады.

– Мен нечик уялмагъан адамма, – деди бироздан къыз, чарыкъ бурунларына къарап. Ариу талгъыр кёзлери мудахдыла аны, шургусу бетинде жазылып.

Жууукъ келип, къызны узун акъ боюнун, гырмышла киби, бал бетли чач эшмелерин сыларгъа умут этди комиссар – жюрек урууна, къабынып къалгъан сезимине хорлатмады: ала билмегенликге, къарагъан-марагъан кёзле кёп окъуна болурла, бирле эслеп къоюп, Налжаннга чып тюшерин суймейди ол.

– Нек айтдынг алай, мени суймеклигимден ылыкъгъанмы этесе? – деди комиссар, нек эсе да бурун сырты терлегенин сезип. Айхай да, ол къатынлы кишиди, уяла да болур, деп кёлуне тийип. Да ол а махтаныммы жюрюйдю да, кёремисиз ариу Налжанны къалай терилтеме деп?!

Сюймекликни да сюймеклик биледи, сабий ёсдюрген кишини сюерге, къайда, къалайда кёреме деп айланган ушамайды таулу къызгъа, айыпды.

– Сюймеклик сокъурду, соруп-оруп келмейди, аягъымы къалай алама да не этеме деп кюрешмейди. Биз'а аны жесир-лерибиз, боюнубуз къылдан иничкеди.

– Сюймеклик айыпдан, адетден кючлюмюдю да?– деди Налжан, челеклери бла суу къылычын жерге сала.

– Кесинг билмеймисе, сезмеймисе аны?

– Сеземе да, анда туюлюмюдю палах!

– Сюймеклигинги палахха санама. Бюгюн-тамбла дегенлей уруш башланырыкъды. Мындан азат болуп да къалырса,– деди Хутай, кёлюне тийип, туюш да эсине туюшуп. Налжаннга айтайым да, иги къууум эшитейим деп келген эди – сагъынмазын ангылады.

Къыз титиреп, чапыракълай жукъа бетинден къаны къачды. Керексиз сёз ычхындыргъанына сокъуранып, къоркыгъанын-элгеннгенин да жашырмай къарады Хутайгъа. Ол айтмаса да биле эди Налжан, комиссар, аскер къауум жыйып, жолгъа хазырланнганын, алай бусагъатда кеси къулагъы бла жангъдан эшитгенде, жюреги шор тарап, къысылды.

– Мухаммат файгъамбаргъа баргъан тиширыулары тырнакъларына да жетмейме мен. Файгъамбар эки-юч тиширыуну сюйгенни гюнахха, айыпха да санамагъан эсе, мен неме, сени сюймеклигинге къурман болайым. – Алай... былайда Налжан айтырын айталмай, уялып, Исмайылны эсине не келир деп къоркъуп, тынгылады.

– Не айтырыкъ эдинг, нек бёлдюнг сёзюнго? – Хутай къызын жюрек къыйынын ангылагъан эди. Да, ким терслерикди тиширыуну ол ариу ниети ючюн? Терс эди комиссар, болсада айтса сюе эди.

Къыз ауузундан сёз чыгъаралмай, энишге къарап, иги кесек тынгылады. Болсада ычхыннган сёзню къуйругъу жокъду, тутуп артха, ызына къайтарырча. Тынгылап къояргъа жарарыкъ туююл эди.

– Палахдан Аллах сакъласын, уруш-туююш къанаты сени ачитмасын. Дагъыда дегенден айтама, эр киши чырмакълды деп. Некахсыз къалгъан саякъ демеселе, кёл кенгдирмеселе сюе эдим мен. Аллах буюргъандан озуп, киши насыплы болмайды.

– Кертидиле сёзлеринг,– Хутай алгъа атлап, башында къызыл мангылайлы тегерек бёркюн тешип, Налжаннга кийдирди. Тау, эски адетге кёре, къыз бёркню иесине къайтармаса, неках этилгеннге санала эди ол, – Аллах бла сени аллынгда гюняхсыз болайым.

Къыз, бети жибип къалып, къууаннганын жашыраламай, уялды. Аз заманны ичинде ол керти да Исмайылны атасы Мусаны аллында келин болуп сюелгенча, гюлменди къыйырын бурун тюбюне дери тартып, бир жанына къарады.

– Къайтарлыкъ туююлма беркюнго не бек сакъласанг да, – деди, эшитилер-эшитилмес.

– Аллах ыразы болсун, сен да ыразы бол манга, – деди Хутай, нек эсе да жюлюннген башына узалып. – Атангдан-анангдан да тилерик эдим кечгинлик, бютюнда санга уруш-масынла деп. Не медет, уят деп бир зат барды да, ол къайсыбызны да кишенлейди. – Комиссар атын тутуп, ауузлугъун салды. Аны сары жалкъасы, сары гюлмендилей, энишге жайылып, суу боюну аязда шууулдады. Налжан Хутайны билегине, къолларына тиерге, аланы сыларгъа термилип, болалмай, атны жалкъасын сылады, жаягъы бла аны дарийлигин сизди.

– Кишиден кечгинлик тилерге керек туююлсе сен, – деди къыз, – суймеклик къайсы бирибизге да Аллахны саламыды, сынаууду. Мен анга тийишли болсам, тазалыгъын сакълаялсам, эллилерибизни алларында кесими тазагъа санарыкъма.

Экиси да тынгылашып, иги кесекни сюелдиле. Черекни шууулдаууна энди эс бургъанча.

– Жашау кеп тюрю болады, хата-хайыр да къол тутушуп жюрюйдюле, – деди сора Хутай, жолгъа ашыкъгъанын билдире, – сау-эсен къайытсакъ – насып, алай чырмыкъгъа тюшюп къалсагъ’а, къара кийип турмай, башынга иш этерсе.

Налжанны ариу бети мудахланып, комиссаргъа тырман этип къарады. Эринлерин бир бирден кючден айырып, эшитилер-эшитилмес селешди:

– Ырысламай алай нек айтаса? Барыбыз да Аллахны къолундабыз. Ол онг берсин санга.

* * *

Атлыла онекидиле. Черекни сол жагъасы бла арба жолгъа тюшюп, барып турдула да, ёрге айландыла. Сыртха чыгып, кийик жол ызны сайладыла. Тизилишип. Узакъдан, анданмындан, ууакъ элледен къарагъан кезлеге ала терк узайып баргъанча керюндюле. Булутлагъа, кёкге ёрлеп, тас болуп баргъанча.

Атлыланы алларында, бичен жыйын башчыча, Хутай, аны ызындан Паша, сора Бутгукъ, Къазакъ, Асланукъа... Барысы да ышангылы жашла.

Узакъдан къарагъанча туююл эди: сыртладан сыртлагъа ётюп баргъанча кёрюннгенликге, былайлада жайлыкъла кенгдиле. Мал аягъы басмагъан, чалгъы ауузу тиймеген кырдык бийикди, къалынды, къыстау баргъан атланы ёшюнлерин сопакълай, шош толкъун этеди.

Черекни шууулдагъаны кырдыкны сызгъыргъанын жуталмайды. Ол шууулдау теренден эшитиледи. Тик кесилген жагъаны эринине келип, энишге къарамасанг, суу ыз кёрюнмейди.

Черекни онг жаны къысыр ташлагъа, тик къаягъа къысылгъан жерни сайлап, Хутай нёгерлерин тохтатды: кенгеширге, оноулашыргъа керек эди.

– Былайдан тар жер табарыкъ туююлбюз, – деди жашладан къайсы эсе да.

Киши жукъ айтмады. Аргъы жагъа бла бергини араларын къарамлары бла ёнчелей, тынгыладыла. Керти да, къолташ атсанг, ол Черекни ары жанына ётерикди. Аскер келлик жол’а тюз да къапхакъ тюбюнде: таш тёнгеретсенг, адамгъа тиймей, терсине кетерик туююлдо. Элlege барырча башха жол’а жокъду, табыллыкъ эсе да, алыкъын жашла билмейдиле.

– Тап жерди, алай былайда тохтаргъа жарарыкъ туююлдо, – деп, къызыл комиссар атына минди. Озгъан жыл Хутайны къаууму Дауутокъ улуну адамлары бла былайда таш уруш этген эдиле. Бир уругъа эки кере тюшерча душман телими болгъанды! – Ол тюрлю оюмун Хутай нёгерлерине билдирирге таукелленнгинчи, анда-мында ёсген тюрлю-тюрлю котурланы, къайын тереклени кёрюп, сагъышланды. Бюгюнча ариу ала анга бир заманда да кёрюнмегендиле. Нек эсе да Хутай, ырыслап, къапхакъ эрини бла энишге тюртю, тукъузгю къатыш тизилишген тереклеге жангыдан къарады. «Башха кюнледен артыкъ нек тансыкълайма быланы, солдан онгнга баргъан, къарамгъа сыйынмагъан кенг чаллыкъланы да?» – деп келди комиссарны эсине. Душманны аллына бара, ырыслагъан, аман къууум этген иги туююл эди. Сора нек этди Хутай аман къууум, ёлюмден ишми къоркъады? Комиссар, сагъышланып, кеси кесине тынгылады, ол билмегенни жүреги айтырыкъча. Алай жүреги абери сездирмеди. Ёлюмден къоркъмагъанын да ангылап къоюп, бютюн шукурланды. Быллай жерледе жашагъан, аны душмандан къорууларгъа деп, къолуна сауут алгъан, жолгъа чыкыгъан ёлеме деп къоркъургъа керек туююлдо. Ким не десе да, жамауатны къызыллагъа, акълагъа юлешип, таурух этсем да, адамны бир туугъан жери болады, бюгюн Хутай аны къорууларгъа деп жолгъа атланганды, бу нёгер-

лери – онбир жаш да, нартла кибик, жортуулгъа аны ючюн барадыла.

Комиссар, шошайып, сагъышлы келген жашлагъа кёз кыйырын жетдирди да, тау жайлыкъны къарамы бла ийнакълады. Неге эсе да ёхтемленнгенин теренден сезип, барып турду. Анда, тау къоюнлагъа кысылгъан элчикледе, аланы хунала сыргъан орамларында жюрюген адам туугъан жери да тар, такъыр сунады деп, сейирсинди Хутай, бери, бийикге чыкъгъанынлай а, ол къанатларын кенг жайып, кенгерип къалады. Къыйырсыз-чексиз болуп, анда, ёргеде, къат-къат таула акъ къанатларын кёкге сызып, былайда уа жайлыкъла, сыртла бирге къошулуп, къалайда башлана болурла ала, тауусулгъан да къалайда этерле? Боламыды кёк тенгизни ахыры? Хутай жангыдан къууанып, жюрегин ёхтемлик бийледи. «Аз миллетбиз биз, – деди комиссар ичинден, алай бийик жерлери аны кючюн кёп этерчады, хайт дегенни бир атхан огъу душманны жюз огъуну жолун кесерча, аллай жерди жерибиз», – деди.

Сора, жангыз ёсген къайын терекни узакъдан эслеп, Хутай къарамын анга бурду. Суу кыылычны имбашына атып сюелген тиширыугъа ушатып, Налжанны эсине тюшюрдю. Бетинден ышарыуу кетмей, иги кесек жол къоратды. Тиширыугъа ушагъан терек да атлыланы алларында баргъанлай турду, жууукълаша, дагъыда узая. Хутайгъа, аны жёнгерлерине къол булгъап, ызындан чакъыра, жол кёргюзтгенча. Бираздан тиширыугъа ушагъан къайын терекле, анданмындан, жер тюбюнден чыкъгъанлай, чыгъып, кёп болдула. Кими къадау ташха аякъ тиреп, беллерине дери кырдыкга батып, жолоучуланы шошайып ашыра, башхалары уа ол кырдыкны толкъунландырып, къайры эсе да кете, тас бола. Жыр жырлай баргъанча, Хутай, сейирсинип, сакъ тынгылады. Неге сагъайгъанын кеси да билмеди. Жыргъамы сагъайды комиссар, огъесе жыр туююлмюдю ол эшитилген?

Хутай тийреге жангыдан къулакъ салды. Жыр макъам узакъдан келип, къайры эсе да кетип, дагъыда эшитилди. Жерни жети къатысындан эшитилгенча. Жерни ауазы кёреме деп, комиссар кесин анга ийнандырды. «Бу жол болмаса, быллай макъамны ким эшитгенди?» – деди Хутай. Огъесе жыр макъам комиссарны кесиндемиди, жюрегинде, огъесе кырдыкны шууулдаун макъам сунупму алданады? Тизилишип, артха-артха къачхан къайын терекле айта болурламы жырны, неда узакъ ёмюрледен къалыпмы къалгъанды ол тау жайлыкъда, кырдыкга, котурлагъа сингип? Комиссар кеси кесине тынгылады. «Алайды, – деди ол, – жюрегимде туады макъам. Неге къууанады ёлюм аллына бара

тургъан адам, табу, ёлмесе да ёлтюрюрге деп жолгъа чыкъгъанды – не башхалыгъы барды?»

Хутай сагъышларына хорлатып тынгылагъан жашлагъа къарады. Къазакъгъа, Аппогъа – барысына да жашыртын кёз жетдирди. Ким къалай болады, сау къаламыдыла, къалмаймыдыла?

Къайдан эсе да биягъы жыр макъам жетип къалып, комиссарны жюрегинде кёп тюрлю сезим къозгъады. Къууанч бла инжилиу, жарсыу къатыш. Къайсы сезимине женгдиргенин ангылаялмай, тынгылагъанлай турду. Жыр макъам да, сабан чыпчыкълай, котурдан – ташха, ташдан – котургъа уча, къона. Хутай, кеси кесин ангыларгъа суююп, кёп затны жангъдан эсине тюшюре келе эди. Сабий заманындан бери ушкокну къолундан тюшюрмегенди. «Сабет бласны» душманлары бла ол уруш этгенли да ушкок быргъысы тынгылы сууумагъанды. Бюгюн да Хутай «бласны» къорууларгъа чыкъгъанды. Тюзмю, терси этеди, комиссаргъа аны ким айталлыкъды? Кеси ангылагъандан – тюздю – «бласны» къоруулагъан халкъынгы, ташынгы-сууунгу къоруулагъаннга тенгди. Аны туугъан жерине кирип, кесин ханча, жюйюсханча жюрютюрге кишини да къояргъа керек туююлдю. Ёлген игиди андан эсе. Алай «блас» келир-келмез элни жамауаты къауум-къауум болуп нек къалды? Мюлключе – бир жанында, «бласт» излегенле – башха жанында, «блас» къоллула да кеслери алларына. Кимди мында терс? «Блас» туудургъан адетмиди ол, огъесе адам дегенинг алаймы жаратылгъанды, биреуню къуйругъу, этекчиси болургъа, биреу бёркюн алчи кийсе, анга аны зарланьыргъа? Зарла, бир бирни аягъын марагъанла алай кёп некдиле?

Хутай, сагъышын бёлмей, Пашагъа къарады, битеу сорууларына ол жауап тапдырлыкъча. Паша къызыл комиссарны тенгиди, «бласны» келтирирге къыйын салгъанладанды. Бюгюн да, къолуна сауут алып, жолгъа арсарсыз чыкъгъанды. Алай, «бласдан» къуллукъ умут этмей, кюрешни жолуна тюшгенледен ол да туююлдю. Тири да, кишилиги да болгъан адамды. Комиссарны къуллугъун'а кишиликден эсе бек сюеди. Хутай тенгимди, бек сюеме, бек сюе эсем да, менден иги уа болма дегенча жюрютеди кесин. Паша Хутайны къуллугъун марагъанын, анга жакъ басмагъанланы да ол биледи, Пашаны къауумундан сора да бардыла комиссарны шинтигине олтурургъа термилгенле. Болсунла, къайгъырмаз, деди Мусаны жашы Исмайыл. «Былас» бир тохташсын, аякъ тиресин ансы, къуллукъ ишмиди. Башын кечиндирирча Хутай да табар бир жумуш – сабан сюрюр, мал кютер.

Къызыл комиссарны кюрешге кёллендирген къуллукъ туююлдю – халкъны, жамауатны жумушуду. Халкъгъа ке-

рекди «блас» деп атлангандыла жолгъа жашла да. Алай ол «блас» элlege кире келгенлей, жамауат къауумлагъа нек юлешингенин Хутай ангыламай эди.

Комиссар бла Паша жангъдан сайлагъан жер – Малкъар ауузну бек тар жерлеринден эди, алай туююл эсе да, асыры энишге озаргъа къоркъуулуду. Былайдан къарасанг, аргъы жанында тик тау къабыргъа, къол узатып жетерча, жуу-укъда кёрюнеди. Аны этеклерине Черек суу гам къысылып, теренленип, толкъунсуз саркъады. Андан бериси – Хутайны къаууму сайлагъан къапхакъны этеклерине дери толду. Андан ёрге къарагъан кёкню кенглигинден башха хазна абери кёралмайды. Башында, ташлада неда котурлада бугъуп къарагъаннга уа – жол къол аяздачады.

Атлы аскер, тап, аскер окъуна болсун, къутулаллыкъ туююлдо: сол жаны – тик къабыргъа, аргъысы – къутургъан суу деп келди да Хутайны эсине, оюмун Пашагъа айтды.

– Ол а куудушланы къалайда, къалай эшгенибизге кёре боллукъду, – деди Паша, къарамы бла хунала къалар жерле сынчылай.

– Бир чалы къазыкъ эсленсе окъуна, душман бизни мычмай ангыларыкъды.

– Малкъар ауузуна ал ёшюн ургъан жылларын унутхан болмазла. Уруп, келип къалыргъа да базынмазла, алгъа тасчачыларын жибермей.

– Бизни эслемей озалсала, тасчачылагъа тиерге керек туююлдо... Эшитемисиз, жашла, мен айтхынчы, къынкъ этмегиз, – деди Хутай. Атындан тюшюп, аны арлакъда кишенледи. Къалгъанла да комиссардан кёргенлерин этдиле.

Жашла, тийреге, тегерекге жайылып, ташла жыяргъа киришдиле, Хутай, кишиге ышанмай, онеки жерге онеки къазыкъ урду.

– Эки-юч жерден къутулалсала да, барысындан бирге уа не хазна онг тапсынла. – Хутай, Пашагъа къарап, ол не айтады дегенча, тынгылауну ийди. Паша не хау, не угъай демеди. Комиссар къазыкъ ургъан жерде чалы эшер къайгъыгъа кирди.

– Аны къой, – деди Хутай, – жашла эталлыкъ жумушну алагъа къояйыкъ. Энишгеракъ сылжырап, тийреге кёз жетдирип къайтайыкъ. Алчы бир кёздюреуюгюнгю.

Паша, артыкъ бек онгсумай, комиссар айтханны этди. Суюмей эди ол, жашла эшите тургъанлай, Хутай анга буйрукъ берлигин неда жумушха жиберирин. Паша нек эсе да ыразы туююл эди – не затха? Къуллукъну Хутай жюрютгенинеми, огъесе жангы «бласхамы»? Былайды деп айталмай эди ол кеси кесине.

* * *

Кюн тюш алагъа жууукълашып, жол башы къапхакъны хауасын уютханды. Ташладан, тап, бусуланган кырдыкдан окъуна кызыгулукъ урады. Алай Къазакъ, бауурланып тургъандан эригип-талып, башын кетюрюр-кетюрмез тау аязчыкъ, суу бюркгенлей этип, къайры эсе да озуп кетди. «Алашаны жортады», – деди Къазакъ, кырдыкны толкъун-толкъун сюзюлгенин керюп.

Жаш белин тюзетди да, олсагъат аяз кючленип къалгъанын сезди, къулакълары шууулдадыла. Бираздан шууулдау тунчугъуп къалып, жукъ эшитмей иги кесек мычыды. Сора, буштукъ бияры чартлагъанлай болуп, Черекни шырылдагъанын эшитди. Черекми шырылдайды огъесе желми ойнайды деп келди эсине. Тау ёзенден къарамын буралмай, Къазакъ сюелгенлей турду. Аны къыйыры-чеги керюнмегенине, кенглигине сейирсинип. Ёзенни кырдыгы желде толкъунланып, толкъунла, чаришге баргъанлай, къууушуп, бир бирлерин сюрюп, узакъда, кёк бла жер къошулгъан жерде эрийдиле.

Тау чаллыкъланы, тау ёзенлени билмеген, кермеген жаш туйюлдо Къазакъ. Алай туура былайдача ариу ёсген кырдык дуняда бармыды-жокъмуду? Гюл башла, жумдурухла кибик, уллула, кырдыкны кюйюзлеп, жер-жерлерин къызгъыл, сары, кёк айрыкамлагъа юлешип. Ёре, жашил эмчекле сарыкъанат чыпчыкъланы ауурлукъларын кетюралмай, энишге ийиле да, ёрге элгене.

Къазакъ, нек эсе да кёлю кетюрюлюп, Аппону къатына келип, бауурланды. Олсагъат тау желни сызгъыргъаны тунчугъуп къалып, тийре шум-шумалакъ болду. Жашны бетине бусу кырдыкдан, ташладан да жылы хауа урду.

Аппо сары шинли, узун арыкъ жашды. Жыйырма алты-жетти жылы энди тола тургъан. Агъачха, темирге уста къолуну бармакълары ушкок къалагъында билинир-билинемез къалтырай. Онг къолу бла уа къазыкъланы къыйырын къаты къысып, ычхынып кетер деп къоркъгъанча. Къазыкъланы башха жонулгъан къыйыры чалыгъа терен илинип эди, хыны къымылдатханлай, чалы оюлуп, башындан жолгъа ташла тегюлюрча.

– Жерингде турмай не айланаса, шырт деп, жетип къалсала не этериксе? – Аппо, башын кетюрюп, Къазакъгъа къарамай селешди. Аны жукъа жаякъларыны шаугютлери тартылып, дубурландыла, сары къашлары жоккуландыла.

– Тау аязмы болгъандыла была, шырт деп жетип къалыргъа, эшитирбиз, – деди Къазакъ, къоларын желкесине жастыкъ эте. Сора экиси да тынгылашдыла – бири энишгеде

жолну марап, башхасы учаргъа таукел болалмагъанча, къарап:

– Къоркъгъан ишми этесе, Аппо, нек эсе да мудахса, – деди Къазакъ, тынгылай кетип.

– Сейирмиди, былайда къаплап къойсала, эки сабийим кимни кёзюне къарап жашарыкъдыла? – Аппо ол заманнга къолун къазыкъ кыйырындан айырып, мангылай терин сыйпады, дагъыда мычымай къолун артха къайтарды. – Сен къайнайса, ызынгдан сабийинг-сюбююнг жилярыкъ тьююлдю.

– Алай’а бош сунаса, – деди Къазакъ, кёкде бир бирлерине къошулалмай, анда-мында уюп тургъан булут хурттаклагъа къарап. – Хар кимни да барды жарсыуу. Мени анам да жангызды, къарыгусуз. Мен ёлсем, ол не этер деп, къайгъылыма.

Шырылдагъан тауушчукъ къулагъына чалынып, Къазакъ, сёзюн бёлюп, сагъайды. – Келе окъуна болурла дейме.

– Суучукъду, – деди Аппо.

– Суучукъму? Мен аны бусагъатха дери эшитмей, не кёрмей къалай тургъанма?

Къазакъ, арлакъ сюркелип, шорхачыкъны эследи. Ол, гыйы ташны тубюнден чыгъып, жибекленип, энишге саркъа эди. Къонгуроучукъча зынгырдап. Аны тийресинде, къатапаланып, жумушакъ кырдык сюзюледи. Темир бет алгъан ташчыкълагъа кысылып, назик гюл хансчыкъла ёседиле, суучукъгъа кирейикми-къалайыкъмы дегенча, шош квалтырай. Къазакъ суучукъну шорхасына къолун тутуп, уртлады. Мангылайын, бетин сылады.

«Жашау нечик зауукъду», – дей ичинден, суучукъну жырына тынгылап, бауурланганлай иги кесек мычыды. Гюл хансла, омакъ кийинген гинжичикле, келип анга жыр айтырыкъча. Сора жангыдан Аппону къатында таянды.

– Кёрдюнгмю сен ол суучукъну, окъа матау седирегенлей, нечик саркъады, – деди.

– Не ючюн айтханлыгъынгды?

– Шо очукъ окъуна жолун излеп, табып, къайры саркъырын биледи, адам дегенинг’а ары-бери тюртюле айланады, сокъур таналай.

– Кесинг ючюнмю айтаса? – деди Аппо, сейирсиннгенин жашырмай.

– Кесим да алай, башхала да менден хазна тьююл.

– Нух эфендини ызын ызлап кёп кыйналгъанса сен, – деди Аппо.

– Нух эфендини ызын ызламай эдим, аны арбазында ашагъан гыржынымы хатерин эте эдим.

«Огъесе Саудатмы алландырып тура эди?» дерге умут этип Аппо, айтмай къойду.

– Энди уа кыалайса, жолунгу тапханнга санаймыса кесинги? – деди.

– Ким биледи, – деп, тынгылап турду Къазакъ, кыатында шорхачыкыны жырына кыулакъ тиге, дагыда аны макъамын тас эте.

– Кеси кесинге ыразымыса деп сорама, Нух эфендиден артынгы айырдынгмы дегенлигимди.

– Адам дегенинг ары оракъ, бери чалгы болургыа керек туююлдю – ол жарлылыкды. Кимни да сайлагъан жолу болургыа керекди, этерин-кыалырын билирча.

– Биз сайлагъан жол’а, халкыгыа керекди деб’а ышанамыса?

– Сен а не айтаса? – деп сагыайды Къазакъ.

– Биз азбыз, азгыа ким да базды. Бизге тынчылыкъ берлик туююлдюле, не кюрешсек да. Алай бу «блас» онглуракъ кёрюнеди патчахлыкдан эсе.

– «Бласны» игиси болмайды. Ким кыарыулу эсе да, «блас» олду, – деди Къазакъ, мудак бет алып.

– Сора нек кюрешибиз, экисини да тонгуздан башхалыкылары жокъ эсе? – Аппо нёгерине ыразы болмай кыарады.

– «Бласны» кыайсысы да кичиудю деп, агыачха кетипми кыалайык? Халкы эсек, халкыла баргыан жанына барайык. – Къазакъ, узакдан окыуна Хутай бла Паша кыайтып келе тургыанларын кёрюп, сезюн бёлдю. Къазакъ Хутайдан тёрт-беш жылгыа таматады, алай кыайырылып анга жауап этмегенди, аны кыатында артык сёлешмегенди. Къоркыуп, буюгыуп угыай, сыйын кёрюп, намысын этип. Ол ангылагъандан, комиссар Аллах кёолундан тутуп баргыан инсанладанды, этерин-кыалырын кимден да иги билген. Киши арбазына кырип, белин бюкмегенди, кышиге баш урмагыан ёхтем жаш. Къазакъ энди аны ызындан «ых» демей барыргыа керекди. Кыутургыан суугыа атса окыуна, боюну кыылдан иничкеди. Тамам эди энди Къазакыны ёрге-энишге тюртюлгени, бир жерде тохтаылмагыан тохтамышде тохтайды.

* * *

Комиссар, кыапхакъ туюбюнде жолну тынгылы кёрюрча баурланып, жугыур ташны ушкогуну быргысына жастыкы этди. Алыктын кыазакыла жетип кыалырла деп кыоркыуу жокъ эди да, ырахатланып, Черекни аргы жагыасына кыарады. Суу бозаланып, тау этегине ёшюн уруп, арты толкыунлана саркыа эди. «Насыбыбыз да бар эди Черекни былай келгени, – деп шыбырдады Хутай. – Ол да бизни жанлыды. Душманны аллын тыяргыа болушурукыду». Комиссар, кыарай кетип, нек эсе да кесин Черек сууна ушатды. Неси,

къалай ушагъанын а былай деп айталмады. Толкъунланып, огъурланып келгени ючюн а болурму деди ичинден. Юч-тёрт кюнден бери Хутай да жүрек къайгъысын селейталмай жүрүй эди. Бирде санлары, къоргъашин къуюлгъанлай, ауурланып, бирде уа, къуш туюнлей, женгилленип. Бусагъатда да ол билек кючюн, санларыны къарыуун сезе, алай бауурланып тура эди. Къама, сунгю урушха кирсе да, кишиге онг бермезин, къутултмазын ангылап. Бар эди аны жүрек къайнасы бла санларына женгиллик берген бир ангылашыныулу кючю, Черек сууунда болгъаныча. Ол кюч аны хар шаугютюнде, бетинде, кёзлеринде бла тырнакъ тюплеринде окъуна кесин билдирип турады. Базынып, сууун басхан душманланы Черек аярыкъ туююлдо, уруп, къаплап, мычымай мыллык этерикди. Хутай да туугъан жерин басынчакъларгъа келгенлени, эски быстырны жыртханлай этип, богъурдакъларын эзерикди, чалыны малтагъанлай, малтап. Туугъан жерге жетгенде, эр кишиде арсарлыкъны тамычысы да къалмаса иги туююлмюдо? Былайда комиссар, къабынып баргъан къайнасын сабырландырып, сагъышын башхагъа бурду. Асыры женгиллик эте болурму, туугъан жери бла «жангы бласны» эгиз къарындашла сунуп. Туугъан жерими къоруулайма деп, «бласха» жалынмаймыды? Алай эсе, анга нек жалыныргъа къалды?

Хутай, ич ауазына тынгылап туруп: «Экисини не башхалыгъы барды?» – деди ахырында. «Блас» жамауат жанлыды, ол ырахат жашасын, туугъан жерине иелик этип келген эсе, аны къулу-къазагъы болмай, кимни къорууларгъа керекди Хутай? Экисин бир бирден айырып сёлешген ким болса да, ол халкъны душманыды.

«Бласны» ызындан къара сабан сюрген жамауатха кёр къазгъан кибикди – ол сени, юсюнге секирип, богъурдагъынгы юзерик бёрюдо.

Былайда сабий заманында гажай бёрю бла тюбешгени Хутайны эсине туюшдо. Ол кёпню кёрген къарт гажай эди, жалкъасы тютюнленген, жаммызлары энишге салынып. Узакъ жол къыдырып, балаларына ашыгъып келе болур эди, къургъакъ эмчеклери, жашчыкъ ангылагъандан, къызып эдиле. Жортуп бара, шыхырт таууш таба бурулду. Теренден къарагъан аны ючгюл кёзлери базыныулу эдиле, мангылайы, гыйы ташлай, кенг, къаты. Балалары жатхан жер жууукъда болмаса эди, ол алай терк огъурсузланырмы эди, ким билсин; ючгюл кёзлери мудахланып, гажай секирирге хазырланды: акъсыл жалкъасы къайырылып, ёшюн шаугютлери къалтырагъанларын жашчыкъ эслеп къойду да, кенг мангылайын тутдуруп, ушкокну сампалын басды: гажайны

мыллыгы сызылып, Хутайны аллына тёнгерегени бла тенг аны мыйысы, саргъылдым жабалакълай болуп, гойгъум ханслагъа жаугъаны бюгюн да кёз туурасындады.

Кёпмю, азмы озду андан бери – гажайны сыфаты эсине, жүрегине кирип кълалгъанды. Бусагъатда да Хутай, энишге, жолгъа къарап, бёрю мангылайлы, къандан толгъан ючгюл кёзле кёрюп къоярыкъча, ушкогун къурап, аны бурунун ары да, бери да шош жүрютдю: жолну уа алыкъын киши уятмай эди.

Хутай, сабырланып, тийреге къулакъ тикди: сагъайыр-ча таууш эшитмеди – биягъы жыр макъам эшитди. Ол макъам шош эди. Жер тубюнденми келе эди, огъесе кырдыкны ауазымы эди? Не тюрлю эсе да, комиссарны жүреги жибип, жумушады. «Алайды, туугъан жерими ауазы ашырады мени, къайры барсам да. Мени сакълагъан, тирилик берген да олду», – деди ичинден. Сора аны эсине Налжан тюшюп кълалды. Атлы жашланы ашыргъан сылтау бла ызларындан къарап сюелгени кёзюне кёрюндю.

– Мени жарлы этип, кетип бараса, – деген эди ол, жилия-мукъларын жашырыр амал тапмай.

– Нек айтаса алай? – деп, сагъайды Хутай.

– Не къатын, не къыз туююл, юй бийченг Къызай бла жамауатдан бугъа жүрюйме.

– Сен а буюкъма, къачма, ёхтем жүрю, – деди Хутай.

– Бизни миллетге ушамайды юйюрлю кишини суйген. – Налжанны узун къара кирпичлерине жилия-мукъла инжилеча тизилип, сора бир бирлерине илине, къошула, энишге саркъдыла.

– Суймекликни миллет бети жокъду. Сизни адетлеригиз кълаллайдыла деп, соруп келмейди ол, – деди комиссар, жашланы ызларындан къарап, ашыккыгъанын билдире. – Аны жүрегингден къыстаргъа бош кюрешесе.

– Къыстамайма, къыстайлыкъ да туююлме. Санга суймеклигим мени насыбымды. Энди байлыгъым да олду.

Хутай Налжанга жауап къайтармай иги кесек тынгылады. Жүреги бир тюрлю жумушап, жан да аурутуп алай къарады къызны ариу бетине. Комиссар Къызайны жүрегин къыйнаргъа да суймей эди. Эллилеринден, ахлуларындан бир жанны да. Сора бир сейири: эллиледен къайырылып, сен, къыз тийширыуну тосха жүрютесе деп, киши абери сёз къайтармагъанды. Табу, Налжанны атасы, къарындашлары окъуна. Не хыйсапдан эди ол, билмейми эдиле, огъесе комиссарны адамлыгъына бюсюрепми тынгылай эдиле?

Не тюрлю эсе да, Хутай Налжанны ахлуларына бла эллилерини асламына ыразылыгъын билдирирге керек эди – ол, борчун тамамлаялмай, кетип бара эди. Къайры элтирик жо-

луду бу аны – энишгеми, ёргеми? Бусагъатда Хутай жюрек сезимини тузагъында эди да, къызгъа не ариу, жумушакъ сёзлерин да аярыкъ тьююл эди. Сора не зат тыя эди аны, тили нек айланмайды? Эр кишини къатылыгъымы, огъесе кеси кесинденми уялады?

Комиссар, иги кесек тынгылагъандан сора, бир тюрюлю эригиулюкге бла жумушакълыкъгъа хорлатып сёлешди.

– Сен мени жангыз жулдузумса. Сен бла сора жашагъан жерим жулдузумсуз. Сиз болгъан къадарда, мен жолну къыйынлыгъындан къоркъурукъ тьююлме.

Налжан, ауузундан сёз чыгъаралмай, бир жанына бурулуп, жиляп ийди. Хутай да аны ашыкъдырмады.

– Кесинге сакъ бол, – деди къыз ахырында. – Мени ызынгдан жилятма.

– Темир терек киши да болмайды. Ким эртте, ким кеч – барысы да ёледиле. Ёлюмню да ёлюм биледи ансы.

– Ёлюмню агъы, къарасы деп жокъду. Ёлген терк унутулады, – деди Налжан, шошлугъундан да бек шошайып.

– Мен жоюлсам да, сен жаша. Сен сауда ёлюп унутулукъ тьююлме. Ахлуларым сауда жерни жети къатысындан чыгып келе турурма. Ма бу сен кёрген сыфатым тюрленмей. Саутум-сабам бла.

* * *

Келе тургъан атлы аскерни къаууму эки жюзден оза болмаз. Алай эсе да, алай тьююл эсе да, Хутай дурусун билалмады: барысын да бирден кёрюп, мынчадыла деп айтырча онг тапмады. «Айыпмыды, не башхасы барды?» – деди кеси кесине, аскерни аллында келген юч атлыдан къарамын бурмай: омакъ эдиле ала, уруш этерге угъай, киеу жёнгерге келгенча, ариу кийинип, алтын чынларын жылтыратып. Кёпден кёп къорар, аздан–аз. Мындан, башындан, жолгъа он ушкокъ къарайды, андан бери атыллыкъла уа алыкъын аскерчилени инбашларына тагъылып, сюнгю къыйырлары кюнде окъалана, къалкъыу эте, чарсха киргенча, тас бола, дагъыда шош къымылдай, эсленир-эсленмез силкинедиле.

Атлы аскер, кёз тутарча иги жууукълашханда, Хутай алда келген ючеуленнге эс бурду. Артыкъда ортада жылтырагъаннга ишекли болуп.

«Бети танышды, къайда эсе да кёргенме мен аны, – деп сагъышланды комиссар. – Кимди ол? Есаул Храповицкий-миди, огъесе алданганмы этеме?» Хутай эки жанына кезиулю къарап, Пашаны изледи. Узагъыракъда эди да, сорлугъун сормады – келгенле эшитип къоярла деп къоркъду. Къарамы бла Къазакъны чакъырды: ашыкъмагъыз, мени

ушкогуму тауушун эшитгинчи башламагъыз деди. Сора биягъы ортада акъ атлыгъа эси кетди. «Алайды, мен ажашмагъанма, ол Храповицкийди, – деди. Ачыуланьп, ушкок къалакъны къаты къысды. – Атанг ит боллукъ».

Есаул Храповицкий Хутайны туугъан жерине экинчи кере келе эди. Биринчи кере къаллайла эсе да къутулгъан эди. Нек къутулгъан эди деп чамланмай эди комиссар: душманланы барысын да бир жолгъа къырып къойсала, уруш дегенинг къайдан чыгъарыкъ эди? Алай Храповицкий душмандан да озгъан душман эди – ёз миллетинден башхаланы кёрюп болмагъан, адамгъа санамагъан. Акъла, къызылла деп айыртламай эди ол – бу журтлада жашагъанланы барысына да бир къабыр къазаргъа термилген адам эди. Сары тонгуз, кёремисе аны атда олтургъан жапысын, бахчасына кирип келгенча, тап, сагъайгъан халиси окъуна жокъду. Бизни къырылып къалгъанмы суна болур неда бир амалсызлагъамы санайды?

Хутай бешатарыны быргъы кезини юсю бла Храповицкийге къарады: бет илишанларын шарт кёрдю – иничке сары мыйгынын, жукъа къанатлы бурунун, жютю сакъал тютюн. Тьюмелерин санарча жууукъда эди ол. Ёшюнюн тутдуруп атса, огъу терсине кетмезин, есаул да онгмазын биле эди комиссар. Алай ыспассыз этерге сюйюп, къаш башын тутдуруп, бешатарны сампалын шош тартды. Ушкок таууш эшитилир-эшитилмез тийре шошайып, ол халда бираз мычып, жангыдан жан кирди. Храповицкий иер къашха хыны къапаланып, сора дагъыда артха симсиреп, энишге салынды. Ол заманда ангылагъан эдиле аскерчиле ушкок таууш къайдан чыкъгъанын, нек чыкъгъанын да: къайры барлыкъларын билалмай, бир бирлери бла ёшюн уруш эте, артха-алгъа силкинишип, онгнга-солгъа тартышып, гузаба къатыш болдула. Сора, къайсылары эсе да ишни халын терк ангылап, алгъа секиришдиле да, къалгъанланы ызларындан тиздиле. Алай мычымай гюрюлдеп энишге ырхыланган ташла аскерчилени хахайларын тунчукъдуруп, атлыланы ууакъ къауумлагъа бёлдюле. Адамламы къычырадыла, атламы кишнейдиле, огъесе, кёк кюкюрөп, жерми кёпду – былайды деп айтхан къыйын эди. Бираздан жолну букъусу аз-маз селейди да, Хутай гюрен чабышхан, ары-бери тентиреген, жюгенлерине чырмашып абына-къоба тургъан, сойланып, башларын кётюрюрге кюрөшип, кётюралмай кишнеген атланы кёрдю. Сойланган, тобукъланган, иерлери аугъан атланы ичлеринде тёрт-беш аскерчи, не этерлерин, ушкокларын кимге буруп атарларын билалмай, къачып да къачалмай, хойнухла айландыра тургъанча, ийилип, тегерекге армауландыла. Сора, сылхырлыкъдан азатланып, бийикде тюртю терекни

артында адам аума эслеп, ушкокларына къармашдыла. Хутай бешатарыны къалагъын имбашына тюгел жетдирмей, сампалын терк-терк тартды: төрт адам, топуракъдан ишленген төрт гинжиге ушап, жерге оюлдула. «Хау, – деди ичинден комиссар нек эсе да, – биз барыбыз да бузгъа кирген хойнухла кибикибиз. Ким къамичи уруп айландырады – белгисизди. Аллах болур, къамичисин жетдирип, бизни – хойнухланы – бузда, къум жоллада айландыргъан. Биреуге кюч, къадар берип, башханы къадарын сыйыргъан да олду. Бюгюн бери къадалары сыйырылгъанла келген болур эдиле...»

Аллай оюму ахырына жетип ёчюлгюнчю, Хутай, ушкогун жерлеп, аны башха аскерчиге бурду. Аскерчи, атны тюбюнде къалып, андан чыгъалмай кёп кюрешгенин кёрюп, ушкогун анга айландыралмай иги кесек мычыгъан эди. Азмы эди мараргъа тийишли душман! Амалсыз а, амалсызлыгъын билип, кырдыкча шошайсын, жер бла тенг болсун. Кесинден къарыусузгъа жаныуар окъуна тиймейди. Аллай жорукъну жалаңда адам баласы билмейди. Бери, сауутсуз-сабасыз жашагъан аз жамауатха, ненча башкес келип, башларын тас этдиле, ненча сюнгю, топ-окъ жибередиле, барыгъыз, къырыгъыз, тобукъландырыгъыз деп?.. Хутай а биле эди къарыулуну амалсыздан айырып, анга жан аурута. Бусагъатда да жаралы атны тюбюнден кючден чыкгъан аскерчиге тиерик туююл эди – ол, ушкогун атып къачаргъа кюрешсе, суу жагъагъа секирип, букъса. Алай ол, тура келгенлей ушкогуна къармашды да, солууун толу айландыргъынчы, ойсурап, жерге къапланды. Энди бу тийреде, Хутай кёзю тутхан жерде, аскерчи къымылдап эслемей, жашла таба ашыкъды. Къалай тохтагъанын да билмей, Къазакъны къатында мычыды.

Экиси да сёз къоратмай, энишге сагъайдыла: жунчугъан, иерлери бир жанына тозурагъан атла болмасала, къайгырырча ушкоклу адам кёрмеди. Сора, дагъыда жерни къучакълап жатхан төрт-беш аскерчи.

– Къутултупму къойдукъ? – деди Хутай, аны ючюн битеу айыпны боюнуна алгъан ауаз бла.

– Ёрге уа къутулмагъандыла. Ызлары бла къачхандыла, алай болгъанча кёрюнеди.

– Ол туююлмюдю палах, энишге къачханла ёрге жолну тапмаймы къаллыкъдыла! – Комиссар Къазакъгъа андан ары тынгыламай, ашыгъып, Аппону тапды, ызы бла Пашагъа жууукълашды.

Паша Хутай таба сансыз къарап, дагъыда жолгъа сагъайды.

– Не хапар, не болдугъуз? – деди комиссар, жюрюшюн тынгылы селейтгинчи.

– Не боллукъ эдик, ёлгенлери ёлдюле, къалгъанлары артха жол алдыла. – Пашаны ауазы неге эсе да онгсунмагъанын сездирди. Ол башха жашладан эсе гузабалыгъа да ушады, сёзю-къарамы бла да сенсиз да билебиз этерибизни-къалырыбызны дегенча.

Хутай Пашаны бир кесек тюрт сёлешгенин къарыуламады да, сан этмеди.

– Охо да, энди былайда тургъандан файда жокъду, тюбюне тюшюп, Аллах бизге буюргъан сауутланы къолгъа этейик, – деди.

Жол юсю башындан къарагъанча туююл эди: ташла тийип ёлген аскерчиле, тентек болуп сюелген атла кёп эдиле. Хутай бек алгъа Храповицкийни къатына келип, иги кесек сюелди. Есаулну картузу къайры эсе да тайып, саргъылдым кекели уа къаны къатыш къаш башына уюгъанды. Бир кёзю жарты кысылып, экинчиси уа, туюме кибик, тегерекленип. Къайры, неге къарайды ол – жилтини ёчюлюп мутхузланган жангыз кёз. «Жилтини ёчюлген эсе да, кюйсюзлюгю бла огъурсузлугъу ёчюлмегенди», – деди Хутай. Кёккёзмю эди ол, огъесе къан чабыш кыызаргъан – аны да ангылаялмады комиссар, алай къайда эсе да, къачан эсе да кёрген эди Хутай аныча кюйсюз жылтырагъан кёзню.

Храповицкий герохун къолундан ычхындырмай тута эди, узун, арыкъ балан бармагъы сампалына уюп, бусагъат секирип туруп, атып башларыкъча.

Хутай, ийилип, есаулну герохун алды – ол анга бек керек эди. Сора, жыяр сауутларын жыйып, арлакъ ётдюле. Былайда ташла тюбюнде къалгъан аскерчиле, кыяюлу атла тюбюнде кёп кёрюндюле. Комиссар анга къууанып, кёл кенгдирмеди – нек эсе да жарсып, жолда гуптурланып неда узунлап жатханланы къатларына кезиу-кезиу барып, бетлерине къарады. «Жан берирден алгъа эслерине не келген болур эди, кимни атын айтып тунчукъдула, кимни къаргъадыла бу жаш адамла?» – бу тюрлю сорууларына ёлгенлени бетлери жууап берликча, алай сюеле эди Хутай. «Жаш жашчыкъ, мыйыкъ-сакъал урмагъан», – деди ол, имбашын жаргъа тиреп, аягъын ёрге жыялмай кюрешген аскерчини къатына келип. Комиссарны кёргенлей, ол, тартынып, жар тюбюне кирип кетерикча, алланып, жумдурухланыргъа итинди – аягъын тепдиралмады.

Хутай къол аязы бла «Къоркъма, тиерик туююлбюз» дегенни билдирип, аллында тобукъланды.

– Аягъынгмы сыннганды, жазыкъ? – деди комиссар.

Жаралы жаргъа бютюн бек кысылды, жугъ'а айтмады. – Алайды, – деди комиссар жашны аягъына сакъ къаты-

лып. – Атха миндирип жиберсек, барыр жер табарыкъмыса? Нек тынгылайса, ийнанмаймыса?

Хутай орусча тынгылы селеше эди, аскерчи аны ангылады, алай нек эсе да кезлерине умутну нюрю чабып, жарытып, олсагъат ёчюлдю.

– Керти айтама, – деди Хутай, – биз адамла ёлтюрюрге деп жашамайбыз, жерибизни кьоруулайбыз. Сен бизни аллыбызда гюнахлы туйюлсе. Аппо бла Къазакъны чакъырып, бу жарлыны жолгъа атландырыгъыз, суйген жанына барсын деди комиссар.

* * *

Кюнню кезю иги да энишге тигелеп, салкъыннга айланганды. Адамланы ауаналарын акътерекленича узунландырып. Мындан ары башларын кечиндирип жерлерини сагъышын этип, кетерге керек эдиле. Къайры? Бююн, бусагъатда акъ аскерни кьауумун артха юркютгенликге, ол хорлау туйюлдю. Тамбла, тамбла угъай, бу ингирде окъуна эс жыйып, къайтып келирге боллукъдула. Хутайны адамлары уа аздыла – санаргъа он бармагъы тамамлыкъ этедиле. Заман да кыйынды: Нальчик Даутокъ улуну кьолундады, аны аскери кеп эллени бийлегени керти эсе, бу тийреледе тургъандан файда жокъду. Алай ахлуларын кьоюп да къалай кетсин, кимге ышансын?

Хутай сагъышлы эди, къайгъылы. Сайлау эталмай, кырдыкда жингиригине таянды. Жашла да чекдюле, таяндыла арлакъда, берлакъда. Олсагъат тау аяз тунчугъуп, тийре шошайды. Ёмюрледе былайда таш тенгереп адам ачымагъанча, ырахатлыкъны не жел, не жаныуар юркютмегенча. Комиссар да, нек эсе да тынчайып къалып, чеп башында гыллыуланган чыпчыкъгъа къарап, сагъышындан азатланды. Чыпчыкъны къанатлары, тюртю суу ичгенлей, кьызгъылдымдыла, къанат тюплери бла ёшюню – акъ бла сары къа-тыш, башында уа къара къатападан беркчюгю.

Кюн таягъы бишген муркку бюртюкге ушатхан кезлерин Хутайдан бурмай, бир чепден башхасына учуп, биягъы комиссаргъа сагъайды. «Кимсе, хаталымыса, огъесе туйюлмюсе?» дегенча. Кырдыкда ырахатланган кьоркьуулу болмагъанынмы ангылады, озгьурлугъуму хорлады – Хутайны чарыкъ бурунуна кьонду. Ол халда иги кесек сынчылап туруп, комиссарны буту бла ёрге жёбеледи. Хутай, солууун тыйып, кымылдамай турду. Чыпчыкъ, бютюн базыныулу болуп, кьол сыртына кьонду. Ариу къанатлычыкъны алай жууукъда кергенине сейирсинип, Хутай кирпичлерин окъуна къакъмады. Табанындан башлап, тёппесине дери ушкок

от ийис этген адамны юсюне чыпчыкъ къонуп тынчайгъанына Хутай былайды деп айталмады. Нек эсе да кёлю кётюрюлюп: «Аллах игиге буюрсун», – деди. Чыпчыкъла алай ариу боладыла деп комиссарны акъылына бир заманда келмегенди. «Ариу жерни къанатлысы да ариуду», – деди кеси кесине, неге эсе да бир уллу затха кесамат этгенча.

Кёпмю-азмы мычыды чыпчыкъ комиссарны сынчылап, жорта-сагъая, эригип къанат къакъды да, къалын кырдыкга ашыкъмай кёмюлдю. Сора, силкинип, чёпбашланы къалтырата, учуп кетди. Хутай, олсагъат бишген алма ийис эшитип, башын кётюрдю. Алма ийис тюйюл эсе да, ангылаялмады. Сейирсинип, къанатлыны ызындан къарады – къанатлыны кералмады. Къалын да, бийик да биченлик барамталап тургъан ёзенни керюп, аны кенглигине жангыдан къууанды.

*Мен сени кишиге бермем,
Оба болуп, киргинчи жерге.
Кемирчекден окъ тийсе да,
Сакъларма сени жүрекде,
Мен сени кишиге бермем.*

Къайдан эсе да тау ёзенни теренинден биягъы ариу да, шургулу да макъам эшитилип, Хутай тил тубюнде айланган сёзлени айтып жырлады. Шош, эринлерин къымылдатмай, кишиге эшитдирмей. Аяз ол сёзлени сермеп алып, ёзенни этегине жетдирип, ёчюлтмей, дагъыда артха къайтарды.

*Мен сени кишиге бермем,
Оба болуп, киргинчи жерге...*

Кимни юсюнден айтханын ол сёзлени комиссар кеси да билмеди. Бусагъатда къарап-керюп тургъан ёзенними, огъесе Налжаннымы? Башхамыды, деди Хутай ичинден, ёзенсиз анга жашау жокъ, Налжансыз'а – насыпсыз болуп къалыр, жүрек оту къурумланып. Сора, ёзен бла Налжанны бир бирден айырмагъанын ангылап, кеси кесине сейирсинди. Ёзен, Налжанны чачакълы, къолан жаулугъунлай, ариуду, аны къашы-кёзюча, огъурлуду, жүрекге чыдамлыкъ берип, ёртенлендирген.

Биягъы тау аяз, къайда эсе да къысылып, тунчугъуп туруп ычхынды да, ёзенни кырдыгы, саркъгъан суулай, шырылдап-сызгъырып, чайкъалды. Толкъунла, бёденелени, сабан чыпчыкъланы элгендирип, кёкге-кёкге учуруп, узакъгъа къууушуп кетдиле. Ёчюлдюлеми-къалдыламы – Хутай

эслеялмады. Олсагъатда къурашдыргъан жырчыгъыны сёзлери уа тил тюрбюнде айланганлай, унутулургъа унамай турдула.

Мен сени кишиге берем...

Кёкню жети къатысынданмы саркъа эди ариу макъам, жылы жауун саркъгъанлай, жерми, кырдыкмы айтады аны, огъесе жюз жылланы мында уюп туруп, энди жангыдан тилленген жырмыды ол? Хутай сагъышына жууап тапхынчы, жашладан къайсы эсе да сёлешди. Къазакъ эди ол.

– Не этесе? – деди комиссар, жюрегине къркърбуу тюршюп.

– Этиб’а не этерикме, хужулукъла келе турадыла.

– Ол дегенинг? – Хутай, Къазакъны билеги узатылгъан таба къарап, атлы аскерни къауумун аз-маз эследи. Гузаба этип, ашыкъгъанын сездирмеди. Жол болмагъан жерледе жол табып келгенлерине гурушхаланып, атына минди. Дюгерге баргъандан башха амал кълалмагъан эди: Аслан андады деп эшитгенди. Болушлукъ табып, мычымай ызына къайтыргъа керек эди.

* * *

Нухну юй бийчеси ёлгенли тамам эки ай озгъанды. Аны жик дууасы ётгюнчю, эфенди, сакъл-мыйыкъ жюлюмей, тышында да кёзге кёп урунмай, кесин адепли жюрютгенди. Жыл саны хорлагъан тиширыу, хазнамыды, эр кишини къууандыраламайды. Къланы сууумагъан эр кишиге да тынч тюрюлдю аны бла жашагъан. Алай адетге сыйынмай болмайды, сюрсенг-сюрмесенг да, чыдаргъа керексе, кърартны-къларыусузну тышынамы атарыкълса? Бюртюрнда Нух эфендича, жамауатны аллында жюрюген, адепли адам. Бетинг кълара болсун деп кишиге айтдырмагъанды. Ёлгеннге уа ким да не этерикди – Аллахны буйругъу. Ол берген къладаргъа Кълуран ачхан адам не айттырыкъл эди, чачын-башынмы жыртырыкъл эди! Нух эфенди аллай инсан тюрюлдю, таукел этип, охо, харип, мени да андан ары кълыйнамай, жерин тапханы иги эди, жаннетде жатсын деди. Энди уа анга кимни дауу боллукълду, кимден да нек бугъларгъа керекди ол?

Нух эфенди, сагъышын бёлмей, Хауагъа къларагъанлай турду. Тапчаннга таянып, кълолун жастыкъл этип. Тиширыу жастыкъл чапдыргъан эди – унамады ансы. Жарсыма, жумушларынга кълара деп.

Хауа чырайын сакъллай билген тиширыуду. Жыйырма бла онекижыллыкългъа арталлыда ушамайды – жашды,

санлары толу, сыйдам. Ариу акъ боюнундан башлап, инчиклерине дери Нухну кёзю жетмеген, тинтмеген, жут къарамагъан аны юсюнде бир илишаны да жокъ эди. Хауа кимни да къозгъарыкъ эди нафысын – бютюнда энишге ийилип, юй тюрбюн сыйпагъанда къууана эди нек эсе да Нух эфенди, муну менден къызгъанмагъан уллу Аллахха жаным къурман болсун деп, къарт, гым-гым бийчесинден къоркъмай, жаш тиширычукъ бла бетден-бетге сюелгенине жангыдан къууанды.

– Къой энди, кюрешипми турлукъса, солугъан да бир эт, – деди ахырында эфенди. Хауа келип, тапчан къыйырына олтурду, билеклери бла кесин къучакълап. Экиси да жастыкъ, жууургъан юлешгенли эки жыл болады. Алай эфенди тиширыуну артыкъ сёз айтханын эшитип, эркин къымылдагъанын кёрмегенди. Не десенг да, Нух бийди, мюкю-къолайы болгъан. Хауаны аты уа – тул къатын, байлагъа къарауашлыкъ этгенден ары бармагъан. Хар ким жерин билирге керекди.

Хауа, ауузундан сёз чыгъармай, къымылдамай, шош олтуруп турду. Бар эди аны жүрек къайгъысы, жарсыуу. Нухха айтыргъа базынмай эди ансы. Не этсин, не амал! Бираздан туура боллукъну билдирип къойсамы иги болур? «Ташада саякъ жүрюген туурада къозлар», – дегенлейди мени ишим. Базынмады Хауа абери сагъыныргъа. Тынгылады. Нух да тынгылагъанлай турду. Ишекли болуп. Бар эди тиширыуну чархында тюрленнгени, аз-маз эсленнген.

Эфендини бети отча жанып, къол табанлары мылыландыла. Ол эслегенни тышындан къарагъанла эслемеймидиле деди ичинден. Нухну аты жамауатны аузуна тюршерге жарарыкъ тюрюлдю. Аман сёз ёзен туман кибикди – мычымай жайылып, кирмеген жери кълмайды. Сора Нух калак итден да ыспассыз болмазмы?

Эфенди, кеси кесине айып этип, иги кесек заманны тынгылады. Керек эди бир мадар, алай не мадар табылсын ансы?

Нух Хауагъа жангыдан сынчылап къарады – эсине келген аман къууумуна ийнаныргъа болалмады. Кёлю кётюрюлюп, къуйругъундан чёкдю.

– Озгъан кече тюрш кёргенме, – деди эфенди, баштёбен болуп.

– Аллах хайыргъа жораласын, – дерге ашыкъды тиширыу.

– Сени байталчыгъынг тай табып кёргенме. – Эфенди, нек эсе да, тул къатын бла бир ундурукъда олтуруп тургъанын энди кёргенча, тартынып сёлешди. Да, нек олтурады, атасыны башынамы? Илячин учхан бийик дуняда тауукъну жери уа – эски чалы тюрюлмюдю?

– Байталчыгъымы аллай къайгъысы барды деп билмейме, алай жаш малчыкъды, тай табаргъа ангамы төреди. Аллах буюргъандан киши да къачып къутулмайды. Хар зат да уллу Аллахны кълундады деп кесинг айтмаучумуса? – Хауа сакъ да, сабыр да селешди. Ауазында ийнаныу, ышаныу да жокъ эди.

Нух эфенди тиширыуну айтханында чий табып, бети тюрленди. Чамланганын сездирмезге кюрешсе да, Хауагъа ачыу тиерча селешди.

– Байталчыгъынг тышына хазна чыкъмайды, жылкыгъа кшошулмагъанды, тай къайдан тапсын, харип? Тюш а аз тюрлю затха кюрюмейди.

Хауа, сескенип, башын хыны кетюрдю. Алай, терк окъуна эс жыйып, шошайды.

– Эфенди, сени ажиринг къамай билген малгъа ушамайды, аны бла бир къуудушдан эки жылдан бери бичен ашап турса, айыпмы этесе?

– Аны несин айтаса, мени ажирим къарт болгъанды, тынч жашаргъа сюеди. Ол – Нух, къарт деген сөзню айтханына сокъуранды, алай айтылды – кетди. Угъай, ажиринг къарт туююлдо, ийнан, кеп жаш малладан къумалыды, озгурду дерик сунуп, тиширыуну аузуна къарап турду. Алай айтса, ыразы эди эфенди. Не медет, сакълагъан сөзлерин эшитмеди.

– Ажир къарт эсе да, байталчыгъым жашды, – деди Хауа. – Экисинден бири жаш болса, тай тапхан къыйын туююлдо.

Нух эфенди, андан ары тынгыларгъа суймей, ёрге хыны къобуп, кетерге ашыкыгъанын билдирди. Уруп, чыгып кетип кълалмады. Барып да къайры барсын: юйюнде жангыз кызы Саудатдан сора киши жокъду. Эри Кёккёз ёлгенден сора ахшы умуту Къазакъ эди, ол’а энди не анга, не Нухну журтуна боюнун буруп да къарамайды. Элни ичи акъ аскерчиледен толуду. Ала да, «балшебикле» да жанындан тойдургъандыла. Къайсылары келселе да, къыйынлыгъы анга жетеди. Къайсы бирин тойдуруп турсун: «кызылла» – оу, «акъла» – шау. Эки къаууму да асыры жутдан ёлгенле. Бу тюенене келгенлени кёзлерине урунмай тургъандан игиси жокъду. Алай къайда, кълалайда, кимде кечинсин? Бир ышыкъ жери Хауаны гытысы эди да, энди сау кёрейим. Нух эфенди, ичинден чамланып, Хауагъа къарады, аны малларына, мюлкюне заранны, къоранчны ол тюшюргенча.

Бий, суу жагъа бла энишгеракъ келип, ёгюз сыртыча, уллу жугъур ташха аягъын тиреп тохтады. Черекни тауушу аны узакъгъа алып кетип, дагъыда мычытмай ызына къайтарды. Бу тийреге келсе, Нух эфенди бир-эки жыл мындан

алгъа жарсытхан сагъышын эсгермей къоймай эди. Кетерге керек эди ол мындан – башын алып, къачып. Мюлкден-байлыкъдан да жан татлыды. Бюгюн аны элине къазакъла кирип келгенликге, кѣпгеми келгендиле – «балчебикле» биягъы къайтырла да, Хутай арбазында атын тепсетир, кѣз кѣрмез жерге жиберир. Къалмагъанды Нухха жашау.

Тюркге, Арисейге къачады да – не этсин, къачмайды да – онгу жокъ. Къачса, жаны сакъланыр, алай мюлксюз, сыйсыз, бюгюнда журтсуз аман жан кимге керекди? Бийлигин, сыйын-намысын малтап, жанын сакъларгъа кюрешген адамлыкъ туююл эди.

Нух эфенди Черекни саркъыууна жангыдан кзулакъ салды. Уруп, жырын айтып, саркъады деди бий. Малың, адамың да къркътуп, ким базыныр, сени басынчакълап, жырып, аргъы жагъанга ётерге, жырынгы тунчукъдуругъа. Череге, адамы да жеринде ёхтемди, базыныулу. Жайма, ёзен жерге жетсенг, шошайып, тунчугъуп, тас болурса, Нух да башха жулдузлагъа базынып къараялмаз, башха кѣкню тубюнде бѣркюн алчи кийип журюялмаз.

Бий, ич кюйюн ёчюлтюрге кюрешгенча, хыны-хыны атлап, арбазына кирди. Кирди да олсагъат ачыуу борбайларына сары суулай жайылып къалгъанын сѣзди.

Жатма тубюнде беш-алты аскерчи, ашай-иче, Нух эфендиге ёрге окъуна турмадыла. Журтну иесимиди-туююлмюдю, кимни малың союп кериле эдиле – ол туююлдю аланы къайгъылары. Журт адамланы асылсызлыкъларына сейирсинди, чамланды, болсада чамланнганын билдирмезге кюрешди. Къалай-алай эсе да, аскерчиледен бири сѣз жетдирмей къоймады.

– Что, папаша, волком смотришь на нас, радоваться надо: мы ведь твои спасители.

Нух эфенди орус тилни ангыламагъанча-билмегенча этип, озуп кетерге умутланды, эталмады алай: адепсиз-кылыкъсыз адамлагъа кесин жахил кѣргюзтюрге неге керекди!

– Избавь бог нас от этаких спасителей, – деди, бираз арсарлыкъдан сора.

– Что ты сказал, грубить вздумал? – сары солдат, ушкогуна къармашып, ёрге турду.

– Не горячись, остынь, Степан, ведь он всего лишь дикарь, – деди башхасы.

– Дикарь тот, кто не ведаёт чей хлеб ест, – деди бий, кълун белинде къамасындан айырмай. Сора адепсиз аскерчилени ыспассыз этгенин жашырмай, къарамы, жапысы бла да билдирип, юйге кирди.

Бийни ангылагъанына кѣре, отоуда, хант къанганы ортагъа алып олтургъан «апчарладыла». Асыры бийик

түйюл эселе да, чынлары жылтырайдыла, беллеринде герох жүрютгенге ушайдыла. Саудат, юслерине сюелип, кызыл кыамиллеге сыра кыуа эди. Хант кыангада тузланган кыой баш, бауур, хычинле. Эфендини бурунуна олсагыатда бишген эт ийис да урду.

Кимди былагыа мал союп, аш-суу хазырлагыан деп, бийни сагышы юзюлгюнчю, кыолларында сыра кыошуну бла Мисака улуну кичи жашы Даулет кирип келди. Атасына ушаш, алаша бойлу, гырхы адам.

– Сенмисе быланы мени юйюмде былай кекиртген?

– Менме, – деди Даулет, ары-бери тартыннганы болмай.

– Да атангы юйюне элтип союм этсенг’а.

– Была мени атамдан эсе санга бек керекдиле.

Мисака бийни кыотурбет жашы алай эркин селешгенин жаратмай, Нух эфенди тынгылауну ийди. Саламлашыргыа бла кыалыргыа билмей, арасарлы болгыанлай турду.

– Это ещё кто такой? – деди ахырында олтургыан «апчарладан» бири. Сормай-ормай бери келип керилерге кимни да не иши барды дегенча, сейирсиннген ауаз бла.

– Он мой «отес», – дерге ашыкыды Саудат, шапалыкы этгенин белмей.

– А, тогда другое дело.

Нух эфенди, ауузундан сёз чыгыармай, берлакы тепчип, тохтады. Бийни бети нек эсе да олсагыат азып кыалгыанча болду – кыаны кыачып, жохар сакыалы бютюн бек агыарып. Ариу талгыыр кёзлерини гинжилери уюп, «кыонакылагыа» кыарады. Ала да, жунчуп кыалып, айтырларын айталмадыла.

Саудат да жунчуп, отоуда ауур шошлукы тохташды.

– Может, присядете, мы приглашаем, – деди биягыы «апчар».

Бий, ала бла не селеширге, не олтурургыа кюсемегенин ангылатыргыа излегенча, бурулуп, башха отоугыа кирип кетди.

* * *

Кече кыарангыды: не ай, не жулдузла жарыгыы булутланы тешип, жерге жеталмайды. Туякы тауушла, анда-санда тунукы эшитилген ушкок чарлагыанла элни орамындан, кыыйырындан башхасына ёте, кече, Мисака улуну юйюнде олтургыанланы сагыайта турадыла. Кыазакыла элге киргенли эки-юч кюн озгыанды, алай жамауатны бу кыаууму кыууанч этеди да, была уа бушуу-бушмандыла дерча туйюлдю. Жарлысы, байы да сагышылды: адاملаны энди не «акыла», не «кызылла» кыууандырмайдыла – безигендиле,

эрикгендиле. Тап, элге бийлеге, чанкалагъа саналгъанла окъуна «акълагъа» ийнанмай, алагъа къатышып, кёрюнюп айланмайдыла. Неге, кимге керекди ол: биягъы келгенлерича кетерле да къалырла – ким не десе да, арда бийи, байы да жамауат бла жашарыкъды: жамауатны налаты не тюрлю «бласдан» да кючлюдю, «блас» кетсе да, ол ёмюрлеге къалып къалады.

Мисака улуну кеч къонакълары олтургъан оттоу уллуду: мияла башлы чыракъны жарыгъы аны мюйюшлерине желталмайды да, адамла бир бири бетлерин ауанача кёредиле.

– Айтыгъыз, тынгыламагъыз, не этебиз? Къайсы жанына ауабыз, «была» бла эсек, жумушларын этмесек, унамазла, – деди Мисака улу, элде бек кюйсюзге саналгъан бийледен бири. Чам аты Маске эди. Баям, назиклиги ючюн жабышхан болур эди анга ол ат.

Маскени «кечеги къонакълары» барысы да элни туура-сында жюрюп, анга оноу этген тукъум адамладыла. Кёпню керген, керексиз сёз къоратыргъа соймегенле.

Мисака улу кеси, юйню таматасына тийишлисича, эшик артына жууукъ олтурады. Тёрде – Нух эфенди, аны онг жанында Мамаш бийни тамата къарындашы Аслангерий, сора байлагъа атлары айтылгъан къартла. Бу жол нек эсе да Къайыт да, элни къолайлылары бла олтуруп, ушакъгъа къатышады.

– Ашыгъыргъа керек туюлбюз, эссизлик этсек, элсиз къалырбыз, – деди Аслангерий. Акъ сакъалын шош сылап, баштёбен болду. Ол узун бойлу, чырайлы къартды. – Келгенле адам ачытырыбызны излейдиле. Муслийман адамгъа ушамайды биреуню жашауна хыянат болгъан.

Мисака улу отдан келек кийди, алай, Нух эфендини къатында ачыуун тышына чыгъарыргъа базынмай, ичинде чиритди.

– Тынгылауну ийип, не болады, не къалады деп сакълагъан а адамлыкъмыды? – Маске шош, басымлы селеширге кюрешди, болсада гитче къара кёзлери огъурсуз жылтырагъанларын Аслангерий эследи.

– Мени сартын «балчебиклеге» онг кёзден къарагъанланы чырпыланы къыргъанлай этерге керекбиз. – Къайытны ашыгъышлы сёзлерин Маскеден сора киши да жаратмады. Къарындашы адепсиз селешгенине Нух эфенди уялып, жерге къарады. «Не башхасы барды мынга, отундан-огъундан къорарыгъы жокъду. Агъына, къызылына да керек адам туюлдю», – деди бий ичинден. – «Шайтан да кесин адам суннганлай эте турады».

– Айхай, энди «балчебиклени» «бластлары» къайтмазын билсек, не да этер эдик, бюгюн биз быланы къубултуп, жама-

уатыбызгъа таякъ кѣтюрейик, тамбла «атлары айтылмазла» келселе уа не медет? – Аубекир – мюлкю-ырысхысы болгъан адам – олтургъанладан жашды, болсада сѣзюне къулакъ салдыра билген адамды. Къалын къара къашлы, къайдакъалайда жюрюсе да, тизгинин жыйып, омакъ кийинирге суйген кишиди. Бусагъатда да ол сиз сиз эсегиз, мен менме деп сѣлешди. Юсюнде ариу акъ чепкени, ууакъ туюмелери, инжилеча тизилишип, белинде кюмюш белбауу бла кюмюш къамасы.

Маскени «кечеги къонакълары» барысы да Нух не айтады деп сакълай эдиле. Эфенди уа къара тынгылауну ийип олтурады. Бар эди аны айтыры, алай тюзмюдю, терсмиди – къайдан билсин бу къыйын дунияда. Былайды деп, бир жанына тартыргъа, терилтирге суймейди. Эки къауумуна да ышанырча, базынырча туююдю. Алай, сайларгъа къалгъанда, ол кюрешни сайларыкъды. Къолгъа сауут алмай къалалмазын, ызындан адамла тизмей къояргъа жарамазын Нух иги биледи. Болсада жюрегиндегин эфенди айтмады, ышанмады.

– Была кѣпге барлыкъ туююдюле, суйсегиз болушугъуз, суйсегиз къоюгъуз. Аймы турадыла, юч аймы – ахыры бирди: кетерикдиле, – деди, сагъышлы бет алып, Аубекирни экиге айланган къарындашы Жантемир. Субай санлы адам, шош къарамы бла.

– Мени акъылым да алайды, – деди ахырында Нух эфенди, жохар сакъалына билинир-билинемез тийип. – Биз ары оракъ, бери чалгъы болмайыкъ да, «жангы блас бла» жашарыбызны къайгъысын этейик.

Олтургъанла сагъайып къалып, «бу не айтады» дегенча, бир бирлерине соруулу къарадыла. «Блас» жанлы болуп нек сѣлешди элни хайт деген байы да?

– Даулетли эфенди, ол айтханынг неди? – масхараларгъа термилип, алай масхара этгенин сездирирге базынмай сѣлешди Мисака улу. Мисака улу Нухну суймей эди. Ариу агъачлы, эсли бийни нек кѣрюп болмагъанын билялмай эди.

– «Сабет бласны» къурутур къюч жокъду. Аны кесибизге эришлендиргенден эсе, анга элде къуллукъ этерик ъз адамыбыз болсун дейме.

– Кимди ол сора, унаймыды Хутай, «бласха» къуллукъ этмей, бизни сакъларгъа? – деди Аубекир.

– Хутайгъа биз бой салдыраллыкъ туююлбюз, – деди, Чотай бушуулу ауаз бла.

– Хутайдан сора бу элде адам жокъмуду! Ол асыры къа-тыбел жанды. Бизге бюгюле билген керекди. – Нух эфенди жюрегиндегин бу жол да ачмады. Бар эди аны эсинде бу чыбыкълыкъ этерикди деген адамы, алай сагъынмады.

– Хутайны уа ёлтюррейкми дейсе? – Чотай башын хыны кётюрюп, Нухха къарады.

– Аллах сакъласын, – деп ырыслады эфенди. – Ёлтюрмей, къуллугъундан тайдырыргъа жарамаймыды? – Нухну кёзлери кюлюмсюрерге тартынып, эринлери къысылып, къаны къачды.

– «Сабет блас», сиз айтханча, элге къайтып келсе, законларын Хутайдан башхагъа ышанырыкъ тюйюлдю деп, Аубекир Маскени къонакъларына кезиу-кезиу къарады. Алай Нух эфенди мычымай жауабын берди.

– Эштада ышанган'а, дейсе. «Бласны» къубултханланы асламы жарлыладыла, мюлк къурай билмегенле. Аллайла уа ниетден эсе гыржынны бек сюедиле.

* * *

Черекни сол, онг жагъларында ууакъ тау элле кёпдюле – ичлеринде жыйырма бла он арбаздан къуралгъанлары, андан гитчелери, уллуракълары да болуп. Барысын да бирикдирген уллу эл'а сууну онг жагъасыны ёзен жериндеди – ёргеден энишгеге дери жайылып, созулуп. Аны баш этеклери тау бетлеге ёрлеп, ууакъ элlege къошуладыла дерча эди да, ол къалайда чекленнгенин, ууакъла уа не жерде башланганларын билген къыйынды. Уллу эл Глашланы журтларына къошулады. Къала деген къыйыр жерде жашайды Чотай. Аны журту не уллу элге, не ёргеден тау элчикге ачыкъды дерча тюйюлдю. Таш къабыргъала, беш да эшиги тар арбазчыкыгъа ачылгъан мекямы кёзге хазна урунмайды. Излеп къарагъан жаланда аны таулу ожагъын кёредди. Мекямны арт, ал жанларында ёсген алма, кертме терекле жоккуланып, чукуйлары бир бирге тие, Чотайны арбазына ауана этгенлей турадыла. Юйню ёргерагъында уа, къабыргъалары ташдан къаланып, мал орунлары тизилгендиле. Ийнеклери, къойлары, атлары энчи турурча.

Бусагъатда орунланы, халжарны да тийрелери шошдула – малла, юч саулукъ ийнек бла Чотайны миннген атындан къалгъанлары, тау жайлыкълададыла. Керек зат болуп къалса деп, халжарда тёрт ирик тута эди да, мындан алда эки аскерчи келип, соргъанлары-оргъанлары да болмай, ючюсюн алып кетгендиле.

Чотай абери айтмады, керексизге сёзюн къоратып не табарыкъды: арбазында малы къымылдагъанын кёрселе, барысына да этиулери бирди. Сыйырылгъан малланы къалайда болса алайда союп, къазан асып, шишлик этип башлайдыла. Ёзен элни къайсы мюйюшюне барсанг да, суу боюнунда жар, таш, терек тюплеринде, элни анда-мында ышыкъ жерлерин-

де аскерчиле кѳауумлашып, этни бишерин сакѳлай, ѳпке-бауурну отда кѳыздырыргѳа кюреше. Кюнню узуну уа элден, туман басханлай, шорпа, эт ийис кѳалынланып, кетмейди.

Бу аманланы бирини кѳзю атыма кѳарар деп кѳоркѳуп, Чотай аны жашырын жерге элтѳп, кѳайтып келе эди. Ашыкѳмай, ауур атлай. Ол кеси да ауур санлы, узун бойлу адамды. Акѳ ургѳан бир кѳашы экинчисинден энишгеракѳ тѳюшѳп, тынч, кѳызыл ууурт киши Чотай кѳалгѳан бийлеча ѳхтем тѳююлдѳ, кийгени да бир кѳара кишиден озмайды: мор чепкенин бла кеси жарашдыргѳан гѳн чарыкѳларын алышындырмагѳанча алай жюрѳюдѳ. Жашаууна керек хар не жумушну да кеси этеди: бичен чалады, отуннга барып, отун келтиреди, ийнек сауады, арбазында малларына кѳарайды. Чотайны юй бийчеси эртте ѳлгенди, жангыз кѳызы Налдишагѳа он жыл толмагѳан эди. Энди анга онтогѳуз жыл бола келеди. Кѳыз аякѳланнгынчы деп, тышына кѳарамай тургѳанды. Ашын-сууун тапдырып, омакѳ кийиндирѳп. Налдишаны, союп кѳаплагѳанча, анасына ушагѳаны ючюн болур, Чотай оздуруп сюе эди, кѳызыны кѳадарын ѳге анагѳа да андан ышанмай эди, жюрегин кѳыйнар деп кѳоркѳуп. Жангыдан юйюрлю озгѳан жыл болгѳанды. Чотайны марагѳан ариу, жаш чанка кѳызла аз тѳююл эдиле, алай бий уллайгѳан тиширыуну сайлагѳанды, тынчлыгѳына кѳарап, кѳызыма иги болсун ансы, башхасы керек тѳююлдѳ деп.

Чотай арбазына кирѳп-кирмез Налдишаны жокѳлады. Кѳрмегенден сора юй бийчесине кѳычырды.

– Тиширыу, – деди бий, кѳк эшиклени бирине кѳарап, – нек кѳрѳунмейди ол сабий? – Чотай, кѳайдан эсе муштухул келгенча, бети кетѳп, солууун терк-терк айландырды.

Кѳк эшик шош ачылды да, узун жыйрыкѳлы, алаша толу тиширыу чыкѳды.

– Суу алыргѳа кетгенди, – деди ол, Налдишагѳа хата болгѳан сунуп, ѳлгенип.

– Нек жибергенсе да кесин жангыз?

– Э киши, бошуна чамланма, бюгюннге дери бармагѳанмыды ол суу жагѳагѳа?

– Барыучеди, энди уа кѳрмеймисе халны? Эрттеми кетгенди?

– Ийнан, кѳайтыр заманы уа болгѳанды, – деди Шамкѳыз, нек эсе да ичин кѳоркѳуу сыйырып.

Чотай, хыны бурулуп, хыны атлай, арбаздан тышына чыкѳды. Бек алгѳа барып, атына иер салыргѳа, анга минѳп, ѳрге-энишге кѳууулургѳа умутланды. Алай, эсине келгенни мычымай унутуп, Налдиша шаудандан юйюне келиучю жолчукѳ бла энишге тебиреди. Кѳпмю-азмы заман кѳоратды – шаудан жагѳаны туурасында тѳшге жетѳп, андан энишге

къарагъанлай, тиширыу кёрдю: кимди ол, Налдишамыды, тьююлмюдю? Чотайны кёзлери къарангы этип, борбайлары къыркъылдыла. Ала уа, Налдишаны аллын тыйып тургъанла кимдиле, «жалдатламы» огъесе «апчарламы»? Эки эр кишиден бирини имбашларында кюнде къамап, дагъыда жылтырагъанын эслеп къоюп, «апчарла» болурла деди.

Асыры чамланып, бет алышып атлагъанын эслеп, Чотай сабырланьыргъа кюрешди. Ачыууна хорлатып, чарлап сёлеширге керек тьююлдю. Бёрюню ачыуу тышына чыкъса, итлени чакъырады.

– Къызым, харип, нек сюелесе былайда, не болгъанды? – деп сёлешди бий, аскерчилени бетлерине тырманлы къарап. Бир «апчар» жыл саны келгенге ушады – экижыйырма жыллыкъ акъсылбет киши, иничге сары мыйыкъчыкълары бла. Быдыр сала башлагъан кенг адам. Экинчиси – андан жашыракъ, узун бойлу арыкъ «апчар». Къара кекели картуз тюбюне тынгылы сыйынмай, къара гюлменди чохча, къаш башына салынып.

– Атам, къайгъы этме, бусагъат жетеме, – деди Налдиша, хыны сёлешип, «бу бетсизлени» кесине чамландырып деп къоркъуп.

– Охо сора, кел, бирге барайыкъ.

Чотай алай айтыр-айтмаз, быдырлы «апчар» анга эс буруп, къайдан чыкыгъанды «агъач киши» дегенча сёлешди.

– Проходи, проходи, чего пялишься, старик!..

– Это моя дочь, – деди бий, – дочь князя. – Мени къызымы аллын тыярча сиз кимсиз дегенни ангылатырча, ёхтем сёлешди.

– Князь говоришь? – тамата апчар, мыйыкъ тюбюнден кюлюмсюреп, Чотайны хыликкя этгенин жашырмады. – Разве князья такими бывают? – Орусла аскерчи бийни къарамы бла ёнчеледи, гён чарыкъларындан, ышымларындан башлап, къалпагъына дери.

Чотай апчарны ангылагъан эди. Орус тилни сууча билмегенликге, кесине керекни ол да айталады. Болсада бий сёз къоратып, адепсизге адепсизлигин кёргюзтюп кюрешмеди. Налдишаны имбашына ауур къолун шош жетдирип, кел, кетдик деди базыннган ауаз бла. Керти да бийге ким дау этерге керекди, бютюнда ол кишиге ачы сёз жетдирмей, къызыны аллына келгенликге?

– Нет, пусть останется, – деди.

Алай арыкъ «апчар» унамады:

– Зачем задерживаешь дорогу девушки? Этого нельзя делать, – деди Чотай, къыза башлагъанына сокъуранып. «Была сылтау излегеннге ушайдыла хата этерге, адам ачытыргъа.

Ачыууну отуна кирген андан жарсыгусуз чыгъалмайды», – деп ичинден, бий сагъайды, аман тюшюнден аязгъанча болду.

– И кто запретит нам это делать? – Арыкъ, узун апчар Чотайгъа къаршы келип, имбашы бла имбашын билинир-билинемез тюртдю.

– Она моя дочь. Дорогу ее не режьте.

– А то нас зарежешь, не правда ли?

– Режут только баранов. У нас в горах так, – деди Чотай, Налдишаны имбашларындан челеклери бла суу кыылычха узала.

– Уходи, старик, отсюда по-добру, пока здоров и цел.

– Иван, не горячись, – деди жыл саны бла тамата акъсыл «апчар». Сора, Чотайгъа къарап, къолларынгы суу кыылычдан кетер дегенни ангылатды.

– Говорят, старик, что у тебя конь больно хорош, не конь, а огонь. Правда ли?

– У мужчины конь всегда хорош, – деди бий.

– Значит, правду сказали. – Тамата «апчар» кёк кёзлерин тюлкюлендирип, мен муну къуйругъундан къалай тутдум дегенча, нёгерине къарап, ышармиш этди. – Так махнёмся, старина, конями. Я тебе своего приведу, а ты мне тоже своего!

Жарамайды алай, бий миннген атын башхагъа бералыкъ туююлду.

– А говорили, что здесь, в горах, гость имеет право брать все, что ему приглянется.

– Конь – друг своего хозяина, друга нельзя менять, – деп, Чотай Налдишаны къолундан тутуп, кетип башлады. Ол заманда алларына биягъы узунбут «апчар» сюелди.

– Никуда твоя дочь не пойдёт.

– Нек сора, кимни атасыны башы къалгъанды мени кызым бла? – Бий ачыууна хорлата тургъанын, энди мындан ары сабыр сёлешген кыыйын боллугъун да ангылады.

– Твоя дочь пойдёт с нами, она – большевичка, вела агитацию против нас. Приведёте своего хваленого коня – отпустим, может быть, – деди тамата, «хуппегикёз» апчар, баш бармаклары гелефейини хуржун кыыйырларына илиндирип.

– Вы же офицеры, а говорите как воры и грабители, – деди Чотай, Налдишаны къолундан тутханлай.

– Ишь, дикарь как заговорил...

– Мы же ваши защитники, мы вам, дикарям, волю несем.

– Биз элибизде, журтубузда тынч, ырахат жашайбыз. Кишини атына, кызына да дау этмей. Если ваша воля такая, то она тухлого яйца не стоит, башыгъызгъа уругъуз,

хуржунугъузгъа салыгъыз, – бий кетерге таукелленгенлей, базыкъ «апчар» ызындан хыны сѣлешди.

– Стой сказал я! Бандитов мы так просто не отпускаем.

Чотай, тохташып, ызына бурулду:

– Бандитле сизсиз, – деди да, тауча кѣлюне жетмей, орусча кѣошду. – Бандит тот, кто на чужой двор заходит и грабит.

Бий алай айтыр-айтмаз жашыракъ «апчар» эрленлей секирди да, Чотайны жагъасына жабышып, силкиндирирге кюрешди. – Тюз да ол кезиуде бий кѣол сыртын аны жухуна жетдирди да, ѳре «апчар», тѣппе айланып, баштѣбен бола, сыртындан жерге тийди. Аз-маз апчып туруп, сора герохуна жабышды: «Я тебе покажу как на русского офицера руку поднимать».

– Ваня, остынь. Не здесь, в другой раз разберемся, – деди башха «апчар», сабыр болуп кѣалып. Алай тѣююш не бла, кѣалай бошаллыгъы белгисиз эди олсагъатда тѣш башында Чотайны юй бийчеси кѣрюнюп, кѣычырмаса эди.

– Ничего, в другой раз и в другом месте разберемся, – деп шыбырдады тамата «апчар», кетип баргъанланы ызларындан кѣарап.

* * *

Налдиша онсегиз жылы толуп, онтогъузунчусуна атлагъан кѣызды. Ёсюмю бла атасына ушагъанды: узун бойлуду, инчгебел. Тал чыбыкълай субайды, кѣалын кѣара чачы бла. Ариу кѣаракъаш, юсюнде кѣююш бел бауу бла, окъа бла тигилген узун жыйрыгъыны этеклери ауурлукъ этип, субайлыгъындан да субай кѣргюзтеди.

– Кѣызым, харип, уруп берип кетмей, нек сюеле эдинг эр кишиле бла? – деди Чотай, артха бурулмай.

– Сюелмей не этерик эдим? – деди да Налдиша, олсагъат сокъуранды. «Апчарланы» этгенлерин айтып, атасыны жюрегин кѣыйнаргъа, жарсыууна жарсыу кѣошаргъа сюймеди. Алай, тѣзалмай, сытылып, шош жиляды: жилямай да кѣалай болсун, ичи кѣююп, кесеуленип баргъанын кимге айтып жюрегин чѣкдюрсюн? Анасы жокъ, эгечи, кѣарындашы жокъ: Аллах бермегенди. «Жалдатла» чачыма-башыма, ѳшюнюме узалгъандыла, тиймез жерлерине тийгендиле деб'а атасына кѣалай айтсын?!

– Тын энди, кѣызым, тын, жиляма. – Чотай, артха бурулуп, Налдишагъа шош сѣлешди, – ала да бу кече тынч жукъламазла. Аманлыкъны сюрген тѣшегинде тынчаймайды.

– Не этейим да, атам, адамны жюрек жарасы терк сау болмайды.

– Тынч бол, кызым, тынч, – деди бий да, кёлю толуп, – бююн атанг ёлдю эсе да, атангы таныгъанла саудула.

Чотай Налдишаны отоуна ашырып, кеси арбазда къалды. Сагъышлы бет алып, бироз суюлды, сора кертме терекни тюбюнде эски ючаякъгъа олтурду. Башына кёп тюрлю зат келе эди, къууушуп, бир бирлерин алышындыра. Ала не тюрлю алаш-булаш бола эселе да, бююнню жарсыуу алгъа чыгъа эди. «Жашауну билмей кёре эдим мен», – деди ол кеси кесине. Малны кёп ёсдюрюп, кёп ашагъанны жашау сунуп кечингенди Чотай, бийме деп махтанып. Тышындан келгенле уа шауданны сууу толү сюзюлгюнчю, бийлигинге тюкюрдюле да кетдиле. Кёп адамла сауут-саба кёоллу болсала, азны хорлайдыла, басынчакълайдыла, деди Чотай ичинден. Керек эди анга ушагъанла таянчакълыкъ этип, кёорууланырыкъла. Кимле эдиле ала? Бий, сагъышланып, кёп мычыды. Къыйын эди тюз жууап тапхан. Акъла келдиле да кетдиле, дагъыда келдиле. Не игиликлерин кёрдю Чотай аланы – мюлкюне, ырысхысына заран тюшюргенден башха? Эл сюрюлмей эр танылмаз, ат абынмай жол танымаз дегенлей эте тура болурбузму деп, бий кеси кесине тынгылады. Сора аны эсине Хутай тюшдю. Ол эди эллиери ючюн дерт жетдире биллик. «Балчебикмиди» Хутай – «акъмыды»-къарамыды – аны бла иши жокъду Чотайны, тюзлюкню кёоруулагъан керек эди. Чыпчыкъны тилин чыпчыкъ биледи. Чотайны Хутай ангылагъанча киши да ангыларыкъ туююлду. Телиле, къайдан эсе да бирден келгенлеге ышанып деп, бий, нек эсе да, комиссарны тансыкъларыгъы келип, жеринден турду. Къайдады ол энди, кёрюнмей, билинмей къалды да деди.

* * *

Агъач къалынды, чырпылы. Бир бирге кысылышып ёсген бийик тереклени чапыракъларындан кюнню таякълары кючден ётюп, терекле тюбюнден алысын кырдыкны саргъылдым кёолан этеди. Тау бетледен бла ауушладан къыйналып ёте, кече бла сау кюнню келген атлыла арыгъандыла-талгъандыла. Солургъа бла ауузланыргъа керек эдиле да жашла, Хутай, тегерекге къарап, жер сайлады.

Кенгине, бийигине да ёсген эменни тюбюнде кырдыкга чёкдюле.

Сакъ болугъуз кийимлеригизге, асыры кир кёндурмагъыз, «ол биреулеге» жолукъсакъ, ангылап кёоярыкъдыла, – деди комиссар. Хутай кеси да юсюнде акъ офицерни кийимлерин къалай сакъларын билмей эди. Не десенг да, агъачда, тау бетледе жюрюген тынч туююлду. Алай жашла

акъ аскерчи кийимле кийгенликге, акъ аскерни «жалдатларына» ушамайдыла, ышанлап къарагъан олсагъат ангыларыкъды. Тап, Хутайгъа окъуна жарашмайдыла «акъ апчарны» кийимлери: аны бёкем санларыны кенг жауурунларына тарлыкъ этедиле. Къазакъны кёлегине тюймелери эки-юч жеринде атылыпдыла. Узунбут Пашаны башлы чурукълары тобукъ тюплерине окъуна жетмейдиле.

Жашла олтурушуп, шошайыр-шошаймаз къатларында саркъгъан суучукъну шырылдагъанын эшитип, къалай эсе да бир тюрлю ырахатландыла. Хычыуун эди аны жырчыгъы, Черекге кшошулгъан суучукълагъа ушап.

Ауузланып башлардан алгъа Хутай, барып, къолларын чайкъады, бетин, мангылайын сылады. Суучукъну тюбюнде ууакъ къолан ташчыкълагъа, сары юзmezге къарап да иги кесек мычыды.

– Аланла, биз Дюгерни жерине жетгенбизми, огъесе кесибижни жерибизден ётмегенбизми? – деди Жашарбек, кырдык, терекле да сорууна жууап берликча, тегерегине къарай. Жыйырма бла тёрт-бешжыллыкъ, къазан кибик, уллу башы бла тынч жаш. Акъ аскерчиден алгъан картузу жарашмай, тёппесинде чонкъайып.

– Былайы кимни жери сунаса? – деди Къазакъ, жингиригине таяныргъа бла къалыргъа арсарлы бола.

– Да сора бизни жерибизге былай нек ушайды? – деди къайсы эсе да.

– Жер къайда да жерди, не башхалыгъы барды!

– Аны уа бош айтаса, – Къазакъ, атылыргъа жетип, тартылып тургъан тюйме илгиклерин бошайтды. – Жашагъан, туугъан жеринги ташы-агъачы да олсагъат танылып къалады. Тиширыула бир-бирге ушагъанча, тау жерле да ушай болурла, алай анангы узакъдан таныгъанча, жеринг да алайды.

– Былайда уа, Къазакъ, сен да сыздынг, – деди къайсы эсе да, – тау жерледе башхалыкъ жокъду, ушашдыла.

– Алай эсе, ол тюртю терекчикге къарачы, – деди биягъы Къазакъ, – неси барды сора аны? – Жашарбек картузун уллу башыны желкесине тюшюрюп, тобугъуна чёкдю. Тюртю терекчикде, ол сейирсинирча, абери эслеялмады.

– Мында тукъузгюсю, тюртюсю да бир тюрлю тозурап ёседиле. Бизни жерибизде уа ала жаш келинлеге ушайдыла. Кёкге тартынып, учаргъа хазырланганча, сагъайып сюелдиле.

Хутай, Къазакъны сёзлерине тынгылап, сейирсинди. Алай нек эсе да Налжан эсине тюшюп, жюреги таралды. Туугъан жеринден узая баргъаны къадар суйген тиширыууну ауазы эшитиледен-эшитиле бара эди, мудахлыгъына хорла-

та. Бу тау суучукъну макъамы да мудахды, кимден, неден эсе да ёнгелеп, жилай, сынсый саркъгъанча. Жолубуз узакъмыды, огъесе юзюлеми турады деп сагъышланды Хутай. Нек келтирди жашланы, не излейди, Асланны да табаламыдыла, къаламыдыла? «Кеси ёлежакъ, кимге не бережакъ?» дегенлей, Аслан анга не бла болушсун, аллай кючю бармыды-жокъмуду: аны дурусун билмей, бери нек чабып жетдиле? Элледе жамауаты бла къалыргъа тийишли эди...

Комиссар кёпню юсюнден сагъыш этерге керек эди, алай жашла лахорлары бла сагъышын абындырып къоядыла, хуртак-хуртак этип къоядыла, эски журунну жыртханлай, жырттып.

– Ишибиз, жолубуз да къыйынды, жашла, къалкъыргъа кюрешигиз,– деди комиссар ахырында, таяныр къайгъы эте.

* * *

Жылтырагъан журчукъ келе келип, суучукъну жагъасында тохтады. Аны жуху – къара къатапа, кёзлери да – къара эриклей. Аякълары – къамичи саплай иничкеле, субайла. Хутай къарамын бурмады, кийик да, суугъа ийилерге базынмай, терек тюбюндегине къарагъанлай турду. Хаталымыды ол огъесе туююлмюдю, жаны бармыды-жокъмуду? Жур, неден эсе да элгенип, сыртын шош къалтырата, чолакъ къуйругъун терк-терк силкиндирди, алай жеринден тепмеди. Сора олсагъат кюн жарыгъы, эриген алтынлай, тёгюле-жайыла келди да, суучукъгъа ёрген салды, кийик да, алтынланды, къара эрикге ушагъан кёзлеринде гинжичикле ойнадыла. Асыры къарагъанданмы болду, Хутайны кёзлери къамадыла да, ол аланы къагъып ачханда, журну кёрмеди, бёрю кёрдю. Мазаллы бёрю, жютюжух, боюн къайнатхан. Кёпню кёрюп, кёп малгъа хатасы жетген жанлы болур эди – жаммызлары энишге салынып, жалкъасы, сырты да акъсылгъа тарттып. Жугъур ташха ушагъан кенг, къаты мангылайы, теренден къарагъан гитче кёзлери – хар неси да бёрю кесине базынган жаныуар болгъаны, жүрегинде Хутайгъа дерт тутханы кёрюнеди. «Жүрегинде дерти болмаса, ол алай кюйсюз къарармы эди?» – деди комиссар ичинден. Къайдан чыгъып къалгъан бёрюдю бу? Былайлада жашап, журну марапмы келди, огъесе ёз тауларындан Хутайны жыйылап келипми турду? Сейир эди ол. Узакъ заманлада гажайын комиссар ёлтюрген бёрюмю болур? Андан бери дертин унутмай къалай жашар эди? Огъесе Хутайны ёз бёрюсюмю жүрюйдю ызындан? Хар кимни да болады, дейди, бир бёрюсю. Алай комиссарны ызындан бир бёрю жүрюмейди, аны бёрюлери

көпдөле, сора бу былайда жангыз некди, жыйыны болургъа керек эди. Хутай бешатарына шош узалып, аны кьолуна алып, бөрюге айландырды. Сампалына бармагъын илиндирди, алай ушкок атылмады – чарлады. Комиссар сампалны экинчи кере тартды – дагъыда чарлады. Ол кезиуде бөрү секиргени бла тенг аны бутундан кьапды. Къабып, айырылып кетмеди. Комиссар, жанлыны юсюнден кери тюртюрге кюрешип, болалмай, элгенип уянды. Уянып, сабырланмай, неге эсе да ырыслап, иги кесек турду. «Тюшмю эди ол огъесе тюшмю?» – деди кеси кесине. – Тюш эсе, хар не да алай шарт, ачыкъ нек көрүне эди?» Хутай ушкогун алып, ачып къарады – керти да аны ичинде огъу жокъ эди: окъла салды. Бир атханлай, бөрюню къатдырып кьоюучу комиссар бу жол алай мадарсыз болгъаны сейир эди. Игиге жораламады аны Хутай, табу, көргени тюш эсе да. Эштада комиссарны марап, ызындан айланып турлукъ бөрү болур ол. Огъесе Хутайгъа бөрүлюк этерик бу жашланы ичиндемиди, былайда къалкып тургъанлада?

Комиссар, кьуйругъундан чөгюп, жашлагъа кезиу-кезиу къарап чыккъды. Ма алайда Къазакъ, Жашарбек, арлакъда Таулан, Аппо улу... Угъай, деди Хутай, жашлада аны аягъын марагъан, анга харам ниет тутхан боллукъ туйюлдо. Барысы да тюз акъыллыла, адежлиле – гитчеликлеринде комиссар бла ашыкъ ойнап айланганла. Сора, нек эсе да, Хутайны къарамы Пашада сабырланды. Паша, ат иерин жастыкъ этип, жукълап тура эди. Жукълапмы эди огъесе кесин алай сундурупму жатады – аны комиссар билялмады. Пашаны бир кёзю кысылып, экинчиси уа, неге эсе да кюлюмсюрей, кёрюме мен сени дегенча, жарты ачылып эди. Хутай ол жатыуда хыйлалыкъ эслегенине, ишекли да болгъанына сейирсинди.

* * *

Къарап-къарагъынчы кюнню кёзю кьушлукъгъа жетип, табиьгъатны ачыкъ жерлерин жылытды, агъач тубюне да жан салды: кьолан гебенекле, саскыла учушуп, чыпчыкъла жырлашдыла. Къайда эсе да узакъда кукукнун кычыргъаны, жамычы, кийиз къакъгъанлай, мылы хауаны ууакъ-ууакъ толкунландырды.

– Жашла, кымылдагъыз, жолгъа кеч чыкмайыкъ, – деди Хутай.

* * *

Жол кыйын эди: ташлы, бир тик, бир эниш бола. Сыртха чыгъара да, дагъыда тюшюре. Алай тюш ууахтыгъа жол-

ну кыйыны юзюлдю да, атлыла къачан эсе да суу талагъан кенг сай жерге чыкъдыла.

– Бу Терк суу болур,– деди жашладан бири.

– Хау, олду.

Терк суу, уллу дюгер элни экиге бөлүп, тереңде шууулдайды. Жагъаланы бирге кьошхан, салынган кёпюр узун да, асыры бийик да кёрюндю.

– Бизни жерлеге нечик ушайдыла былайлары,– деди биягъы ким эсе да. Ол сёзлени эшитдилеми-къалдыламы: киши жауап къайтармады. Иги кесекни, тынгылауну ийип, барып турдула. Кёпюр къулагъына келип тохташдыла. Тар къанга кёпюрге барыргъа унарламы атла? Къоркъмай, туюк тауушларындан юркмей?

– Кёпюрню ары жанына ётюп артыкъ не табарыкъбыз?– деди Къазакъ, сагъышлы бет алып. – Аргъысыны бла бергисини бизге не башхалыгъы барды?

– Аны да керти айтаса. Бир затдан да хапарыбыз жокъду,– деди Хутай, атындан тюше. Къалгъанла да тюшюп, ачыкъ жерден бир жанына кетдиле: кыйын заманлада адамланы кёзлери асыры жютю боладыла. Аппо бла Жашарбек тасхачылыкъдан къайтхынчы сакълап, элге алай кирдиле. Орам кенг эди. Тюнене озгъан жауунну суу чунгур-мунгурларына жыйылып. Сабий-балий болмаса, хазна киши кёрюнмейди. Эл къалай эсе да бир тюрлю мугурайып эди. Юйлени асламы кызыл кирпичден къаланып эсе да, эл тозурап, жунчугъаннга ушайды – юй башларында кьошунлары тайып, арбазлада, бахчалада терекле къотур, алашала, хунала да седиреп, жарты оюлуп. Огъесе Хутайгъамы кёрюнеди дюгер эл алай мудах? Ким биледи.

Комиссар, тасхачыларына ийнанса да, атындан тюшюп, бояуу онгнган къабакъ эшикни къакъды. Аны аллына чыкъгъан къартны айтханына кёре, элде не акъ аскерчиле, не кызылла жокъдула. Алай «балшебик» аскерчиле андасанда кёрюне турадыла. Къоншу элде кызылла бардыла деп эшитгенди, андан келе болурла деди.

* * *

Хауа уюп, асыры къалындан, атылып, зынгырдаргъа хазырды. Алыкъын орамлагъа, ёрге-энишге чалдишген жаяу жолчукълагъа жан кирмегенди. Черек да, кечеги жукъусундан аязмагъанмыды, нек эсе да шошайып саркъады. Кёпмю, азмы мычыды табийгъат уяна-кериле – тау тёппесинде кюнню кёзю кызылланып, тегерекленди. Къарап-къарагъынчы, ол ёсюп, кенгерип, жылыуун жерге толкъунландырды: тау бетледе чыкъ кюмюшленди, кюнлюмде юйлени терезе-

лери «кѣбындыла». Хауа кѣпчюп, жылынды да Черекни гюрюлдегени тау элlege ычхынды. Аны бла тенг ушкокму атылды, хауамы керилди, жолла элгенип уянганча болдула: атлыла ары-бери жортушуп, хахайлашып, адамланы арбазларына чыгардыла. Адамла, не болгъанын, аладан ким не излегенин ангылаялмай, хуна башларындан орамлагъа кѣрап, сагъайып турдула да, сора бирем-бирем энишге, межгит таба атландыла. Аз заманны ичинде, тау суучукъла саркѣа-кѣошула, черек болгъанлай, эллиле кѣошула, тийише, кѣп болуп, орамланы толтурдула. Уллусу, гитчеси да, кѣарты, жашы да, эр кишиси, тиширыуу да – барысы да бирлешип, Сауутудан, Алмалыдан, Глашладан эннген жолланы бла жолчукъланы кѣаралтып, кѣолан этип, энишге-энишге тигеледиле. Дауурлары, гюрюлдегенлери бла Черекни шууулдагъан жырын жутуп, ёчюлтюп. Межгитни арбазы тыкѣ-тыкѣма болгъанда да, тау элчикледен сынжырланып, агъып-саркѣып келгенлени ахыры кѣрюнмей.

Межгитни арбазында тенгизлей толкѣунланган, ары-бери сюрюше, жыйыла тургъан жамауатха кѣарап, Чотай сейирсинди: «Аллах, Аллах, не кѣадарбыз, быллай бир болабыз деб’а турмай эдим. Небиз да тамам кѣреме, бирликден кѣалгъаны. Ол болса, ким да бизгеми кериллик эди?» Межгитни босагъасында Маскени, сора акѣ «апчарланы» да эследи – экисин таный эди. Ала Налдишаны басынчакѣлап кюрешгенле эдиле. «Жангыз терек кѣынгыр ёсер» дегенлей болгъанма, кѣалгъанланы боллугѣу да алайды, – деди, неге эсе да жарсып, кюй этип. – «Жау жокѣда – батыр кѣп, жау барда – дауур кѣп», – деди.

Чотай бий сагъышын ахырына жетдиргинчи, акѣ аскерчиле Кѣазакъны, Жашарбекни, Аппону, Хутайны аналарын, дагъыда ышанмагъанланы аталарын, кѣарындашларын сюрюп келип, межгит аллында тиздиле.

Межгитни босагъасындан берлакѣ чыгъып, акѣ «апчар» сюелди. Ол узун бойлуду, алай арыкѣ, сары шинлиди. Нек эсе да кѣулакѣ артындан сакѣалына, боюнуна дери «кѣзыл суу» жайылып кѣалып, чынлы киши сѣзюн башлаялмай, иги кесек мычыды. Жыйылгъанланы бир кѣаууму сагъайып, шошайды, кѣалгъанлары, «апчарны» ары дери кѣрмегенча этип, «кимди бу, кѣаллайды?» дегенча, боюнларын созуп, аякѣ бурунларына туруп кѣарадыла.

– Таулула, – деп кѣычырды ахырында «апчар», – биз бери кѣонакѣгѣа келмегенбиз, ата юйюбюзде Россияда низам, тизгин болсун деп келгенбиз, кѣан тѣге, нѣгерлерибизни жол жанларында асырай.

– Кѣппе-кѣрти айтаса, сау бол да кѣал! – Мисака улу «чынлы» адамланы кѣатларында сюелип, неге эсе да ты-

нгысыз эди. Маскени сёзлерин кыулакыгъа алып, киши кымылдамады. Жаланда Черекни шууулдагыны алгындан эсе бегирек эшитилди. Акъ «апчар», кыолун шош кымылдатып, бийге тохта дегенни билдирип, сёзюн бардырды.

– Бизни Россиябызда тынчылыкъ болургъа керекди. Болшевиклеге жакъ басханланы, алагъа жашыртын болушханланы кыурутмасакъ, большевикле да кыурурукъ туююлдюле. Ма былайда сюелгенле, – «чынлы» киши Дюгерге кетгенлени ахлуларына кыарады. Энди аны кыызаргыны кетип, сабырланнганды. – Ма былайда сюелгенле сизни да, битеу Россияны да душманларыдыла. Бююн, тамбла дегенлей бандит-башкес эрлерин бла кыарындашларын тапдырмасала, ахлуларына да ол кёзден кыарап, кимин асхан, кимине уа жюз чыбыкъ урлукъбуз...

– Хутайгъа базыналмай, тиширыулагъамы керилесиз? – деп кыгычырды жамауат ичинден биреу. Ким эди ол? Маске, «апчарла» да кыарамлары бла изледиле – буду деп айталмадыла.

– Бандитлеригизни букъдуруп, тиширыуларыгъызгъа чыбыкъ урдурсагъыз, бетигиз жоюлмазмы? – деди «апчар».

– Ол ишни унарыкъ туююлбюз, бизде тиширыугъа кыол кётюрген адет жокъду. – Чотай алгъа, «апчарла» таба атлап, этеригизни манга этигиз дегенча сёлешди. Кюндюзгю кюнде элия чартлагъанлай болуп, «акъ апчарла» шошайдыла, жамауат да сагъайды. Тунчугъуп тургъан Черекни шууулдагыны жангыдан, жел келип кыалгъанча, эшитилди. Чотай ёрелешген «апчар» тамата чынлы кишини тамакъ туююне кирип, не эсе да шыбырдады да, сора экиси да бийге кыарадыла.

– Мында биз кишини адетин сурамайбыз, Россиягъа керек адетлени биз тохташдырлыкъбыз. – Тамата «апчар» чамланнганын, ауузларын тыя билмегенлени аямазын да жашырмады. Бетинден кыаны кыачып, сакъал туюю, буруну да алгъаракъдан эсе жютю кёрюндюле.

– Бизни адетлибизни билип сёлешсегиз, кесигизге алай игиди. Сындырыгъа кюрешгенлени биз кёбюн кёргенбиз, – деди Чотай.

– Алан, Чотай, тауукъ боюнун кесдирирге багушда бичакъ излегенлей, кыаллайла сёлешесе сен? – Гергюкъ улу, «апчарланы» кыатларына жетип, тап, кыайдан чыгып кыалгъанын киши да эслемеген эди, ачы сёлешди. Ол алаша бойлу, юсюне кийим жарашмагъан чечекбет кишичик эди. Эдегиле иги таныгъан. Большевиклеге кыажан адамланы кыауумуна башчылыкъ этип, таулада кечине айланган. Энди элге энип, «кызылланы» артларына чыкыгъанча, кесин алай жюрюте эди. Аны биргесине Шамил да эннген-

ди. Орта бойлу, кенгжауурун, билек кючю да болгъан. Ол, Гергъокъча, алгъа силкинмей, жамауат ичинде шошайып тура эди.

– Тейри алай этерге кълсанг, сенден уллу бий жокъ эсе да, боюнунгу кълдан иничке этерме. – Гергъокъ, аперимлик излеп, тамата «апчаргъа» къарады.

– Кеси боюнунга сакъ бол, – деди Чотай, – энди сени кибик гыстыла бизге оноу этерге кългъан эселе, бош жашайбыз, адамбыз деп.

– Бандитча сёлешгенинг ючюн мен сени зиндандан чыгъармай турургъа боллукъ эдим, алай сен бийсе да, аны хатерин этеме, тамбла, бирси кюн акъыл жыярса да, душманларынгы табаргъа болушурса.

– Сиз табалмагъан душманланы биз жер тюбюнденми чыгъарлыкъбыз?

– Жашау излей эсегиз, аллыбызгъа келтирип, оноуларын этигиз дерсиз, – деди сары арыкъ «апчар». – Унамай эсегиз а, унатыр амал табарыкъма. – Бу сёзлени «чынлы» киши, жамауатха къарап, хар бирини энчи къркътургъа, буюкъдурургъа кюрешип, алай айтды.

– Къолугъуздан келмей эсе жумушугъузну тамамларгъа, жамауатны жеринде кърюгъуз, андан алмагъыз ачыуугъузну, – деди биягъы Чотай.

– Къайсы бърююзню таулада кърюуп айланырыкъбыз! Бърюлеригиз кириучю тешиклени сиз иги билесиз, жамауат. Айбутослукъ этип, сиз Россиягъа кър заран жетдиргенсиз, айтдырмай кърюймай эсегиз, Россия сизге аны кечерик тюрююлдю. Ол кълалач узата, таякъ жетдире да биледи. Унутмагъыз...

Ол сёзлени жаратмай, асыры чърюреми кърдюле, нек эсе да жыйылгъанла «апчаргъа» тынгыламай, тенгиз чайкъалгъанлай, ары-бери сюрюшюп, Черекни тауушун, желни да тунчукъдурдула. Неге ушайды «чынлы кишини» жаншагъанлары, адамланы бърюлеге тенг этип, къркътургъа бла тобукъландырыргъа умутланып? Ой-хой, таланнган, аякълары тюрел босагъагъа жетгинчи, таякъ-кърмичи кърюрюп. Сора быланы «болшебикледен» башхалыкълары недеди? Ала туура былай адепсиз сёлешмейдиле...

Жамауат, кърюум-кърюумлагъа бърюнюп, чачылып башлагъанда, Нух эфенди чыкъды.

– Жамауат, сабыр эт, – деп кърчырды ол.

Жамауат, тохташып, межгитни босагъа аллындагъылагъа къарады.

– Уллу иште ашыгъышлыкъ керек тюрююлдю. Жангылмазлыкъ тил да жокъду. Айтдыкъ – кетди. Энди иш керекди. – Нухну ауазы сабырды, басымлы. – Жашау сюрюген жа-

лынчакъ дейдиле. Не тапсакъ да, биз была бла табарыкъбыз. «Балчебикле» бизни барыбызны да алдагъан этгендиле. Байланы, жарлыланы да. Кимни малын, жерин сыйырып, кимге жер беребиз деп, алдап. Кимге керекди харам мал? Айтчыгъыз! Келгенле хайыр этмеселе да, урушну-тойюшню тохтатырыкъдыла. Сыйырылгъан динибизни къайтарлыкъдыла.

– Диннге ийнаныу инсанны жүрегиндеди. Аны киши да сыйыраллыкъ туююлдо, – деди ким эсе да.

– Намысыбызны малтап, динни къайтарабыз дегенден не файда!

Эфенди къамамагъанланы къарамы бла излеп, табалмай, кеси кесине, «акълагъа» да чамланды. «Сылхырла, этерик ишлерин халкъны жыймай этселе, башларына атмы урлукъ эди?»

– Ёз намысын, кишилигин сакълагъаннга бандит-чандит деп нек тохтайдыла была, халкъы ючюн кюрешгенле барысы да берюлемидиле? Сора кеслери кимдиле? Ариссейни атындан селеше ушайды да «чынлы адам», – деди Чотай.

– Жамауат, ауузун тыялмагъанланы ауузларын кесигиз, тыйыгъыз. Алай этмесегииз, кеплеригиз ачырыкъды, – деди Нух.

*Баргъаны
басмаланырыкъды.*

Къырымшаухалланы Хамзат туугъанлы – 90 жыл

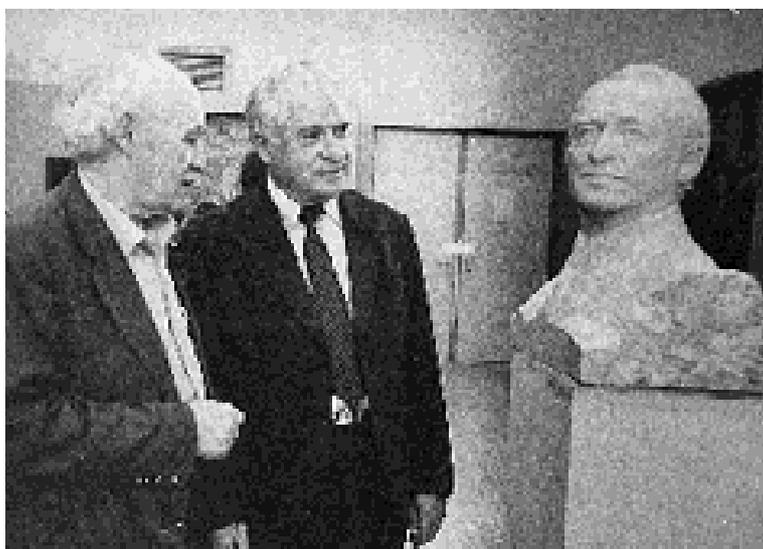
Ташха жан салгъан уста

Къарачай шахаргъа киргенлей, юч жол айырылгъан жерде алгъыш аякъны алып, ташдан ишленнген субай таулу къыз сюеледи. Аны юсюнден бир жырда былай айтылады:

Босагъангда таулу къыз
Берген кибик жюрегин,
Алгъыш аякъны алып,
Узатады билегин.

Бу «Таулу къыз» былайы бла озгъан шахарчылагъа, келген къонаклагъа да адамлыкъны, шуӊхлукъну, къонакбайлыкъны белгисича кӊрюнеди.

Эсимдеди, скульптура 60-чы жыллада орнатылгъан эди. Андан бери кӊп жыл ӊтдю, былайтын ненча адам озгъан эсе да, анга эс бӊлюп, ыразы болуп озгъанды.

«Таулу къыз», шахарны архитектура белгиси болуп, документлеге, китаплагъа тюшгенди, жамауат суйген сыфат болгъанды. Аны автору закий скульптор Къырымшаухалланы Хамзатды. Бизге, художникни таныгъанлагъа, суратчыны ачыкъ, кенг мангылайы, бийик бойлу сыфаты, ууакъ-ууакъ ышара тургъан кезлери, сабыр, басымлы сёзлери, берч къол аязлары кезюбюзге керюнедиле. Ол сёзге кыызгъанч, ишге чомарт эди. Хамзат бла мен эрттеден шагъырей эдик.

Художник бла мени Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Къулийланы Къайсын танышдыргъан эди. Нальчикде, Москвадан келген жазыучуланы поездге ашырып келе, манга Къайсын:

– Сен къарачайлы художник Къырымшаухалланы Хамзатны таныймыса? – деп сорду.

– Угъай, – дейме.

– Экигизни мен тубетмей къоймам. Негерлерибизни да, мени да орамда къоюп, кеси гастронимгъа кирип кетеди. Бир заманда бир уллу жюкню кетюрюп келгенин кердюм.

– Бу неди? – дейме мен.

– Энди бизни Къырымшаухаллары сакълап тура болмазла, тепси хазырыкъ болмаз, ол себепден азыгъыбызны ала барайыкъ.

Биргебизге малкъарлы, къабартылы жазыучула да бар эдиле. Барабыз. Насыпха, юйню иеси Хамзат, эшикни кенг ачып, жарыкъ бети бла, ышара, фатарына чакъырады. Эркин, бир отоулу юйде агъач, таш суратла, китапханала, рояль. Бу фатар манга искусствону юйю болгъанча керюндю. Былайда Хамзат бла, аны юй бийчеси чырайлы тиширыу Жаннет бла мени Къайсын танышдырады.

Юйню иеси мени терге чакъырды. Мен унамадым: къарайма да, къонакъланы ичинде мен барындан да жашма.

Малкъарлы, къабартылы жазыучула бла чам-лакъырда эте, литератураны юсюнден селеше, тепси къанга жайылып, жылы хантла тютюнлей, тубешиу зауукъ бара эди. Хамзат Къарачайдан хапар сора, мен жауап эте, бурундан таныш-лача, татлы ушакъ этебиз.

Къайсынны аллай адеби, адети бар эди: Къарачай бла Малкъарны арасында шуехлукъ жолланы кенгертиу, аны бла бирге огъурлу ишлеге башламчылыкъ этиу.

Ол тубешиуден сора Хамзат бла арабызда жол ачыкъ болду. Нальчикге баргъаным сайын аны мастерскоюнда болуучу эдим, артыкъ да бег' а Хамзат Карачаевск шахаргъа Совет Союзну Жигити Богъатырланы Харунну эгертмесин ишлеген кезиуде.

Хамзат уллу состав ташны жоннган заманда, бир-бирде аны чегююнню, керкисини тубюнден жилтинле чартлай

эдиле. Ол кезиуде скульпторну жюрегинден жилтинле уч-ханча, алай кёрюне эди манга. Ташдан адам туугъаны эслене эди. Ташха жан салыу бурунгу нарт таурухладан келеди. Батыр Сосурукъ состар ташдан туугъан эди деп аллай айтыу да барды. Таулуну жашауу ёмюрледен бери ата журт бла, таш бла байламлыды. Мекямы, хунасы, мал бауу, ат илкичи, тирмен ташы, тыпыр ташы – бары да ташдан. Бурунгулула ташны асыры сыйлагъандан, ташха табынып тургъандыла. Анга Къобан ёзенде «Къарачайны къадау ташы» да шагъатлыкъ этерикди.

Къарчаны юзюгюнде биринчи болуп сууукъ ташлагъа керти да жан салгъан Хамзатды. Башламчылыкъ хар иште да кыйынды. Художникни жашау жолу да тынч болмагъанды.

Туугъан жери

Хамзат 1917 жылда 23-чю февральда Теберди шахарда туугъанды. Къырымшаухалланы бурун аккалары Ачакматны жашы Ислам, Къарачайны башчысы, Россей бла Къарачайны арасында жарашыулукъ келишимге 1828 жылда къол салгъанды. Андан бери туудукълары орус аскерде къуллукъ этгендиле (Октябрь революциягъа дери). Хамзатны атасы Бахсанукъ да, ата къарындашлары да офицерле болгъандыла. Атасыны бир къарындашы Ислам-Бий император Александр III конвоюнда поручик, артда Къарачайда белгили художник, поэт болгъанды.

Штабс-капитан Бахсанукъну, совет власть киргенден сора, Тебердиде 1922 жылда кызылла ёлтюргендиле. Ол заманда Хамзатха 5 жыл болгъанды. Анасы Абайланы Ляля Малкъарда белгили жарыкъландырыучу Абайланы Мисостну кызы эди. Совет властыны заманында Къырымшаухаллары политика сюргюннге тюшгендиле. Мюклери, жерлери, ырысхылары сыйырылып, кыйынлыкъ сынагъандыла. Ол себепден Ляля, жашчыгъы Хамзатны бла кызычыгъы Фаризаны да алып, баш сакъларгъа, атасы Абай улу Мисост жашагъан жерге Дагъыстаннга кетеди.

Хамзатха гитчелигинден окъуна фахмусун ачаргъа ата къарындашы суратчы Ислам-Бийни юлгюсю себеп болгъанды. Ол орта школну бошагъандан сора 1938–1940 жыллада Тифлисте Художестволу академияда окъугъанды. Аны бошагъандан сора Махачкъалада «Дагестанская правда» газетни редакциясында художник болуп ишлегенди.

Хамзат 1941–1943 жыллада Совет аскерде къуллукъ этгенди. Уллу Ата журт къазауатда ауур жаралы болуп, Тифлисте госпитальгъа тюшгенди. Хамзат бла госпитальда бирге

болгъан къарачайлы жашла, Ногъайлыланы Джагафар бла Къойчуланы Ибрагим ол кюнлени эсге тюшюре, Хамзатны атын бюгюн да ёхтемлик бла сагъынадыла. Художник аскерде болгъан кезиуде этген суратларын кеси окъугъан академиягъа саугъагъа бергенди.

Госпитальдан сора ол Махачкъалагъа къайтып, «Дагестанская правда» газетни редакциясында ишге жарашханды, алай а битеу къарачай миллетни кёчюрюлгени себепли, аны да табадыла Дагъыстанда. Аны да кёчгюнчю этип ашырадыла Орта Азиягъа.

Тауладан узакъда

1944 жылдан 1957 жылгъа дери Къырымшаухалланы Хамзат Алма-Атада художник-скульптор болуп тургъанды. Ол ишлеген «Панфиловчула» деген эсгертме, «Мирзеу», «Жайлода» «Темир жол» д. а. к. суратла аны атын белгили этедиле. Алма-Ата шахарны скульптура комплексин жасауда да ол тийишли юлюшюн къошханды. Республиканы башчылары тыш къыралладан келген делегациялагъа, таулу скульпторну ишлерин тийишлиге кёрюп, тежегендиле. Сёз ючюн, кытайлылагъа «Мао Цзе Дунну», индиячылагъа «Дуниягъа – ырахатлыкъ» деген чыгъармаларын саугъагъа бергендиле.

Не узакъда, тузакъда болса да, Къарачайны фахмулу уланы кесини миллетин да унутмагъанды. 1957 жылда къарачайлы поэтлени Алма-Атада «Жилтинле» деген уллу назму китабы чыгъады. Хамзат, миллет оюула бла жасап, ол китапха алаMAT суратла салгъанды.

Къыйын жыллада сюргюн бла айырылса да, Хамзатны туугъан жери Кавказгъа суймеклиги бир заманда да таркъаймагъанды, сууумагъанды. Аны аллында художниклени ата къарындашы Ислам-Бий бла аны шуху Николай Ярошенко (ол оруслу генерал болгъанды), жарыкъ сыфатлары, къол ызлары юлгю болгъанлай тургъандыла.

Ата журтха къайтыу

Хамзат 40-чы жылында, жашау сынау алып, уста художник болуп, битеу ангысын, билимин, фахмусун туугъан халкъына берирге ахшы муратла этип, 1957 жылда Къарачай-Черкесге къайтханды. Ол кёчгюнчюлюкню, тарых темаланы ачыкъларгъа сую эди. 1957 жылда 23-чю июнда чыкълган «Ленинское знамя» газетде «Работы художника Х. Крымшамхалова» деген статья басмаланнганды. Анда былай жазылады: «Много новых творческих замыслов вына-

шивает художник. Он закончил эскиз камерной скульптуры «Воспоминание», которая будет высечена из камня. От нее веет большой задушевностью и теплотой.

– Меня давно интересует историческое событие, которое должно стать темой большого полотна. Хочется написать серию портретов участников Великой Отечественной войны. Предстоит и другая важная работа, – сказал в беседе Х. Б. Крымшамхалов – нужно сплотить силы молодых художников области, помочь им в творческом росте, чаще организовывать выставки их произведений, сделать так, чтобы наши художники внесли свой вклад в дело дальнейшего расцвета культуры Карачаево-Черкесии».

Ай, не медет, быллай бийик оюмла, жарыкъ, огъурлу умутла, бизни областьда жер тапмадыла. Областьны башчылары художникни жюрек сезимлерин ангыламадыла, аны уллу магъаналы сёзлерине тийишли багъа берилмеди. Кесине иш, юйюрюне фатар, ишлерге мастерской бермедиле, жаш художниклени усталыкъларын ёсдюрюрге деген мураты толмады. Чурум неде эди? Ишексиз, Къырымшаухаллары бий тукъумдан чыкъгъанларын эсге алгъан болур эдиле.

Былайда бир бёлек затны чертирге излейбиз. Биринчиси, туугъан жерине тансыкъ болуп, таралып келген, Къарачайны фахмулу жашыны жюрегине ол кюнледе къаллай уллу жара тюшген болур эди. Жаш художниклеге Хамзатча устаз табылмадымы? Дагъыда аны кибик сагъышла бизни интеллигенциягъа ауур дерследиле.

Быллай халлагъа тюшген художник, амалсыз болуп, къоншу республикагъа – Къабарты-Малкъаргъа кетеди. Анда уа, насыпха, керти фахмулгъа жол ачылды: иш да, фатар да, мастерской да табылды.

Ташдан ишленген сыфатла

1957 жылдан башлап, ёлюп кетгинчи, 1985 жылгъа дери Къырымшаухаллары Хамзат Нальчикде ишлегенди.

Художникге 50 жыл толгъанына аталгъан кёрмючюн Къарачай шахардан барып, Мамчуланы Мустафа (шахар Советни культура бёлюмюню таматасы) бла мен кёрюп, бек къууанган эдик. Хамзат он жылны ичинде кёп иш этген эди. Сёз ючюн, графикада малкъар жомакъланы китабына, жазычуланы китапларына суратла. Скульптурада уа жетишимлери уллу эди: хар кюн сайын кёрмючге жюзле, мингле къарай эдиле. «Быллай фахмулу жашны ёсдюрген халкъ сау болсун», – деген бюсюреу сёзле айтыла эдиле.

Малкърны башха жерлерине баргъан заманда да кѣп суратларын кѣребиз. Сѣз ючюн, Бахсан ауузунда, Кѣнделеннге жетер жерде бийиклиги 20 метр болгъан уллу эсгертме. Ол аны от жагъасын кърорулагъан жигит таулу тулпарлагъа аталгъанды. Анда таулу киши, къара жамычыны юсуне атып, мудах сюеледи. Чегем тарында граждан къазауатны жигити Къалабек улу Солтан-Хамитни сыфаты. Бызынгыда эмда Нальчикде паркда Малкърны халкъ поэти Мечиланы Кязимни скульптураларын, Прохладнада Совет Союзну адмиралы Арсений Головкону состар ташдан уллу скульптурасын да эсгерирге тийишлиди. Башха жерледе да ол быллай сынла ишлегенди: Совет Союзну Жигитлери Байсолтанланы Алимге, Канукоев Назирге, жазычула Шахмырзаланы Саидге, Къулийланы Къайсыннга, Шогенцуков Алийге, Теунов Хачимге, Боташланы Иссагъа, музыкант Абайланы Солтан-Бекге. Аны бла бирге белгили орус композитор С. Танеев бла Орусбийланы Исмайылгъа, алаамат тепсеучю Эсембаев Махмутха да.

Къырымшаухал улуну алаамат скульптура чыгъармаларын Прибалтика республикалада, узакъ Сибирьде, Къазахстанда, Шимал Кавказны жерлеринде да кѣрюрге боллукъду. Нарсана шахаргъа да бѣлек скульптура ишлегенди.

Карачаевск шахарны тюз да арасында, таулуланы къаплан кѣллюуланын, Богъатырланы Харунну къабырында сын ташны да Хамзат состар ташдан уллу усталыкъ бла этгенди (1968 жыл).

Дагъыда бир сейирлик сынны хапарын айтайыкъ: генерал-полковник Махамматланы Солтанны скульптурасы (1981 жыл). Сау заманында Нальчикде кеси да кѣрюп, Солтан суратны бек жаратхан эди. Ала шуѣхла... Хамзат Солтаннга жазгъан письмоларындан биринде былай жазады: «Биз бир терекни тамырларындан туугъанбыз». Алай демеклигини сылтауу: Къырымшаухаллары бла Махаматлары тукъум къарындашладыла.

Жашагъан ъмюрюнде Хамзат: «Мен бийлени тууду-гъума!» – деп, сый тартмагъанды. Акъылман художник кесини мангылай, къол кыйыны бла махтау тапханды. Аны чыгъармачылыгыны темалары кенгдиле: тарых бетле, жигитлик, жигерлик, маданият санатла. Художникни суратларына сынчылап къарасанг, аны Кавказ халкъланы тарыхындан, географиясындан, фольклорундан, адабият бла санатындан терен хапарлы болгъаны танылады, энчи миллет шартла эсленедиле.

Аны ишлерини барында да уллу устаны бийик ниети, чемерли къол ызы кѣрюнюп турадыла. Таулу художникни

жашаугъа къарамы таула бла чекленип къалмайды, жер юсюнде дуня сагъышла, къазауат, мамырлы жашауну магъанасы, адам улуну борчлары бла ишлери суратландыла.

Хамзатны юсюнден сёлешсек, белгили совет скульптор С. Т. Коненковну айтханы эсге тюшеди. Ол былай айтханды: «Художник эм алгъа халкъны кёзюдю эм да жюрегиди».

Къырымшаухалланы Хамзат, РСФСР-ни эмда Къабарты-Малкъарны сыйлы художниги, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты болгъанды. Ол бир бёлек жылны Къабарты-Малкъарны суратчыларына таматалыкъ этип тургъанды.

Ол урушда жигитлиги, урунууда жетишимлери ючюн кёп орденле бла, майдалла бла саугъаланнган эди.

Ол узакъ созулгъан къыйын ауруудан сора 1985 жылда октябрь айны экисинде Нальчикде ауушханды.

Хамзат кёп терсликlege тюбегенди, тёзгенди, жашауунда адамлыкъны сыйын кётюргенди, инсан тенгликни, тюзлюкню, миллет шуэхлукъну юсюнден ол сагъышларын къадама къаяяланы сыртларын къурч керкиле бла кертгенди, онгмаз бояула бла жазгъанды. Ол жашагъан ёмюрюнде кёлкъалды болса да, къара дерт тутта билмегенди. Аманлыкъланы юсю бла атлап, огъурлу ишлеге кёкюрегин кёпюр этип ётгенди. Художник 40 жылдан артыкъны состар, мермер ташланы теше, букъу, къум, зыгъыр чайнап турса да, жашауну жарыкъ жанына таянып, ёмюрюн алай ашыргъанды.

Къоншу республикада уллу сый бла жашагъанды. Кеси сау заманда Къарачай-Черкесни таматаларындан тийишли багъа тапмаса да, кесини уллу адамлыгъы бла жюрегин туугъан жерине – Теберди шахаргъа осуят этгенди. Ол Джамагъат ёзенде, атасы бла ата къарындашы Ислам-Бийни къабырларыны къатында асыралгъанды.

Хамзатны суйген тенглери: художникле, композиторла, жазычула да кёп эдиле. Ала анга акъ мермерден уллу сын таш салгъандыла.

Эс китап

Адам ёлсе да, ишлери саулагъа къаладыла. Энди биз жашагъан къырал демократия деген тюзлюкню жолуна кёчген эсе, фахмулу уланнга-патриотха эс бёлюрге нек болмайды? Ол ташлагъа жазгъан дерслени къагъытха кёчюрюп, бизни республика, анга бюсюреу сёз бла, суймеклик бла жууап этерге керек туююлмюдю?

Къырымшаухал улу Хамзат Шимал Кавказда суратлау искусствону тамалын салгъанладан бириди. Бирси къоншу республикалада Хамзатча уллу даражалы уланларына

бийик сый береди. Сёз ючюн, Дагъыстанда туугъан алапат художник Мусаяссул Халил-Бек (1856–1949), XX ёмюрню боранында къууулуп, Мюнхенде жашагъанды, андан Америкагъа кетгенди. Ол къатынына, баронесса Меланиге, осуят этгенди: суратларын сатмазгъа, ахлуларына Дагъыстанга ашырыргъа.

Халил-Бекни ёлюсю Нью-Йоркда асыралгъанды. Юй бийчеси эрини-художникни аманатын толтургъанды. Халил-Бекни къарындашындан туугъанла Магомед бла Умар Америкагъа барып, ата къарындашларыны суратларын келтиргендиле. Халил-Бекни коллекциясында жюз сурат, дагъыда башха суратла, документле да болгъандыла. Ол хазнаны багъасы 20 миллион доллардан артыкъ да саналады. Мени сартын, юлгюден оюм этерге дурусду.

Бизни оюмубуз бла Россейни сыйлы художниги Къырымшаухалланы Хамзатны аты бла Карачаевск шахарда художестволу музей ачар заман болгъанды. Кесини Хамзатча закий суратчыларын сыйламагъан халкъны даражасы къалай боллукъду? Белгили художникни чыгъармачылыгъы ата журтну битеу школарында окъулургъа тийишлиди. «Хар инсанны жюрегинде халкъыны гитче портрети барды», – дейдиле. Алай эсе, хар къарачайлыны юйюнде закий художникни суратлары болургъа керекдиле.

Хамзатны юйдегисине да эс бёлюрге керекди. Художникни юй бийчеси Жаннетге, аны тыпыр отун жандырып, этген ишлерин жыйып, тас этмей сакълап тургъан огъурлу тиширугъа биз уллу бюсюреу этерге борчлубуз. Ол Нальчикде жашайды.

Узун сёзюсю къысхасы, мен бюгюн Хамзатны юсюнден сагъыныууму Фёдор Шаляпинни айтханы бла бошаргъа сюеме. «Искусство вечно, как и сама жизнь». Бу сёзле таулу художникни ишине айтылгъанча кёрюнедиле. Къырымшаухалланы Хамзатны ишлери ёлюмсюзюле. Ала бир ёмюрню сыйрат кёпюрюнден ётдюле. Аланы жашаулары энтта узакъ болуруна ишек жокъду. Аны ишлерине заманны желлери мухур салалмазла, заманны букъусу, тоту къонмаз. Фахмулу художникни аты, бийик къаягъа керттилген ёмюрлюк жазыуча, заманга бой салмаз.

СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ,
КъЧР-ни халкъ поэти.

БЕГИЙЛАНЫ АБДУЛЛАХ

Ногъайчыкъ

Нарт таурух

1

ЭРТГЕН КЪОНАКЪ

Нарт Элини гым-гым къарты-къурту бар,
Ёюзмекни таш къаладан журту бар.

Таш журтуна эртген къонакъ ийлешди,
– Эй, ким барды юйде? – деб' а сёлешди.

Арбазда бир сабий жашчыкъ ойнай тура эди да,
– Жашчыкъ, къонакъ аламысыз? – деди да!

– Нек алмайбыз, къонакъ къойдан жууашды,
Къонакъбайгъа къууанчды! –

Алай-алай сёлешди, дей, жашчыкъ да:
– Эй, къонакъ, кел, абызырама азчыкъ да!

Къонакъ деген – Тейриденди, – деди, дей,
Ары тюйюл – бериденди, – деди, дей.

– Да мен сизге жыл къонакъгъа келгенме! –
– Келген эсенг, сау келе тур, элгенме.

– Да мен, – деди, – кюнден ирик ашарма,
Алашам да кюнден гебен бошар да!

Сабий жашчыкъ керти сейир этди, дей,
Сабий жашчыкъ юйге кирип кетди, дей.

* * *

Нарт Ёрюзмек чыккыды, дейди, бираздан.
– Кел, кѳонакѳ, – деп сѳелешди, дей, арбаздан. –

Кел, жууукѳ бол, нек тураса тышында?
Кел, сау кел, – деп жарыкѳ болду, – тѳош атдан!

– Да мен сизге жыл кѳонакѳгѳа келгенме!
– Ай, аны ючюн кѳоркѳма, жигит, элгенме!

– Да мен, – деди, – кюнден ирик ашарма,
Алашам да кюнден гебен бошар да!

– Не кѳонакѳса, бир ирикден кѳоркѳа эсенг!
Атха гебен бичен неди, жоргѳа эсе!

Кѳонакѳ болсанг кѳонакѳбайны сыйлайса,
Тѳош атынгдан, мени неге сынайса!

ЭРТТЕН КѳОНАКѳНЫ БОЛУМУ

Нарт кѳонакѳны сейир-кѳужур атчыгѳы,
Ат десенг да – ол «ат» деген затчыгѳы.

Зат да тѳойюл – кѳынгыраякѳ мыркачыкѳ,
Тѳерт аягѳын кюнден тиреп тургѳанчыкѳ.

Туякѳлары ѳрге-ѳрге айланып,
Кѳулакѳлары эншге-эншге сайланып.

Кѳарын тѳобю – жабагѳысы салына,
Ат талауу тийген кибик санына.

Жухчугѳундан тая тургѳан эсчиги,
Жукѳусурап, жума тургѳан кѳѳзчюгю.

Жабагѳылы быдырында кѳашхасы,
Кюнден гебен бу не хазна ашасы!

Юсюндеги – атчыгѳындан кем тѳойюл,
Жаууруну бир кѳарышдын кенг тѳойюл.

Кесчиги да нартча тѳойюл – гырхычыкѳ,
Кийгени да барча тѳойюл – хыбыртчыкѳ.

Тѳобюнде да – бут ашагѳан кѳпчеги,
Бутунда да – эски гетен кѳнчеги.

Тобугъу да, женгчиги да жыртылып,
Белине да тартма киби́к тартылып.

Тончугъу да – эски бир тай териден,
Бу кеси да ары жууукъ бериден.

Жыягъында бир темиреу къашхасы –
Айгъа ирик бу не хазна ашасы!»

Къалкъаны да, садахы да те́бесинден уллуракъ,
Башлыгъы да сары мелте боларакъ.

Къулагъында жылтырагъан тогъайчыкъ,
Ай, бу кеси болса керек Ногъайчыкъ!

ЁРЮЗМЕКНИ КЪОНАКЪБАЙЛЫГЪЫ

Ёрюзбек а къонагъына сакъ эди:
– Эй жаш, атны ат илкичге такъ! – деди.

– Кел! – деп, нартны къонакъ юйге чакъырды,
Тончугъун да темир чюйге такъдырды.

«Айтханыча ашармы» деп сынады,
Ирик союп, Ногъайчыкъны сыйлады.

Атына да гебен бичен бердирди,
«Бошайлыкъ болурму?» – деп кёрдюрю.

Ногъайчыкъ да сау ирикни ашады,
Атчыгъы да сау гебени бошады.

«Къонакъ келсе – къут келир», – деп айталла,
Ай, «Кёп келсе, жут келир», – деп айталла.

Кёп келгенин аз келгени озады,
Кючю жокъ да къарыууна базады.

Ногъайчыкъ а жангыз келген къонакъ эд,
Сау бир къойдан къалмай эди къулакъ эт!

Алашасы кюнден гебен ашайды,
Атха угъай – желмауузгъа ушайды.

* * *

Ёрюзбек да Ногъайчыкъны сау бир жылны
бакъгъанды,
Бир кюн салып къонагъына баргъанды.

Ол да, чыгып, кюн кёзюне къарап, дей.
Атын жерлеп, жол кёл алып турад, дей.

– Эй, къонагъым, жаным-кёзюм, турамыса эрикмей?
– Да нек, – деди, – эригирге керекме?

Кюнден ирик союп, мени багъаса,
Нарт кесинг а таш хуруда бугъаса.

– Тейри, мен да бир ычхынып келалмай...
– Эрик суула ичгин сен а, кена уа!

– Эй-хей, маржа, ач иш затмы боласа?
Къонакъбайгъа не айыпны саласа?

– Мен а санга бир ашарыкъ зат излейми келгенме?
Бир Нарт бла жортуулгъа чыгъар эсем дегенме!

– Эй-хей, маржа, алай эсе, – олтурмайыкъ, турайыкъ,
Кесибизни жортуулгъа къурайыкъ.

Онг жауурун къалагъымда къачым бар,
Тенгнге тенглик этерге да антым бар!

Сатанай да кюбюрюне къарасын,
Санга жарар кёлек-кёнчек мадарсын. –

Бир зат, – дейди, – мажарсын, – дейд, – жортуулгъа кьерча.
Мен да бир ат хазырлайым санга, – дейди, –
жортуулда минерча.

– Ай Ёрюзмек, мен а, – дейди, –
Кьер затым болмай ишми келгенме?

Ай Ёрюзмек, мен а, – дейди, –
Минер атым болмай ишми келгенме?

Сатанайны кюбюрю да ырысхылы болсун да!
– Тохта сора, ай да чыгып толсун да!..

– Ай Ёрюзмек, ай да тола турад, – дейди, – чыдарбыз.
– Жекир жандан намыс багъа – чыгъарбыз.

Окъ садакъсыз атылмайды – чыгъарбыз,
Эр сынаусуз танылмайды – чыгъарбыз!

ЖОРТУУУЛГЪА АТЛАННГАНЛАРЫ

Ногъайчыкъны атчыгъы къынгыраякъ болгъанды,
Ёрюзмек да артмагъын элтип анга салгъанды.

Къоланына салыргъа алгъа да бир болду, дей,
Салгъан да бир этди да, дагъыда артха алды, дей...

Ногъайчыкъны атчыгъын жерге басып жюк, дейди,
«Ат» дерге да, таланган, тили баргъан жокъ, дейди.

Да, харипчик, ушамайд жыл багъылып тургъаннга,
Ушай эди, дейдиле, жыл тагъылып тургъаннга!

Танг да иги атхынчы, тебирелле жолгъа да,
Акъ жалкъалы Къолан да, Къынгыраякъ жоргъа да.

ЁРЮЗМЕК БЛА НОГЪАЙЧЫКЪ ЖОРТУУУЛДА

Андан была ура-бере кетдиле,
Сыртны буруп, сууну жырып ётдиоле.

Ёрюзмег' а – алгъа чыкъды, озаракъ,
Ёрюзмег' а – Къоланына базаракъ.

Ат тылпыуу туман-туман боларакъ,
Жер букъусун толан-толан бураракъ.

Ат туягъы терен-терен батаракъ,
Жер зылдысын ёрге-ёрге атаракъ.

Атханы да къаргъа-къузгъун боларакъ,
Кёк да къара чаукаладан толаракъ.

Ура-бере, тарта-жорта кетдиле,
Тюзге чыгъып, тууар къошха жетдиле.

Ёрюзмег' а – алгъа болду, озаракъ,
Ёрюзмег' а – Къоланына базаракъ.

Малланы да буруп жолгъа саларакъ,
Ногъайчыкъ да, ардан тартып сораракъ:

– Ой, Ёрюзмек, къой, не этесе быланы?
Нек къууаса отлай тургъан малланы?

– Да санга бир кёлек, кёнчек болурла.
– Ай, къой, – дейди, – тойгъан малны солургъа!

Болгъанлыкъгъа, была, – дейд, – Уллу Нартны малылла,
Ай, Ёрюзмек, бет тапмабыз аны бла!

«Къатынладан гюттю урлап къачхан кибик!» – дерле да!
Уллу Нартны жерлерилле жерле да.

* * *

Андан была ура-бере кетдиле,
Кёп мычымай саулукълагъа жетдиле.

Ёрюзмек да алгъа кетип бураракъ,
Ногъайчыкъ да артдан жете тураракъ.

– Ой Ёрюзмек, нек къууаса быланы?
Нек бураса отлай тургъан малланы?

– Да санга бир кёлек, кёнчек болурла.
– Ай, къой! – деди, унамады бурургъа, –

– Ай, къой, – дейди, – анам тикген тонум бар,
Ай, къой, – дейди, – атам салгъан жолум бар.

Чыкъгъанмамы мен а, – дейди, – кёлек-кёнчек керекли?
Ой, Ёрюзмек, къой, Ёрюзмек, ётгюр арслан жюрекли!

«Бу төрт ийнек не кёрюндю былагъа?» – деп къарарла.
«Къысхарлыкъла къайры къыстап баралла?!» –
деп къаргъарла.

«Эшик юсюнден а сюрюп ким кёргенди?!» – дерле да.
Нартнылла да ма бу малла, жерле да!

* * *

Андан была ура-бере кетдиле,
Кёп мычымай эчки къошха жетдиле.

Ёрюзмег' а алгъа болду, озаракъ,
Ёрюзмег' а – бир кесине базаракъ.

Сюрююню да жолгъа кеси бураракъ,
Ногъайчыкъ да, артдан жете тураракъ:

– Ой, Ёрюзмек, къой, не этесе быланы?
Бу да, – дейди, – Уллу Нартны улагъы!

– Да санга бир кёлек, кёнчек болурла.
– Ай, къой, – дейди, – ол да болмаз огъургъа.

«Эчкини уа нетелле, не, бу гумулжук къарала?!
Ай, къармала къалыгъыз!» – деп къаргъарла.

Ныгъыш къартла: «Ай, ант жетсин!» – дерле да,
Уллу Нартны жерлерилле жерле да!

Уллу Нартны малларылла была уа,
Къара-Къура жанларылла была уа.

* * *

Андан была чаба-жорта кетелле,
Бир ёзенден башхасына ётелле.

Ёрюзмек да атым-атим аларакъ,
Ногъайчыкъ да кёз туурада боларакъ.

Къынгыраякъ жоргдадады жол азыкъ,
Кесин кючден келтиреди ол жазыкъ.

Аны юсюне Ногъайчыкъ да жюкдю да!
Шо не женгил эсе да – бир тюкдю да!

Ёрюзмек а озду, дейди, жел этдирип
Къоланыны жалкъасын.
Бара барып бурду, дейди, кёк таланы жылкъысын.

Ногъайчыкъ да жетди, дейди: – Ой, нетесе быланы?
Нек къоймайса, ой Ёрюзмек, отлай тургъан малланы?

– Ай, Къонагъым, энди, – дейди, – тюшейик,
Къапхынланы бу жерледен сюрейик.

– Огъай! – деди, унамады Ногъайчыкъ,
Ногъайчыкъдан къаты болду «огъайчыкъ».

– Огъай, маржа, бирле айып эгерле:
Бизни кёрген нарт улула не дерле?

– Да санга бир кёлек-кёнчек тюшюрюрча эди! – дей.
– Эсингде уа кёлек-кёнчек! – деди, дей. –

Къой, маржа, къой, къартла-къуртла кёрюрле:
«Бу төрт жауур байталны уа нетелле?! – деп кюлюрле.

«Ай, Тейриден сиз а аман табыгъыз а!» – дерле да,
«Ай, жокъ эсе, кена, сизни табыгъыз а!» – дерле да.

Уллу Нартны малларылла была уа,
Къара Ногъай жанларылла была уа.

Ёрюзмег' а арыды, Къоланы да терледи,
Ногъайчыкъгъа айтды, дей: – Кёп къыдырдыкъ жерлени.

Да мен тауусдум, – деди, – нарт шагъырей жерлени,
Былайлада бошалад жортууулу эрлени.

НОГЪАЙЧЫКЪНЫ ЖОРТУУУЛУ

– Да сен таусдунг эсе нарт шагъырей жерлени,
Бошалды эсе былайда жортууулу эрлени,

Сора, – деди, – ызымдан келчи, – деди Ногъайчыкъ, –
Жортууулну къалгъанын кёрчю, – деди Ногъайчыкъ.

Къынгыраякъ жоргъасын жолгъа салды, къатылып,
Ёрюзмекни Къоланын озуп кетди, атылып.

Юч кюн бла юч кече атдан тюшмей бардыла,
Юч кюн бла юч кече суу да ичмей турдула.

Бир къутургъан суугъа да жетдиле, дей, кеч бола,
Ол къутургъан суудан да ётдюле, дей, кюч бла.

Бир Къуругъан-Журтха да, бара барып, жетдиле,
Ол Къуругъан-Журтда да къонушларын этдиле.

Атларыны жерлери кеси аллына алынды,
Алларына ашлары кеси аллына салынды.

Танг ата атландыла тала бла, къол бла,
Сау ыйыкъны бардыла таула бла, жол бла.

Дагъыда бир юч кюнню тюзюню барып турдула,
Бир кюн арып тындыла, суу бойнуна бурдула.

Агъач кёпюр кибикни юсю бла кёчдюле,
Биягъы бир къуругъан жерге барып тюшдюле.

Ол къуругъан жерни уа Уру-Журт эд аты да,
Ёрюзмек да нартладан бир эшитген эд айтыб' а.

Атларыны жерлери кеси аллына алынды,
Алларына ашлары кеси аллына салынды.

Жортууулну аягъы иги къууум этдире,
Эрттен бла биягъы кюнню къуууп кетдиле.

Жел ургъанча, Ногъайчыкъ атын хылыф этдире,
Алгъа кетип сакълай да, Ёрюзмекни жетдире.

– Ха, маржа, къармаш, – дейди, – кеч болабыз, Ёрюзмек!
Ай, алан къардаш, – дейди, – кеч къалабыз, Ёрюзмек!

Алай бла он кюнню бардыла была, дейди,
Он кечени да жолда къалдыла была, дейди.

Бара барып бир уллу суугъа жетдиле, дейди,
Темир къанжал кёпюрню суудан ётдюле, дейди.

Бир толун-монг журтлагъа келип кирдиле, дейди,
Кире келип, бир темир буруу кёрдюле, дейди.

Темир бурууну уа, дей, – темир къабакъ эшиги,
Темир къабакъны да, дей, бармакъ кирмез тешиги.

Тешик юсюнде да, дей, – къарап кёрдю Ногъайчыкъ –
Къол аяздан гитчерек багъыр къадау тогъайчыкъ.

Ногъайчыкъ да айтды, дей, аулап тауну, тюзню уа:
– Сюрлюгюбюз, Ёрюзмек, ма мындады бизни уа!

Темир буруу артында тура эд, дей, бегинип –
Ногъайчыкъны «Ёрюзмек, ма мындады» дегени.

ЖЫЛКЪЫНЫ СЮРГЕНЛЕРИ

– Ма бу буруу ичинде – юч да къардаш эмеген,
Азыуларын гыйы ташха эгеген.

Къушжетер деп ажирлери бар анда,
Жерни барса – чулгъандырыр боранда.

Кёкню барса, жудузлагъа эришир,
Учхан къушдан къанатлыды ол ажир.

Ажир да тюл – ажирден да онглуракъ,
Бирде уллу, бирде гитче боларакъ.

Юч да тюрлю тюрсюнлюдю ол боракъ,
Бирде – сары, бирде – къара, бирде – акъ.

Ногъайчыгъ' а: «Энди ач, – дейд, –
къурч къаланы эшигин,
Ма мындады алтын жылкы мишеген».

Кёп сыгъынды – болалмады Ёрюзмек,
Тогъайын да буралмады Ёрюзмек.

Мындан тюртюп, андан тартып кюрешди,
Ол мюйюшден, бу мюйюшден киришди.

Къарап туруп, айтды, дейди, Ногъайчыкъ:
– Арлакъ турчу, бу не тукъум тогъайчыкъд?

Ёрюзмек да бир жанлыракъ тураракъ,
Ногъайчыкъ а азчыкъ тийди, ураракъ.

Чартлап кетди темир буруу эшиги,
Ачылды, дей, алтын жылкы мишеген.

Жылкыны да алтын жибек жалкысы,
Юч да кярдаш эмегенни жылкысы.

* * *

Ногъайчыкъ да кыуууп бурду жылкыны,
Сюрюп чыкъды чилле жибек жалкыны.

Была, дейди, Уру-Журтну башы бла кирдиле,
Къуру-Журтну жаны бла сюрдюле.

Ай, была да сюрюп баргъан чакъда, дейди,
Кюн кёзоне къара булуп чапды, дейди,

Тёгерекни жапды, дейди,
Жолларына жатды, дейди.

Ызындан да бир жел уруп жетди, дейди,
Ногъайчыкъ да тохтар акъыл этди, дей.

Ёрюзмекге айтды, маржа, алайда:
– Энди, суйсенг, жауну сакъла былайда.

Суйсенг, – дейди, – бу жылкыны сюр да кет,
Нарт Элине элт, – дейди.

«Ай, ишми эди жылкы сюрюп элтген а!
Эр кишиге ушармы да жашны кесин жангыз кыюуп
кетген а!»

– Угъай, – деди Ёрюзмег’ а, – мен а жауну сакълайым,
Угъай, – деди Ёрюзмег’ а, – мен а жолну сакълайым.

Сен а бар, – дейд, – сен а сюр, – дейд, – жылкыны.
Сен а бур, – дейд, – акъ жибекли жалкыны.

Тёгерек да, туман басып, чарс болду,
Жол да, кыол да кёз туурадан тас болду.

Бир кыач жаун шылпысы да зырзырдан,
Ёрюзмек да айтды, дейди, жарсырдан:

– Бу туманда ажашып да кетмегиек, кыдырлыкъбыз
не жерни!
Ай, туман да кыайдан болсун ат тылпыуу ажирни!

– Ай, апчытмагыед, – деди, – бу къач жауун шылшысы!
Ай, жауун а къайдан болсун Къушжетерни шытысы?

– Ызыбыздан жауун жетди, аны ызындан жау жетер.
Хайт демесек, ол а бизни шау этер.

Бу жауун а терлегени болмасын а ажирни!
Бу туман да бош анстан а басмагъанды бу жерни!

– Ат белинде атып келген болмасын а эмеген,
Жангыз тишин гыйы эеген.

Сен а, атып, эмегенни ёлтюрсенг,
Ажир, барып, экинчисин келтирир.

Сен да, атып, экинчисин ёлтюрсенг,
Ажир, къайтып, ючюнчюсюн жетдирир.

Ючюнчюсюн ёлтюрсенг а – шош болур,
Кишнеп келип, жылкыбызгъа къошулур.

* * *

Бир кесекден къуугъун желчик тамычылап урду, дей,
Шайтан жел да къамичилеп бурду, дей.

– Ай, Ёрюзбек, – деди, дейди, – дуня деген къаугъады,
Жашагъаннга саугъады.

Ёлсем, мени ат жериме байларса,
Байлап, атны уруп, къыстап къоярса.

Эталмасанг алай, – дейди, – мени жерге салырса,
Къанжыгъамда кебинлигим барды, – деди, – алырса.

Ай байтамал, кёк да, дейди, тебиреди тюп жанындан
къаралып,
Жауунчукъ да жели бла къадалып.

Ногъайчыгъ да акъ жылкыны кеси сюрюп башлады,
Жоргъасыны ауузлугъун бошлады.

Кетди, дейди, акъ жылкыны аяусуздан къуууб' а,
Ёрюзбекни къалауургъа къоюуб' а.

«Ма барады, – демез эдинг, – Къынгыраякъ биягъы!»
Жылкы сюрсе – от чагъады туягъы.

* * *

Ай, аллай жел жетди, дейди, – кёкню-жерни кызыдырып,
Ол жау келген жанындан а сызгырып.

«Ай, бу келген ыркымыды, желмиди, бу кытуруп...» –
Ёрюзмекни жылкы ичине атды, дейди, учуруп.

Ёрюзмекни чулгъап алып, жылкы ичине атды, дей.
Ногъайчыкъ да, бара туруп, Ёрюзмекни жылкы
ичинде тапды, дей.

– Ай, нек келдинг, Ёрюзмек? – деп сёлешди, дей, –
Нек тюшгенсе бери?! – деб’ а кюрешди да!

Ёрюзмек да, абызырайд, дей, жукъ айталмай,
Сууукъданмы, кьоркыгъанданмы – кьалтырайд, дей,
сёз кьайтармай.

– Ай медет, – деп ачылды, дей, – эй медет!
Жели бла сюрдю ажир, дейме! – деп. –

Аякъларым жер туталмай кьалдыла да!..
Къарыууму жел суууруп алдыла да!.. –

Ногъайчыкъ да айтды, дейди, ичинден а:
«Жукъ кьалмагъан кёреме, – деп, – кьарыуунгдан-
кючюнгден а!»

– Да сора, – дейд, – осуятымы унутма, – дейд, – жел а
энтта урур да,
Аны урдургъан эмеген а тюбю бла кьурур да!

– Сен жылкыны сюр да кет, – дейд, – бур да кет, – дейд, –
былайдан а,
Мен а желни сакълайым, – дейд, – алайдан а.

НОГЪАЙЧЫКЪНЫ ДЕУЛЕ БЛА ДЕМЛЕШГЕНИ

Ногъайчыкъ да келген жауну сакълады,
Эмеген да Ногъайчыкыны жокълады.

Ай, жетди, дей, ахырзаман бир боран,
Боран кьатыш кёрюндю, дей, бир акъ ажир, бир боракъ.

Юсюнде да жангыз кёзлю эмеген,
Жангыз тишин гыйы ташха эгеген.

Ногъайчыкыны атды, дейди, ол кёрюп,
Ногъайчыкыны киндигине кьатды, дейди, окъ келип.

Эмеген да огъун ийген кезиуде,
Ногъайчыкъ да деуню, дейди, марап урду кёзюнден.

Эмеген да ёкюрюб' а ауду, дейди, алайда,
Ногъайчыкъ да окъ жарасын байлады.

Башлыгы бла уа, дейди, къаты кысыды белин да,
Белин къаты кысханьында, сабыр этди ёлюм да.

Ай, байтамал, акъ ажир да кетди артха, къутулуп,
Ногъайчыкъ да Ёрюзмекге жетди, дейди, атылып.

Атылыб' а жетсе, дейди, сызылып –
Тура эд, дей, Ёрюзмек да ол акъ атны
аягындан къопхан зылды тюбюне уа кысылып,

Чабырлары кёрюне.
Келген эд, дей, Ногъайчыкъны ол заманда кёлюне:

«Ай, къаллай да бир къошагынг болур эди къатындан!»
Секириб' а тюшдю, дейди, атындан.

Алды, дейди, Ёрюзмекни ол ат зылды тюбюнден,
Ат жерине салды, дейди.

Тартды, дейди, айылын да, къанжыгъагъа бууаракъ,
Айтды, дейди, Къоланын да жылкы таба къууаракъ:

– Сен жылкыны сюре бар, – дейд, – къарамай,
Мен а желни сакъламасам жарамайд.

Кёк биягы къаралды, дей, ол жау келген жанындан.
Урду, дейди, биягы жел жангыдан.

Ызындан а жауун жетди, да бусагъат жау жетер,
«Ай, Ногъайчыкъ, хайт демесенг, ол сени шау этер!»

Ай, ол анда кёрюннген а жауунмуду, желмиди,
Ай, ол, – дейди, – игиликге келмейди».

* * *

Эмеген да атды, дейди, жете келген халында,
Окъ да, келип, батды, дейди, батар жерге аллында.

Ол экинчи окъ да, келип, киндигинден тийди, дей.
Ногъайчыкъны кызыл къаны сийди, дей.

Садакъ окъну алып атып, къаты бууду белин да,
Белин къаты буугъанында, сабыр этди ёлюм да.

Ногъайчыгъ' а садакъ кылын кючге салып тартды, дей,
Эмегени мангылайын аз ёргеракъ алып алай атды, дей.

Окъ да барып эмегени мангылайын чачды, дей,
Баш чырчасын ачды, дей.

Аты артха кишнеп кетди биягъы,
Кишнегени от чакъдыра туягъын.

Ол сары зат артха атып кетген чакъда, кызынып,
Ногъайчыкъ да Ёрюзмекге жетди, дейди, сызылып.

НОГЪАЙЧЫКЪ ЖЫЛКЪЫНЫ КЕСИ СЮРГЕНИ

Ёрюзмекни ызындан бу дагъыда къуугъанды,
Бу да къуууп жетгенинде, ол кълалтырай болгъанды.

Тонун тешгенд Ногъайчыкъ, жаны ауруп анга да,
Ёрюзмекни чулгъагъанд ол тай тери тоннга да.

Къоланына кысханд да, атын бошлап къойгъанды,
Сора ол акъ жылкыны кеси жангыз къуугъанды.

Танг атхынчы сюргенди, сорушдурмай, солутмай,
Танг атханда, къараса – тала ичи толу тай.

Танг атханда къарады тегерекге-башха да,
Жетип тура эди, дей, ол тууарчы къошха да.

Ёрюзмек да тирилип къаратхан эд башын да,
Таныды, дей, алайда жылкысы да, къошун да.

* * *

Башлады, дей, ол жау келген жаны энтта къаралып,
Жауунчукъ да жели бла кълалды.

Бир къара зат кёрюндю, дей, кюкюретип, жаудуруп,
Тылыпту да тереклени адуруп.

Эки садакъ бир кезиуде тартылды,
Эки окъ да бир кезиуде атылды.

Ногъайчыкъны киндигинден тийди, дейди, биягъы,
Къызыл къланы сийди, дейди, биягъы.

Окъну алып, кълаты бууду белин да,
Белин кълаты буугъанында, сабыр этди ёлюм да.

Эмеген да аууп тюшдю дыркъыгъа,
Къара ажир кишнеп келди жылкыгъа.

Жаш да атып биринчисин ёлтюрдю,
Ат да, барып, экинчисин келтирди.

Жаш да атып экинчисин ёлтюрдю,
Ат да, барып, ючюнчюсюн жетдирди.

Жаш да атып ючюсюн да ашырды,
Къара ажир кишнеп келип, акъ жылкыгъа къошулду.

НОГЪАЙЧЫКЪНЫ ЁРЮЗМЕКГЕ АЙТХАНЫ

– Мен а сени кёп къыйнадым, Ёрюзбек,
Кёп къыдырдынг, кёп айландынг, Ёрюзбек.

– Мен а, – дейди, – сени бла бир кишилик кёрюр
эсем дегенем,
Ай, Ёрюзбек, санга да мен аны ючюн келгенем.

Ай, Ёрюзбек, мен а санга ышаныб' а тургъанем,
Да, менде да бир кишилик ышаны бар сунганем.

Да ма ол юч эмеген да аны бла толду да!
Акъ жылкы да кесибизни болду да.

Юч да залим бола элле ала уа,
Жылкыбызны сюрген элле, талаб' а.

Ол биз кёрген Къуру-Журтда жашай элле алгъын а,
Адам эти ашай элле алгъын а.

Биз да, – деди, – юч да къардаш болаек,
Биз да, – деди, – Ногъай-Журтда къолаек.

Бир къардашым Къуру-Журтха кетген эд,
Къуру-Журтда ол а уруш этгенед.

Да аны уа Къуру-Журтда ёлтюрдюле атыб' а,
Мен да ары аны ючюн баргъан эдим къайтыб' а.

Да экинчи къардашым да къан алыргъа кетген эд,
Деуле бла ол да уруш этген эд.

Уру-Журтда ёлтюрдюле аны уа,
Мен да андан къайтхан эдим ары уа.

Эмегенле жангы уруш ачдыла да,
Адамла да алайладан Толу-Журтха къачдыла, дей.

Да биз энди ючюбюз да ёлдюк да,
Ол юч деу да ёлдюле да, кёрдюк да.

Ай, Ёрюзмек, сен а, – дейди, – кюйлюенг,
Мен а, бери жетгинчи, ёллюк туююлем,

Анам санга аманатды, – дегенди,
Ногъайчыкъ да ахыр сёзюн айтыр-айтмаз ёлгенди.

ЁРЮЗМЕКНИ ЖЫЛКЪЫ СЮРЮП КЪАЙТХАНЫ

Ёрюзмек да Ногъайчыкъны осуятын толтурду,
Жылкыны да сюрюп келип, Нарт Элинде олтурду.

Нарт Эли да: «Жылкы сюрюп келди Ёрюзмек!» – дегенди.
Ёрюзмег' а: «Угъай, – дейди, – Ёрюзмег' а ёлюп, –
дейди, – келгенди».

НОГЪАЙЧЫКЪНЫ АНАСЫНЫ ХАПАРЫ

«Ол Ногъайчыкъ ким болур эд?!» – деп ойланды Ёрюзмег' а,
«Аны билмей къоймам» – деб' а, кёп айланды ол излеб' а.

Ач да, кеч да къалып, ол а айланды, дей.
Бир кюн, кеч да бола, кёз да байланды, дей.

Бара барып, бир жер юйге тирелди, дей,
Босагъада бир къарт къатын кёрюндю, дей.

– Кюнюнг ахшы болсун, анам! – деди, дейди, ол ангар а.
– Ахшылыкъ кёр, балам! – деди ол ана да.

Босагъада жангыз кеси олтуруб' а эди, дейди.
– Кесинг жангыз нексе, анам? – деди, дейди.

– Ай, балам, – дейд, – жангыз болмай не этейим а?
Мен а къайры къула тюзге кетейим а?

– Юч уланым бар эд, – деди, – бир биринден аманлар а.
Ючюсю да къолларына сауут-саба алгъанлар а.

Эмегенле элни къыйнап турдула да, суу бермей,
Суу алыргъа баргъанны да юйлерине жибермей.

Жашла, къарап, тѣзалмайын кетдиле, – дей. –
Не билейим, не жерлеге жетдиле, – дей. –

Эл да ышанып, Уллу Тейри болушур да жашлагъа деп,
Болушхан да болур эди, суу да келе башлагъан эд.

Эки абадан хапарсызлай ѳлгендиле.
Кичилери уа сал болуп келгенди, – дейд. –

Ёрюзмекни излей ол а кетген эди,
Ол болушур деб' а умут этген эди.

Тейри билсин, табалдымы, баралдымы,
Ёрюзмекге тюбеялмай да къалдымы. –

Жашларын а сагъынды да, сытылды, дей,
Жашауундан тарыкъды да, сорукъду, дей.

– Ай, не иги болду, балам, келгенинг, – дейд.
– Анам, менме ол Ёрюзмек дегенинг, – дейд.

Ана, харип, сѣз айталмай къалды, дейди.
Сѣз айталмай къалды, дейди, жарлы, дейди.

Ёрюзмекни къучакълады, жылады, дей,
Тансыкълады, ийнакълады, жарыды, дей.

– Ай, балам, – деп, – къор болайым жанынга да! –
Ай, балам, – деп, – къор къатайым жанынга да!

Излегеним кеси келип табылды! – дей.
Балалары келген кирик да болду, дей.

ЁРЮЗМЕК НОГЪАЙЧЫКЪНЫ КЪАРТ АНАСЫН КЕСИ ЮЙЮНЕ АЛЫП КЕЛГЕНИ

Алып келди кеси юйюне ол аны да –
Ногъайчыкъны тапхан ол къарт ананы да:

– Ёлгюнчюннге тюшюрмейик тахтадан! – деп.
Жортуулгъа жюрюую да тохтагъан эд.

Къудайланы Маштай туугъанлы – 80 жыл

Маштайны къыргъыз шуёхлары

Къудайланы Маштайгъа быйыл 80 жыл болады. Ол бизни белгили поэтлерибизден бири эди. Маштай шуёхлукъну багъасын билген, къайсы тенгине да тенглик эталгъан огъурлу адамлай къалгъанды хар окъуучуну да, хар шагъырейини да кёлюнде. Маштайны бир къауум шуёхуну юсюнден сёзюмю айтырны аллында уллу Чингиз Айтматовну бир жазгъанын келтирирге сюеме: «Кавказда кёп закий адам туугъанды. Ол тауушлукъ оруслу жазычуланы да кеси къоюнунда жылытханды, алагъа Мекя, Медина да болгъанды Кавказ. Пушкин, Лермонтов, Толстой, Тихонов да аны терк-терк жокълай тургъандыла, ариулугъун, айбатлыгъын, ёхтемлигин бек уста суратлагъандыла. Бу сыйлы жерде ёсген гюлню юсюнде малкъар поэзия да салгъанды уя. Ма ол гюлню къанатларында жаратылгъанды Маштай да. Алай къара жел аны, чапыракъланыча, юзюп, алып кетеди сагъышлы аулакъланы кенглигине. Кёкню теренинде учуп

баргъанын кёрюп, акъ булутчукъ (Ала-Тоодан Кавказгъа келген къонакъ) аны кеси къоюнуна кысады. Аны болуш-лугъу бла узакъ жерде экинчи Ата журтун тапханды.

Отну бир заманда да мамукъ тунчукъдураллыкъ туююл-дю – ол жаланда жарыкъдан-жарыкъ жана турлукъду. Тюз ма аныча эди Маштайны фахмусу. Малкъар жашны юсюнден кыйынлыкъны ауур ташы басса да, аны фахмусуну гюлю, ол ташны эки жарып, къудуретни жарыкълыгъына чыгъады.

Сокъурну къолуна къонгур ташны, чий алтынны да бер – ол аланы башхалыкъларын ангыларыкъ туююлдю.

Кавказы бла Ала-Тоону къучакъларында ёсген Къудайланы Маштай алайсыз да ёчюлмезлик от эди, алай бизни къыргъыз жазыучула аны аламат, тамаша ауазын эшитип, кеслерини иги ышанларын кёргюзталгъандыла».

Къалай аламат, къалай терен айтылгъанды! Къаллай бир скоймеклик къайнайды бу сёзледе!..

Алай Къудайланы Маштай да билгенди Къыргъызгъа, къыргъыз жазыучулагъа жанындан юлюш эте:

Темиркзул Уметалиевге атайма

Кёзлерим кёзюнгю кюню болалсала,
Кюнча жеринге къарап туралсала,
Тансыгъымы алыргъа болурма анда,
Жеринге кёзлерим кюн болуп тургъанда.

Кёзлерим жеринги жауну болалсала,
Битеу жеринги юсюне жауалсала,
Тансыгъымы алыргъа болурма анда,
Кёзлерим жеринге жаун болуп жаугъанда.

Кёзлерим жеринги кырдыгы болалсала,
Жеринги жап-жашил этип туралсала,
Тансыгъымы алыргъа болурма анда,
Жеринги кырдыгы болуп тургъанымда.

Темиркзул Уметалиев Къыргъызны белгили поэтиди. Ол бизни Къайсынны ана тилине кёчюрюп тургъанладан бири эди. Маштай бла Темиркзул биринчи кере тюбегенлеринде, ол къыргъыз поэзияны эм усталарындан бири эди, Къыргъыз ССР-ни халкъ поэти, Уллу ата журт урушну ветераны, беш бийик орден бла эмда кёп тюрлю аскер майдалла бла да саугъаланган тамата эди. Маштай'а – къайда жаш. Алай болгъанлыкъгъа, ол затла аланы шухлукъ жюрютюулерине не аз да чырмау болмагъандыла. Маштай Темиркзулгъа «тамата къарындашым» деучю эди, Темиркзул а анга жауапха «мени кичи къарындашым» дегенни

айтыр эди. Темиркѳул эм сыйлы саугъаларындан бирине «За оборону Кавказа» деген майдалын санагъанды. Бу майдал Маштай бла аны кѳарындашлыкѳ жюрютюрюклерини белгиси болур эди, баям.

Темиркѳул Уметалиев жаланда Кѳайсынны угъай, Пушкинни, Тихоновну, Турсун-задени, Кѳудайланы Маштайны да кѳчюргенди кѳыргъыз тилге. Маштайны 1972 жылда Фрунзеде «Кѳыргъыз жерим – ѳз жерим» деген назму китабыны чыгъарына да Темиркѳул уллу себеплик ѳтгенди. Анда «Малкѳарым», «Тилегим», «ѳл унутмайды», дагъыда бир кѳауум башха назмуланы Темиркѳул кѳчюрген эди. Ол кѳчюрген назмула 1970 жыллада «Совет Кѳыргъызстанны жазыучулары» деген биобиблиография справочникде да басмалангандыла.

Кѳудайланы Маштайны эм татлы тенглеринден бирлери Джалил Садыков эди. Джалил артда иш да Чегемге Маштайгъа кѳонакѳгъа келип тургъанды. Джалил сюрюучю Маштайны Быстровкада ѳл мюлк школну бошагъаны ючюн ангылайды деп безиреучю ѳдиле кѳыргъызлы шуѳхлары. «Алай а сен кѳаллай ветеринар да бол, Маштайдан уста уа билалмазса малчылыкѳны. Дагъыда литература жашауда эм алда сен боласа нек ѳсе да», – деп ойнар эди Маштай да.

Джалил Садыков литературагъа жашлай келген эди. Аны «Ант» деген китабы чыкѳгъанда, Джалилге 20 жыл бола эди. Ол Маштай бла танышханда, «Ала-Тоо» журналны жауаплы секретары эди. Андан сора ол «Кѳыргъызстан маданияты» деген уллу журналны баш редактору болгъанды. Бююнлюкде Джалил Кѳыргъызстанны белгили поэтиди, белгили драматургу. Ол жазгъан пьесалагъа кѳре спектакльле салынадыла. «Манас», «Семетей», «Сейтек» спектакльле уа Кѳыргъыз сахнадан бююнлюкде да кетмейдиле.

Джалил Садыков Маштай бла шагъырей болгъандан сора, аны юсюнден тынгылы очерк жазып «Кѳыргъызстан» журналда басмалайды. Очеркни аты «Сюрюучю поэт» эди. Андан тышында да Джалил Маштайны бир талай назмусун ана тилине кѳчюргенди. Аладан бир ненчасына макѳам салынып, белгили жырчыла жырлайдыла.

Джалил Садыковну Бишкекде юйюнде кѳонакѳла жыйылгъанда, бош алай юйюрю тийишгенде да Кѳудайланы Маштайны ѳсгередила, суратларына кѳарап, тансыкѳлайдыла.

Совет Урмамбетов да Маштайны шуѳхларындан бири болгъанды. Совет Маштайдан бир алты-жети жылгъа кичи эди. Алай Советни жырлары битеу Кѳыргъызстанда айтылып тургъандыла. Ол кезиуде бир ненча назму китап да чыгъаргъанды. Ол «Киргизгосиздатда» суратлау литерату-

раны редактору болуп ишлегенди. Маштайны поэзиясын жюреги бла суйгенди. Ала танышхандан сора, аланы шагъырейликлери уллу шуёхлукъгъа бурулады. Совет Къыргызстанда эм уста кёчюрген поэтге саналгъанды. Совет Урмамбетов къыргыз тилге Бёрнсну, Расул Гамзатовну, Къулийланы Къайсынны, айхай да, кесини шуёху Къудайланы Маштайны да кёчюргенди.

Кеси да, Совет Урмамбетов, дуняны бек кёп тиллерине кёчюрюлгенди, кёп тыш къыраллада назму китапла чыгъаргъанды.

Байдыла Сарногоев сабийлигинден окъуна ёксюз къалып, кёп кыйынлыкъ кёрюп ёсгенди. Аны жюреги поэзиягъа тартханды. Фахмулу жаш адамны 1951 жылда Москвагъа Литинститутха окъургъа жибередиле. Окъуун бошاپ къайтханлай, аны «Ала-Тоо» журналны поэзия бёлюмюне редактор этип саладыла. Аны ызы бла Байдыланы Къыргыз ССР-ни Жазыучуларыны союзуна консультант этип аладыла. Ма ол замандан бери танийдыла бир бирлерин Маштай бла Байдыла. Аланы бирге ушакъ эте, хапар айта кёп кёргендиле. Нени юсюнден ушакъ эте болур эдиле ала? Экиси да кыйынлыкъ кёрюр ючюн къалмагъан эки поэт.

Байдыла эсде-бусда болмай тургъанлай, Маштайны ишлеген жерине, таулагъа, келип да къалыр эди бирде. Ол заманда къоншу къошладан да келир эдиле быланы айтханларына тынгыларгъа. Сора, гюрен олтуруп, кезиу-кезиу жыр айта эдиле. Ызы бла кими – таурух, кими – бир сейир ишни, кими – «Манасдан» бир юзюкню, Маштай а – нартланы хапарларын... Артдан а Сарногоев да, Къудай улу да кеслерини

назмуларын окъур эдиле къошда. Байдыланы биринчи китабыны аты «Таула бла таулула» болгъаны, эштада, бошдан туююл эди.

Байдыла Сарногоев Маштайны назмуларын, биринчи болуп, малкъар тилден орус тилге кѣчюргенди.

Юрий Смышляев бийик адамлыгы болгъан, белгили оруслу поэтди. Жашау анга кѣп ахшы шуѣхла бергени, аланы араларында уа Къудайланы Маштай да болгъаны ючюн, ол къадарына уллу ыспас эте келгенди.

Юрий сабий заманындан жазып башлагъанды. Кѣп тюрлю саугъалагъа тийишли болгъанды, конкурслада эм алчы жерлени да алгъанды. 1959 жылда Москвада Литинститутну жетишимли бошагъандан сора, ол къалгъан бар жашауун Къыргъызстан бла байлайды.

Юрий Смышляев кѣп ишлейди. Чуваш, къазах, нанай, дюгер, къыргъыз, малкъар поэтлени орус тилге кѣчюреди. Къудайланы Маштайны да «Раздумья чабана» деген китабын хазырлап, 1966 жылда Фрунзеде басмалап чыгъарады. Ол, назмула бла кюрешгенден тышында, киносценарийле да жазгъанды. Алагъа кѣре кинола алыннгандыла, ала бийик багъалагъа тийишли бола тургъадыла. Юрийни чыгъармачылыгында «У стен Пишпека» деген драма поэмасы энчи жер алады. Ол китап Къыргъызстанны Россей империягъа къошулгъан кезиуюне жораланады. Юрий Смышляев замансыз ажымлы ѳлгенден сора да, Маштай аны юйюрю бла байламлыкъ жюрютгенди, кѣп жылланы, къолундан келгенча, болушханлай тургъанды.

Къубаныч Акаев къарачай-малкъар жазыучуланы барыны да уллу шуѣху эди. Аланы барына да, Киргизгосиздатда суратлау литератураны редактору болгъанда, къыргъыз жазыучуланы литфондуна башчылыкъ этгенде да болуша тургъанды. Къубанычны юсюнден бизни Къайсын да жазгъан эди «Комсомолец Киргизии» газетде 1951 жылда окъуна, ол литературада биринчи атламла эте башлагъанда.

Къубаныч Акаев къыргъыз тилге кѣп поэтлени кѣчюргенди. Аланы араларында Сурков, Турсун-заде, Чуковский, Петефи, араблыла, литвачылы, латышла эмда башхала болгъандыла. Къайсынны бла Маштайны назмуларын да ол кѣп кѣчюргенди ана тилине. Ол экиси бла Къубаныч энчи уллу шуѣхлукъ жюрютгенди.

Осмонкъул Болебалаев (1888–1967) Къыргъыз ССР-ни халкъ акъыныды. Ол «Манасны», халкъны кѣлден чыгъармачылыгынын да алаамат билгенди. Осмонкъул Къыргъызстанны ариу табийгъатын, халкъыны жигитлигин, халал жюрекчилигин, адамларыны огъурлулугъун айтып болгъанды кесини жырларында. Осмонкъулча адамла халкъны

бети болгъанлай турадыла не заманда да. Къудайланы
Маштай ол адам бла таныш эди, аны бир талай жырларын
да биле эди. Ол Осмонкъул бл Кязимни бирге эсгереди, бир
назмуда...

ОСМОНКЪУЛ

Къадар деген хакъ, амал жокъ анга,
Жатаса бюгюн сууукъ къабырда.
Китабынгы окъуп, столгъа сала,
Хапарынгы айтдым чалбаш Кавказгъа.

Кесинг биргеме олтуруп тургъанча,
Жырларынгы окъуй, алагъа къууана,
Сени ючюн да къадарым дунягъа,
Сени кетгенинге жүрегим къыйнала...

Туугъан тауларымы чиммакъ къарына
Къарасам, ушайла акъ сакъалынга.
Кетип барама ёрге, Бызынгыгъа,
Кязимни жашагъан жери – Шыкъыгъа.

«Айт да, кимледиле сени шүёхларынг, сора, мен да ай-
тырма сени ким болгъанынгы» деген сёз жүрюйдю. Аны
себепли, мен бюгюн Маштайны бир къауум шүёху бла сизни
шагъырей этгенме, багъалы окъуучу, сен а кесинг сагъыш
эт, Къудайланы Маштай кимди деп. Аны сагъышын эте
тургъан сагъатынгда уа поэтни ма бу назмусу этер санга
болушлукъ:

Мен бек сюеме къойла кютерге,
Акъ къар таулада кириш тартдырып,
Мен бек сюеме жырла жазаргъа,
Аланы да сыртда рахат жатдырып.

... Менме иеси ма бу тауланы.
Менме иеси ма бу малланы
Къозула ойнай, бир бирин къууа,
Жаш жүрегимде назмула тууа.

Аланы тизе акъ къагъытыма,
«Къойчу жырчыды» дейле атыма.

Игиликни унутмакълыкъны – аманлыкъ этгенден
бир башхалыгъы жокъду. Аны уста билгенди Маштай. Ол
ёмюрден ахыргъа дери къалгъанды ыразылай къарындаш
къыргъыз халкъгъа, аны жерине, хар бир адамына.

Мен айталмагъанны Къудайланы Маштайны ма бу эки
назмусу айтырла аны жүрек ыразылыгъын игиликте, битеу
ахшылыкъгъа да.

ТУЗ-ГЫРЖЫНЫН ТАТХАН ЖЕРИМЕ

Мен кѣп туз-гыржынын ашагъан жерге,
Энтта бир тюшер къайтып тюберге.
Анда мен минген ол ат иерге,
Энтта бир тюшер къайтып минерге...

... Сизде ашагъан туз гыржыныма,
Ма ётюп кетген, ма мынча жылда,
Минг керек къайтып анга баш ура,
Андан жазама муну назмума.

Тенг этип сизни халал ахлума,
Тенг этип сизни эмчек анама.
Назмуму жаздым ана тилимде
Назмуму жаздым ата жеримде.

Мени кѣзлерим сени кѣлюнде,
Жарыкъ чолпанла болсун жерингде.
Хар таш башына, хар таш тюбюне,
Жарыкъ нюр тѣге турурча ёмюрде.

КЪЫРГЪЫЗЛЫЛА, САУ КЪАЛЫГЪЫЗ!

Сау къалыгъыз, къонакъбайла,
Туз-гыржыннга ачыкъ байла,
Кѣзбау сѣзюм жокъ былайда,
Билмесем да кючлю айта.

Ач кюнюмде гыржын болгъан,
Ажашып къалгъанда жолдан,
Ат тизгиним кетип къолдан,
Жел учуруп босагъамдан.

Ол кюнюмдеги къонакъбай,
Мени этегингде сакълай,
Игилингги мен да унутмай,
Андан жаздым бюгюн былай.

МАХИЙЛАНЫ АЗИЗА

Тауырзаланы Далхат

**Жигитлик
жырла**

Гюдюргю

«Не сёздю бу? Аны ким, къалай ангылатырыкъ болур?» – деп соргъанланы мингден бири Этезланы Зулкъай, экинчиси Сарбашланы Къаншауну жашы Мухаммат айтмасала эди (1964 жыл, жаз), мен да бу затны жазалмаз эдим.

«Уо, Гюдюргю, уо, жаным къалайдаса?
Урходук ташдан уллу юй эталгъанмыса?» –
деп сорса жолоучу:

«Мени юйюм, Усходур ташны къатындады,
Мен миниучю алтыаякъ ат андады», –

деп, уллу тартып жырласа, къаяланы ойт-ойт тауушлары кёпге дери къатланганлай тургъанды.

«Келген адам Гюдюргюде мени табар,
Айтханымы къалдырмайын ташха жазар.
Баш юйюмде боза бла арпа гыржын.
Иче туруп, темир салып, иги къыздыр...»

Жыр танг кесекди. Аны мен барысын бери жазмайма. Мухаммат айтханлай, Гюдюргю деп, ол жерлени къоруучусу болгъанын, анга адамла ийнанганларын ангылатама.

– Усходур деп ташха нек айтхандыла? – десем:

– Юсю, къотур кибик, жугъурладан толуду. Аладан тутуп, аякъланы да бекден-бекге салып, юсюне минсенг, акъылынга бир ахшы оюмла келмей амалы жокъду. Урходукну да сорлукъ болурса. Ол таш балта бла жонулады, сууда батмайды, ичине суу жутмайды. Кеси да, урходукча, боз бетли болады. Къызгъан кюн анга олтурсанг, сан аурууунг кетеди. Аны чанагъа, арбагъа салып, ташыргъа тынчды, женгил затды, – деди ол.

Андан бери отуз жылдан артыкъ заман ётсе да, барып кё-
рюрге, Аккайланы Хамза-Бийни кёол ызлары тийген ташны
къатында сюелип, бир кесек турургъа итиннгеним кетмеди.
Аккайланы Абдуллахны, Кючмезланы Тахирни, Гелястан-
ланы Борисни шагъатлыкъгъа алып, къууанып бардым.

Къалай сукъланчлы жерди Гюдюргю! Кенгден къарап,
кюннюм жаны бла ётюп бара, анда аллай жер барды деп
биллик туюлсе. Къысха айтыргъа амал жокъду, узунуракъ
тартып да кетмей, бир белек сёз:

«О, Баян Таш, Къарачайны кёргенмисе?!
Ныгъышында акъыл сёзюн эшитгенмисе?
Акъ булутха къарап тургъан кызынг, келип,
Кезлеу суу тилегенин билемисе?
Сенден манга ариу сёзю жетдиралгъан
Атаралым жукълай болур Булунгуда...» –

деп, эжиу этилген жыр да Гюдюргюде, Усходурну къатында,
этилгенге ушайды. Алай туюл эсе, Чегем жанына кетип,
Келеметланы Къундуз омакъ къатын алып келгенден сора,
он жылдан жаш туугъанда:

«Мокъалагъа жан тууду,
Къара кишиге хан турду!
Эй, келигиз, келигиз,
Бал, мижаги сууупду!» –

деп нек айтхандыла да? Гюдюргю! Жомакъны, жырны да
чыкъгъан жери бош къалмаз. Алгъыннгы тукъумланы
жашлары, кызылары келип, бийикбаш юйле ишлеп, Алайды
кезлеуонден ичер кюн жетер. Техтир-техтир сюрюлген арпа,
будаё сабан ызланы кёрдюм. Ол сабанла шёндю чалыннган
этедиле. Андан тёбенирек, эниш жерледе уа якла кюте-
диле. Гюдюргюню кышлыгъы, жазлыгъы да бир беш жюз
десятин болур, аман чырпылары да болмай, къоранчсыз,
файдалы жерди. Бийикледе отлай тургъан къойла кёрюнюп-
дюле. Аладан да ёргеракъ, Къызыл-Къаяны ырбынларында
уа акъ эчкиле, жарым минг чакълы, жайылып отлайдыла.

– Ала кимнидиле? Не кёпдюле? – деп, сейирсинип, Къу-
лийланы Сафаргъа сордум.

– Ала иелиледиле, – деди ол, кесимидиле дерге уяла.

– Къара малгъа да къарай, ууакъ аякълыланы ызла-
рындан сюрюлген кыыйныракъ туюлмюдю да? – дедим.

– Да неси кыыйынды! Айыу, бёрю жетер жерден тый-
сакъ, жетишалабыз, – деди.

– Колхоз бла ортагъыз къалайды? Алгъынча, биреу ишлеп, оноулан ашапмы турасыз? – деп, теренирекден тутуп сордум.

– Оллахий, алайыракъ окъунады. Аты колхоз болгъанлыкъгъа, кеси атсызды. Энди бичен ишлеп башларыкъбыз. Малгъа да къарай, дырын да болдуруп, гебенле къалап те-бирегенбиз. Колхоздан жукъ кёрмесек да, биченни кёбюсюн колхозгъа берликбиз, азын – кесибизге.

– Ахча бла уа къалайсыз?

– Тейри, аны бла да хоча тьююлбюз, – деди Сафар.

– Колхоз деген затны жокъ этип, фирма къурап, этни, сютно жаратхан ишни алай бардырыргъа онг болса, унармы эдигиз? – деп сорду «Чирик Кёл» деген фирманы башчысы.

– Ол аман да болмаз эди. Алай, адамланы къоркъутхан этедиле. Кеси къарыуубузгъа ийнаныулукъ къалмагъанды. Орталыкъгъа деп юйренип къалгъанбыз да, кесибизни болсун дерге базынмай жашайбыз. «Бала заманымда бир къоркъгъанма да», – деп, тауукъ айтханлай, къоркъуу бизден кетмей турады, – деди малчы. Сора, огъарлакъны тизилип баргъан якла таба угъай, къыркъыллыкъ къойланы алларына кенделен, атына минип, чабып кетди.

Усходур ташдан тансыгъымы да алалмай, аны он къулач бийиклигин да ёнчелеп къайтып, Хамза-Бийни бармакъ ызларын излей тургъанымлай, Абдуллах:

– Кел, межгитни кёргюзтейим. Хамза-Бийни сын ташына да къара, – деди да, оюлмай тургъан юйню къатына бардыкъ.

Онбеш атлам узунлугъу, жети атлам эни болгъан таш юй межгит болгъанды. Аны къалын къангаладан этилген эшиги энди ачылмайды, ичиндеги мешхутну тегюп, тышына атсанг, жюз десяти жерни къандырыр. Шёндю да аны ичин тазаласа, адамлыкъ, диннге ийнаныулукъ къайтып келлик сунаса. Арлакъдагъы юйлени да, башларын жапсанг, жашап башларгъа боллукъ эди.

Гюдюргю ныгъышында олтуруучу Аккайланы, Гижиланы, Трамланы, Гелястанланы, Газаланы огъурлу кишилери эсима тюшдюле. Тёредеча, дууа да тутуп, озгъурлу адамларыбызны къабырларына барып, сын ташларын къолум бла сыладым. Ала къайын ташдан балта бла жонулуп ишленгендиле, ашыкъмай, ёмюрге, адамла келекете турурча, этилгендиле.

– Абдуллах, кёп-аз кёрген эсенг да, эсли адамса. Бу элден Герман урушха ненча адам кетген болур? – деп сордум.

Секирип, думп болуп кетерге хазырланып тургъан Макъа-Ташны юсюне минип, урушдан къайтмай къалгъан Аккайланы Азрет, Сагид, Салих, Сафар, Мухажир,

Юсюп, Аппа, экинчи Азрет, Жюнюс улу Асхат, Борис-Бий, Буз-Жигит, Ибрагим, Исхакъ, Камил – онтёрт жигит, эмиликле тья келген батырла. Трамланы Жагъафар, Магомет, Зекерия, Мусса-Бий, Ёзюр. Была кийикледен юлюшлерин алып ёсген кишиле эдиле. Гижгиланы Мутай, Мухтар, Суфиян, Нуху, Зулкъарний эм Газаланы Мыстафа бла Мухаммат, – деп, санап башлады да, жилямсырап, кюннюм жанында Шаухунаны кёргюзтдю.

– Алайдан къарап, къартланы бла сабийлени, сыртларына жюкчюкле кётюртюр, алларына сюрюп баргъан къызыл аскерчилени кёрюп, бир ариу къыз, юч кюн бла юч жюз кечени жиляй келип, тели болуп, агъачха кетип къалгъанды. Бери келсем, ол къыз эсеме тюшюр, бир жилямай болалмайма, – деген, нарт батыры кирик, Абдуллахны арлагъында олтургъан Тахир бла Борис да мудах эдиле.

– Ала, къалала кирик кишиле, жаннетли болсунла. Сафаргъа мен айтхан сёзле эсинге тюшдюле эсе, сен анга къалай къарайса? Сени фирманг ол ишлени тындыралырма? – дедим.

– Аны юсюнден мен былтырдан бери сагъышланама. Ахча, керек затла бла болушлукъ берилсе эди, ишни къолгъа алыргъа базыныр эдим. Сафарны арсар болуп айтханын эселеген эсенг – адамланы кёбюсю ол халдады. Ансы, мал башы тёрт жылны ичинде юч кереге кёбейирик эди. Къыйма этген, къакъ этле хазырлагъан, жюн айыргъан, ийирген цехчиклени терк хазырласакъ, адамла ахчалы, онглу, монглу болуп, файда тюшюр башлар эди. Бек алгъа, электрокюч барырча, чыпынла орнатып, темир чыбыкъланы тагъаргъа керекди. Ызы бла жараулу кёпюр ишлеп, мал, адам, улоу да кюркъмай, къысылмай жюрюрча, жолун салыргъа, тюкенни, аптеканы, ашхананы да жарашдырыргъа керекди. Адамла этлерин, сютлерин, жюнлерин, терилерин эм башха эшген затларын саталмай къыйналадыла. Колхозну юсюнден сёз барса уа, букъдурмай айтыргъа заман болгъанды: аны мюлкю белек эринчеклеге ашау болуп, иеси уа къурлай къалып тургъанын кёрдюк. Юч жюз къой, он ийнек, тогъуз ат тутхан тогъуз-он башлы юйюрле бардыла. Алагъа онг берилгенлей, ол мен санагъан малланы саны кёбейип, сатыу-алыу жаны айнып къаллыкъды. Аллай цехлени Чегем ауузунда базынып салыргъа онг барды. Къыйын болса да, арсар эселе да, базындырып, адамланы кеслерин ишлемеге кюяргъа керекди. Сафар бла аны негери жюрютген эки жюз якда колхозну къыйыны жокъду. Къою, эчкиси да аланыкъыдыла. Ишлеген биченлерин да алыргъа кюркъа-кюркъа турадыла. Башха элдеде да хал алайды, – деди иш иеси Абдуллах.

Биз, хапар айта, саггышха къалып тургъанда, Къулий улу, домму саламгъа чулгъап, жалбауур шишликлени жылылай жетдирди. Къалын айранны агъач аякгъа къуя:

– Эсима тюшюп турады да, бир белек эски сёз айтама:

– Согалада алай алтын бар,
Адырхай улу да акъыл табар,
Хахуда, дейле, ат чабар,
Ой, алтынны да алыгъыз,
Ой, акъылны да салыгъыз,
Ахырында атла да чапдырыгъыз.
Соганы алтыны къайда?
Адырхай-акъылдан да не файда?
Хахуда чапхан атха бир къара... –

деп, узун, ёнюн тартып жырлагъанда, ол къадар малны багъып, ырысхыны жюрютген кишини, тюрк хамамда бир жууунмай, токъсан жылы толгъаны эсима тюшюп, атамы малы урланганча, ачыу этдим. Аны солур кюню къачан келлик болур?

Сафаргъа бюгюн алтмыш жылдан артыкъ болады. Ёмюрю мал ызындан жюрюй, ашагъан заманчыкъда болмаса, солургъа онгу къуруп, дуниясын ашыргъан кишиге бир тынчайыр кюн жокъмуду? Огъесе: «Таулу таудан тоялмайды, ансыз кюню болалмайды», – деп, ёмюрюн алдау бламы ётдюрсюн? Гюдюргюде жырлап ёсген кишиле герман урушну отунда кюерге туумагъан эдиле да?! Аладан туугъан кишилени туудукълары Гюдюргю кибик айбат жерлери-бизни, анда этилген жырланы юсюнден оюмлашсынла.

«Ой, къуюл-къуюл, Ай-сууу!
Аллах берсе, къыйынмыды шуну жолу», –

деген сёзле да былайда жаратылгъандыла.

Гюдюргюню жыры

*Этезланы Зулкъай бла Сарбаиланы Мухаммат
айтханлай жазылгъанды. 1994 ж.*

Гюдюргю, уо жаным, къалайдаса?
Барды мени санга айтыр бир жарсыуум.
О Гюдюргю, ахшылыкъгъа оноу этип,
Минг жылланы жашасын Трам-Ханым.

Гюдюргю оноу этди от жагъама,
Бери келсем, къууанама хан тамыргъа.
Макъа-Ташынг сакълайды да Усходурну,
Ахшам жулдуз чыкыгъынчы, мен барырма.

Мюнгорейле къара малла Шаухунатда,
Иелери кетгендиле Кириуютге.
Мюнгоремезге этдим мен къара малны,
Ёсе болур уллу агъач, къара-таллы.

Биз жашайбыз Гюдюргюде тамырланып,
Къапчагъайгъа барды кызым, сабырланып.
Бара-келе туругъуз Думалагъа,
Созар улу Баян бла жубаныргъа.

Мамаш-тюкню¹ жайыгъыз Гюдюргюде,
Элтар-Къачда² сатарсыз кюзюгюзде.
Трам улу Жютю этсин къабыл къурманлыкъ,
Ариулукъгъа юйренсин сауут алаллыкъ.

О Гюдюргю, къоруучубуз, ханыбыз,
Сени бла жашасын ёз жаныбыз.
Дуния малына уллу алданмай,
Жигитликден юлюш алсын жашыбыз.

ГЮДЮРГЮ

(Экинчи тюрлюсю)

– Бу сёз не магъананы тутады, сен аны юсюнден не эшитгенсе? – деп Будаиланы Аbugъа соргъанымда:

– Тейрича, Апсатыча, Голлуча, Аймушча, бир къоруучуну атыды. Мархабатлыкъны, монглукъну, байлыкъны къоруучусуну аты Гюдюргюдю. Аллаи аты бла алгъын Чегемде эл болгъанды. Гюдюргюде арпа, будай, тары битгендиле. Аны картофуна, жемишине татыулары бла башха жерлени тирликлери жетмейдиле. Алайны будайын ашар кюн да бирлеге келир. Адамла Гюдюргюню, аны жырын эслеринде тутсала, жюрегим ыразы боллукъ эди, – деп, ол бу жырны айтханды:

– Уо Гюдюргю, уо жаным, къалайдаса,
Адам улун Тейри ючюн багъармыса?
– Акъ-Къая аллында мен жашайма,
Хурс-Халыдан келген будай ашарма.

¹ М а м а ш - т ю к – бу тукъумда къара тюкюле ёсдюрюп, узакълагъа элтип, сата болгъандыла.

² Э л т а р - К ъ а ч – Къарачайда элни атыды.

Эжиу:

Адам, барып, айгъа къарап тургъанда,
Келип, балдан ашатыучу Гюдюргю!

Уо Гюдюргю, адамланы къоргъучу,
Ажашханны элине алып барыучу,
Къая аллында атха жоуген салыучу,
Игини атын дылгам бетге жазыучу.

Эжиу.

Ой Гюдюргю, Гюдюргюлей жашагъын,
Минг жылланы къара будай ашагъын!
Базынмагъан Гюдюргюге бармасын,
Баргъан сайын таугъа чыкъмай кълмасын.

Эжиу.

Багъаларбыз сени жатхан жеринги,
Унутдурмай жашатырбыз элинги.
Бозалыккъгъа Гюдюргюден будай ал,
Къайда эсенг да, ариулуккъгъа ийнал.

Эжиу.

Уо Гюдюргю, чоюнунгу таккъанса,
Ат тамгъаны Акъ-Къаягъа салгъанса,
Элгендирмей, Тейриден сют алгъанса,
Элеккулай¹, Айгъа учуп кълалгъансан.

Эжиу.

Уо Гюдюргю! Ай къатына баргъанса,
Къуршоуну къыйырына таккъанса,
Баян-ташны сол къолунга алгъанса,
Орманатха² чияпса ауруу салгъанса.

Эжиу.

Гюдюргю! Будай оргъан жеримсе.
Бир жоу жылдан дагъы бери келирме,
Ат налынга хурмет этип кетерме,
Бидиш бюртюгюн ол заманда себерме.

¹ Элекку – унну, сууну, не ашарыккыны да болдургъандан сора, бузмай сакълаучу, бу да, Гюдюргюча, бир къоруучуну атыды.

² Орманат – жырны жигитлеринден бирини аты.

Эжиу.

Ой да, атам, турчу, уян, барайыкъ,
Гюдюрюде биз от жагъа салайыкъ,
Ыштанкъул тамырын энди къазайыкъ,
Акъ-Къаягъа тамгъабызны жазайыкъ.

Эжиу:

Адам, барып, айгъа къарап тургъанда,
Келип, балдан ашатыучу Гюдюрю!

Ачы-Батыр, Къобал-Батыр

Ачы-Батыр, Къобал-Батыр бармелле?
Эллерине жауну иймезге сакъмелле?
Жашар ючюн шат-иегетле ишлелле (къала),
Андан къарап, дунияны кёрюелле.

Орайда, батырланы мен танийма,
Жырлар ючюн Тар-Ташлагъа барырма.

Эки батыр дунияда бармелле?
Хапар айтып башлар кибики, саумелле?
Тар-Ташлада ойнар ючюн туудула,
Къол, бетлерин Черек сууда жуудула.

Орайда, батырланы да таныгъыз,
Жырлар ючюн, сыбызгъыла алыгъыз.

Уштулуда Къалауур-Къош бармеди?
Батырла уа анда малла туталла.
Уштулуну суу болур мыстылы,
Суу орнуна бал-балаууз жуталла.

Орайданы хар кюн сайын айтыгъыз,
Магъанасын къаялагъа жазыгъыз.

Ачы-Батыр Къобал-Батыргъа айтханы:
«Тур, кетейик, Хорбадыннга барайыкъ,
Кичи-Батыр замансызлай жоюлду,
Аны атын къаялагъа жазайыкъ.

Орайда, Харбадын а оюлмасын,
Къутургъан суугъа къарап, солусун.

Ачы-Батырны аллай атына,
Къарап турурсуз анда сыфатха.
Сефар атха Ачы-Батыр кьоннганды,
Барышын а Шашбауатха салгъанды.

Орайда, Кичи-Батырны бичагъы,
Ол а, тагъылып, төрде турады.

Ачы-Батыр, Къобал-Батыр барелле,
Экиси да Тар-Ташлада жашаелле.
Ала уа узалып къушла туталла,
Сау кечеге эки къоян жуталла.

Орайда, Торс-Башына да бардыла,
Отха уа чыгъыдын отунла салалла (ёре къуру).

Батырлагъа да къонакъгъа баргъанма,
Эки кюнден артха алай къайтханма,
Алада уа къуртха къатын бар эди,
Айтхан сёзю тюз жашаугъа тап эди.

Орайда, Тар-Ташлада жашайла,
Тюш азыкъгъа кюл къалачла ашайла.

Ачы-Батыр къара будай сепгенди,
Саламындан сау черенле этгенди.
Къонакълагъа талгъыр марал сойгъанед,
Жарлылагъа кёп ырысхы жойгъанед;

Орайда, Торс-Башында жашалла,
Да, къаурадан сыбызгъыла сокъдула.

Къобал-Батыр къуш төшекде жатады,
Дюгерде уа къакъ къуйрукъла сатады.
Эриксе уа, кийик уугъа барад да,
Андан къайтса, толу хапар айтады.

Орайда, Тар-Ташлада жашайла,
Къыз къонакъгъа айдан хапар айталла.

Ачы-Батыр Таш-Талагъа баргъанды,
Сукъланчлы жырланы анда эшитдиле.
Азыу бийчени къатыннга алгъанды,
Дюгерден а хан къонакъла келдиле.

Орайда, бидиш ёсген сабанла,
Къаргъала уа госук тамыр табалла.

Биз а Бюгюн Торс башындан келгенбиз,
Шаумырзадан а чалманла эшгенбиз.
Азау-бийчени кийими къанауат,
Аны кёрюп, биз бек сейир этгенбиз.

Орайда, эки батыр Тар-Ташлада
Къазауатдан къакъ къуйрукъла тузлайла.

Ачы-Батыр, Къобал-Батыр дегенме,
Экисин да сау-саламат кѣргенме.
Жылдан бир барама да, бу жырланы
Анда, Тар-Ташлада, жырлап келеме.

Орайда, жыйылыгыыз Таш-Талагъа,
Азау-бийче жаш тапханды алайда.

Аланла! Биз Таш-Талагъа барайыкъ
Къобал-Батырны ташын кѣрюрге.
Алайда уа ма бу жырны айтсынла
Батырлагъа келген сыйлы нѣгерле.

Орайда, Азау-бийче да жашасын!
Къакъ къуйрукъ бла мижагини ашасын!

«Ачы-Батыр урфо-ташха къарасын,
Андан болсун атасыны сын ташы.
Торс-Башындан келтиригиз аны сиз», –
Алай айтхан Бучону баред башы.

Орайда, Азау-бийче да жашады,
Ныгъыш айтхан сѣзню ол а бузмады.

Аслан-Бек

Ой, Аслан-Бек, Аллах жаратды сени да,
Элек урушлада хорлап къайтыргъа.
Базынмайдыла да, атынгы эсгерип,
Махтау сѣзлени санга айтыргъа.

Эша атлы да сени ананг болгъанды,
Кѣп жерледе оноу этип, озгъанды.
Атанг Ойто къарауаш къызгъа билдирди,
Жууунургъа уа Ишкиртиден суу алды.

Халкъ а энди тюзюнлей ишни билгенди,
Аны, төреге салып, алай сюзмейле.
Тууса туусун сылыу Эшадан бир улан.
Анга да хур къызла алгъыш этерле.

Сыра къазан Уллу-Агъачда къайнайды,
Керти хапар Кезлеу-Башында айталла.
Тюз макъамла сени юсюнгден салырек,
Да, аман къылыкъларынг бузуп къоялла.

Жети арбагъа жюклеп, Ойто чыкыгъанды,
Къурманлыкыгъа айбаш жугъутур жыкыгъанды.
Кече бла ол Ышкандыдан атланды,
Къабартыда жангылыч хапар айтханды.

Дюгерде уа батыр Эсеннге сёз жетди,
Некяхсыз туугъан жашны ол а суймеди.
Жашай турса, кьаллай боллугъу кёрюнюр,
Этге жууукъ шиш да алай кюймейди.

Цийкъанлада уа къара къундуз ёседи,
Къычыргъанындан, жукълаялмай къалалла.
Элли къызла да, кылычларын тас этип,
Аталарына келип, хапар айталла.

Атасыз Эша Цийкъанлада ёсгенди,
Алада уа ариу кылыкъла билгенди.
Кече жукълап, кюндюз а арпа оргъанды,
Аслан-Бек Къамишли-Мырыда ёсгенди.

Аслан-Бекни уа, анасындан айырып,
Аталыкъгъа узакъгъа элтип кёргенди.
Тотурладан ол, улан болуп, чыккыганед,
Тау элlege ол бир да тынчылыкъ бермеди.

«Къайсы элденсе?» – деп атанга сорурла,
Къысха сёз бла айтыргъа да базынмай.
Сен а энди сау Къабартыны бийисе,
Тауда бичилген кийимлеге бёленмей.

Къурусун а некяхсыз туугъан Аслан-Бек,
Атасы Ойто айтхан эди кертисин.
Замансыз а азыкъ бишмесин чоюнда,
Тепсегенсиз Эшаны къарссыз тоюнда.

Тешикке да салгъан болурма – къарагъыз,
Къаланы да, узакъдан туруп, марагъыз.
Арсарланмай, эрча, башына чыгъыгъыз,
Къаядагъы супхуну излеп табыгъыз.

Супхуда уа жазгъан болурла беш сёзню:
Ёзенден къарап, кёралмадым мен сени.
Уялмайын, сёз айтмадыла жашла уа,
Гамал кеси сермеп алгъанед сенекни.

Сенек бла къая ыранланы чучхудо,
Къушгъаний тамырны да анда тапханед.
Тамырыны да болур чиммакъ шаугютю,
Андан сора сенекни быргъап атханед.

Къайтыкълада къарауаш кыызгъа айтдыла:
«Ийнакъ кёзлерингде сени суйюм бар,
Жашай барсанг, аны кесинг да кёрюрсе,
Таша сёзюнгю тенг кызынга айта бар».

Эшаны уа ариу кёзлери айтдыла:
«Жалкытмагъыз да жарлы башымы,
Жилямукъ бла жутдурмагъыз ашымы,
Жулкыупму алайым да къара чачымы?!»

Болака сорсун

*Бызынгыда Чочайланы Юсюп
айтханча жазылганды. 1981ж.*

Загъаштокъ улу, сен нек билмейсе,
Къара кюн бизге келгенди?
Атадан къалгъан халал малыбызны
Уручу эбизе сюргенди.

Загъаштокъ улу аны неден билсин,
Бир жукъласа, айы ётеди.
Андан уянса, оноу этерге
Биттир улусуна кетеди.

«Биттирлада уа Болака, – дейди, –
Тойса къаурала кеседи,
Загъаштокъ улун кёргенден сора,
Дуния жашауун не ётеди?»

Биз Болаканы кёргенбиз, жашла,
Атла ойната тургъанлай.
Аны уллу бети мутхузланнганды,
Чёпеллеуню сёзюн эшитгенлей.

«Болака атха миннгенед, – дейле, –
Атын Къая-Артына¹ бургъанды.
Энди уа не ётейик биз?» – деп,
Ол жулдузлагъа соргъанды.

Ашхам кезиую тьююл эди,
Бир жулдуз ары батханды.
Англы Болака, ачыуу келип,
Туманнга сёзюн айтханды:

Сёзю уа былай болгъан эди:
– Туман а манга не ётсин, – деп, –
Кеч болгъунчу, бери келсин, – деп.

Тахтала башы сыйдамда
Биз Болаканы кёргенбиз.
Этер амалын билмей тургъанлай,
Жаш сагъышларын бёлгенбиз.

¹ Къая - Арты – жер аты.

Загъаштокъ улу бери келгенди,
Иличиуда таш къалау салыгъыз.
Быллай жашау тюзелмеучюдю,
Аны Болакагъа соругъуз.

Келигиз, аланла, биз барайыкъ,
Чёпеллеу тургъан къошлагъа.
Дуния кюйдюрген сагъышын бёлюп,
Болака сорсун жашлагъа.

Ойда, Болака, Холам чырагъы,
Айтырыкъ сезюн тапмайды.
Аслан-Бек деген таулу Черкес а
Кече тёшегинде жатмайды.

Къара чепкен кийген а Аслан-Бекди,
Этегин артха къайырмаз.
Батыр Хукеге жолукъгъандан сора,
Къоркъмайын сезюн айталмаз.

Болака сагъыш этеди дейдиле,
Иличиуда олтуруп тургъанлай.
Не хапарны да билип къояды,
Хукеге сезню соргъанлай.

Олтуруп тургъанлай, Хуке кюледи,
Къалпагъын артха къайтарып.
«Аламатлыкъ ишле этгенсе, – деди, –
Аслан-Бекни ичин кюйдюрюп».

«Тау-Артына нек аумайсыз? – деп,
Болака сорса жашлагъа,
Ала айталла «Къарыуубуз жокъ,
Болака ышанырча жашлагъа».

Къарыуугъуз а къайдан боллукъду,
Бозадан эсирип жатсагъыз.
Базынырча мен, жашла эсегиз,
Къая-Артында ташла атыгъыз».

ЖЫРЧЫЛА

Теммоланы Мыстафаны жашы Къарашны Чегем, Бахсан
ауузлада танымагъан хазна адам болмаз. Бу хапар ол айт-
ханлай жазылады. Къарашха 1975 жылда Хасанияда жо-
лугъуп, хапарны алай соргъанма. Къартны ёнюне да тынгы-
лагъанма. Бу жырны аны ауузундан эшитгенимча айтайым:

АРИУУМА

Къаргъама мени, ариу жан,
Айгъа къарайма, таугъача.
Къозгъама мени, ариу жан,
Мени тынчлыгъымы алгъанса.

Оздурма кюнню, ийнагъым,
Сен келлик жолну сакълайма.
Алма терек жылдан чагъады,
Аллайын болуп къалама.

Айта кетип, ачханса мени,
Гёбелек хансны ачханлай,
Ётер жолунгу унутма,
Аллынга кийиз атханлай.

Бахсан сууу къутургъанды,
Ары жанына ётмегин,
Манга ышанып айланма,
Къызлы бушууун кёрмегин.

Суу боюнунда ойнайса,
Балыкъ ауазын эшитесе.
Бир сезню айтып турма да,
Жюрегими кесинг сезесе.

Жаз башында кетгенле
Кюз артында келсинле.
Къыз сюе билмегенлеге
Сары тюкюле кюлсюнле.

Малкъар жанына баргъанма
Арыгъанымы билирге.
Бюгюн эсиме тюшгенди,
Ёзден жаш, сени кёрюрге.

Баллай бир ариу кёрюнесе,
Айгъа кёгюрчюн къоннганлай,
Элинге барып къаллыкъма,
Жюрегим иги болгъанлай.

Жауун жауады жылытып,
Тылпыуу иги чыкмайды.
Къызны жюреги суймесе,
Айтхан сезюнде турмайды.

Мен къара чилле тарайма,
Аркъаугъа жарар, чулгъасанг,
Ариу жаш, ашыгъама мен,
Бу къышдан ары туралмам.

Жырны жазып бошагъандан сора, макъамын айтдырып, эсиме салдым. Къараш, сырыйна согъуп, дауурбасны да къагъа, алай жырлады.

– Ёнюм, келюм да бузулгъандыла, тамакъ да ариу ауаз этмейди. Бир он жыл алгъаракъ келсенг эди, шендюден тап жырлар эдим, – деп, ма ол кюн хапары алай болду.

Бюгюн биз аны нюрлю ауазын эшитирге къолубуздан келеди. Къарашны ауазын башха жырчыланы барысындан да айырмалы этген, аны жашдан къартха тюрленмеген, геген тауушлу, адамны жүрек дыгъылына къатылгъан макъамыды. Жыр эсингден кетмегенлей, устагъа махтау салгъанлай тураса. Жырчыны ауазына тынгылап, аны тукъум тамырын билгенден сора: «Теммоланы бир ахшы адамларыны юсюнден айталлыкъмыса? Аллаи адамла хар тукъумда да болгъандыла. Сизни тукъумда да болур аллай киши», – деп сордукъ.

– Теммолары, Акъайлары да махтанып, къууанып турурча, Балланы төрт жашындан бири Назир деп болгъанды. Аны чырайына бла къарыууна Ташлы-Сыртда къарап сейирсингендиле. Бир жол а Жанхотия башында, Къуру-Къол тийресинде, аны жылкы къошуна төртеулен чапхандыла. Назир төртюсюн да туйюп, бирин а ауур жаралы этип къойгъанды. Этгенине сокъуранып, жаралыны Кенделен сууну сол жанында къошуна элтип бергенди. Хадаужукъланы Адил-Герий, ишни болушун башындан окъуна билип болса да: «Мен Назирни ёлтюрмей къоймам!» – деп жаныгъанды.

Ол кюнден сора жылдан артыкъ заман озгъанды. Назир Нарсанадан келе, Къуркъужин башында Адил-Герийни атла юйрете тургъан жылкычыларын кёргенди. Атыны айылларын бошлап, отлаугъа жибергенди да, олтуруп туураларындан къарагъанды. Алайынлай жылкычыла бир ариу атны, къууа келип, жипиге ургъандыла. Тогъузоулан да болуп, атны тартхандыла да, чыгъаралмагъандыла. Ат, теренден-тереннге кете, арталлыда бегитилгенди. Алайгъа Адил-Герий да жетип, ат юйретиучюлеге болгъанны аманын къуйгъанды. Жазыкъ атха жаны ауруп, Назир, саламлашып бошагъандан сора, салып къатларына келгенди. Атны кёкюрек туюбю бла чындыны ётдюргенди да, саулай кючюн салып, баш энишге угъай, ёрге айландырып, тартып чыгъаргъанды. Сёз айтмай, Назир, атына минип, жолуна кетгенди.

Бий, жалчыларыны къатларына келип:

– Ол адам ким эди? Таныдыгъызмы? – деп соргъанды да, таулу кёз туурадан ташайгъынчы, къарап тургъанды.

– Ол а Теммоланы Назир эди. Сен жаныгъан таулу жаш олду, – дегенди алайдагъыладан бирлери.

– Алай эсе, бюгюнден ары ол мени къанлым туююлдо. Аллай адам терс болургъа амалы жокъду, – деп, ызындан къууулуп кетгенди да, адетдеча саламдашып, Назирни шу-ёхлугъун излегенди.

– Къарындашларым арабча окъугъандыла, дуняны юсюнден сагъыш этерча болгъандыла. Барысындан да жарыкъ ёнлю мен эдим да, атам Мыстафа ауазыма бек бюсюрегенди, – деди Къараш.

Огъары Бахсанда Орусбийлары бла Теммолары шуёхлукъда жашагъандыла. Жашлары, кызылары бир бирге тюз ниет тутхандыла. Патчах тахтадан тюшген заманда мени тенгим Орусбийланы Науруз эл тамата болгъанды. Ол заманда экибиз да – отуз төрт жыллары толгъан жигитле – медресени бошагъан эдик. Эфендилик этмесек да, жангы жашауну юсюнден ангылауубуз бар эди. Патчахны ёкюмети оюлгъандан сора да мени бла Наурузну жашаугъа кёз къарамыбыз тюрленмегенди. Халкъ эки къауумгъа юлешинмесе сую эдик.

– Къараш, мен бу баршибиклени, «социализм», «коммунизм» дегенлерин ангылаялмайма. Къулла бла къазакъла дунягъа оноу эталырла деп ышаналмайма. Сен бюгюн мени атамы малын алагъа чачып къойгъанлыкъгъа, андан тюк кыйматы файда къаллыкъ туююлдо! – дей эди Науруз.

– Жанымы кыйыры, андан мен не билеме? Орусча, арабча да окъугъан сен, баршибигин, кадетин кёрген да сиз, – бийле. Жолну ёрюн, тюзюн кёргюзтген да сиз. Айттыгъыз бизге хапар! – деген а мен эдим.

Болсада Наурузну жүреги кюе-бише башлайды. Дюгерге, Тау артына да барып келеди. Жангы жашауну юсюнден халны биледи. Бюсюреген а этмейди. «Бай, жарлы да болмай, халкъ тенгликде жашарыкъды. Харекет, мал да кёп боллукъдула», – дегеннге Науруз ийнанмаучу эди.

1918 жылда акъ къазакъла тау элlege киргенде: «Сиз келесиз да, жарлыланы кыйнайсыз, кызылла келселе уа, чанкаланы эзелле. Бу хал кёпгеми барлыкъды? Огъесе дуняны туюю башынамы болгъанды?» – деп, Науруз акълагъа соралгъан адам болгъанды.

– Жашауну онгун, солун билген да биз, халкъгъа оноу этерик да биз. Алгъынча жашагъыз, хар ким, къолундан келгенича, ишлеп ашасын, – деп, къазакъла алай юйретгенден сора, анга да ийнанмады.

– Къараш, той-оюн этейик. Бир муратым барды да, аны толтурмай, бу дуняда жашау жокъ манга, – деди Науруз. – Эрттегили жырланы айтып, жүрегими бир къандыр. Турмаз дуня былайлай, эшитсинле таула ариу жырларыбызны.

– Науруз Орусбийлада тойгъа белгили кишилени чакъырады. Ол ингирде жыр башчы мен болуп, эжиучюле болушуп, Исмайылны атасы Эндени, аппасы Гагуну заманында айтылыучу «Элияны», «Жел анасын», «Жансокъланы жырларын», «Голлуну» айтып, ыразы этген эдим. Айтышны башлардан алгъа Науруз алгъыш этгенди. Ма аны ол алгъышы:

– Аллах, ауузума ахшы сөзле сал,
Кёрген, тэзгенлериме шагъат болуп къал.

Кенгнге къарап, былай айтхандан сора, боза аякъны къолуна алып, танг кесек заманны мычыйды. Дагъыда:

– Къалай къыйынды селешген,
Айтырыгъынг ауузунга тюшмейди,
Жюрегинг аны сезмейди,
Сюйген адамынг заманында келмейди.
Бызынгыда Мусос-Тауу, ол бек болсун,
Малкъардагъы Гюлчу-Башы къурумасын.
Чегемдеги Къапчагъай – бузулмасын,
Бахсагдагъы Букъа-Тауу – тюрленмесин,
Хаймашаны кырдыгы ёзгермесин,
Жараштыны ат юлюшю седиремесин,
Айтырыгъым къулакъгъа аман эшитилмесин,
Ала бары жокъ болгъунчу, ёмюрлюксюз.
Бу сөзлени унутсагъыз да,
Халкъ макъамын суутмайын,
Жырын, жомагъын да тууармайын,
Эсигизден ахшы мурат ташламайын,
Жолукъгъанда эрши хапар башламайын,
Зуушхуда къуру гыржын ашамайын,
Ёмюрюгюз бузулмайын жашагъыз!
Бахсан суу ат тауушдан уянсын,
Жашыбыз къызыбызгъа къууансын,
Жашар ючюн ишлеп, ашап жубансын!
Мусос-Тауда Ойто таууш эшитилсин,
Атларыма къара будай берилсин.
Суу боюнунда сюлесиннге къарагъыз,
Акъ къадырны жортуулгъа сайлагъыз.
Бара эсегиз – ахшы жолгъа чыгъыгъыз,
Жол азыкъгъа тары къууут алыгъыз.
Уучу орайда жол нёгерлик этсин сизге,
Ырахат, берекет жашау келсин бизге,
Уллуну, гитчени да унутмай эсигизде,
Кёп жылланы сакълагъыз ёзюгюзде.
Гюлчу-Тау тонгузланы уясыды,
Къуру-Къол уллу халкъны дууасыды.
Мусукъ къызы ариуланы багъасыды,
Къойгъан ташы уллу Черек жагъасыды.

Чегемдеги Къапчагъай а жылтырайды, жанады,
 Кёп къарасанг, жаш кёзлени тарайды.
 Арлагъыракъда Ойдарланы кешенеси, –
 Ичинде жатхан Сарыулу Гагуду,
 Акъылы бла толумчек эчкилени саудурду,
 Жерк сууу бла къара жамычыланы салдырды,
 Жыйырмажыллыкъ Гагу ёлдю, тас болду,
 Анасы Къулуйханны эсин аздырды.
 Бююн а биз сыра тарта турабыз,
 Кесибизни ёмюрге жашар сунабыз.
 Ол бошду, шуёхларым, тенглерим,
 Дунияны экинчи къайтып келмезине ийнаныгъыз.
 Бир кере жашай эсегиз – анга да къууаныгъыз.
 Тукъум-чёкде олтургъаннга сукъланыгъыз.
 Букъа -Таугъа он кере чыгып къайтханма,
 Къатында олтуруп, обурну жырын айтханма.
 Баргъаным сайын тюрю-тюрю кёрюндю,
 Аны ол халы бек сейирлик сезимди,
 Тохтамай букъу этип туруучусун эследим,
 Кенгирекде къара кезлеуно да жерледим.
 Ол кюнден сора мен кийик ууну къойгъанма,
 Андан сора дунягъа ыразы болуп къалгъанма.
 Энди уа бууурул атым таугъа барыргъа суймейди,
 Букъа къатында къаудан, шыкъали кюймейди.
 Кийик эчки къууушхандан къанмайды,
 Не арыса да, жатып, къалкъып къалмайды.
 Алгъышым эсигизде къалсын ёмюрге,
 Бу жерлеге жигит жашла, къызла келирле,
 Аталагъа намыс, сый да берирле,
 Жер жылыуун, бизнича, ала да сезерле.
 Ашар гыржыныбыз, ичер суубуз, тауусулмай,
 Ёмюрге, туудукъгъа дери болуп турсунла!
 Бу татымлы бозаны татыуу бузулмасын,
 От жагъабызны жылыуу ёмюрге да сууумасын! –

деп, бозаны ичеди. Алгъышха бюсюрейдиле.

– Энди бек алгъа кесим бир жомакъ айтырыкъма. Ызы бла Къараш жырларыкъды. Ол заманда юйден эшикге адам чыкъмасын, эшикден юйге киши кирмесин. Алай болмаса, айтышны, къайтышны да магъанасы боллукъ туююлдю, – деп, эрттегилеча, ишни башындан бегитди Науруз.

Акъла, келгенлери кибик, кетерлерин, аны ызындан элге игиликни жарашмазын билип, мудахлыгъын тышына чыгъармагъанлай, Науруз айтып башлады:

– Эртте бир хан болгъанды. Кёп кыйынлыкълагъа тёзюп, халкъ оноун этип тургъанды. Киши ортасындан ётюп башлагъанында, жангыз баласы терс кетип баргъанын эслеп: «Муну, элтигиз да, бир уллу юйюрюлю адамны кёлуна берип, ашны-ташны къайдан чыкъгъанларын билмеге кё-

югъуз. Ансы, жумуртхада тюк излеп, кереги аллына келип ёссе, элибизге аман кюн келир, болгъанны халек этер», – дегенди хан.

Ханны айтханын этгендиле да, алты жашны сакълап тургъан бир башсыз къатыннга бергендиле. Ханны жашы, ала ашагъанны ашап, тешеклеринде жатып, ёмюрюнде кёрмегенлерин сынап башлагъанды. Биргелерине ушхууургъа барып, таулада ишхилди жыйып, къышха чертлеуюк хазырлап тебирегенди. Жангы къарындашлары бла тенг ишлеялмаса, затны алача мажаралмаса, кеси кесине тырман эте, хар неге да юйренгенди. Бир жылдан жети жаш да ханны элине барып, тойда тепсеп, оюнда жыгъышып, тенглерин хорлап къайтханда, хан, къалгъан халкъгъа билдирмегенлей, ичинден къууанганды. Жашыны ашха, суугъа къармашханын да кёрюп, бек бюсюрегенди. «Тейриге шукур болсун, энди, ёлсем да, бийлигибиз зыраф болмаз, мал исини кёзю жиямукъдан толмаз», – деп, хан кёл этди.

Экинчи жыл Тору-хан Голлугъа кёп жерледен жигитлени, ариу къызланы жыйгъанды. Ары жашыны келирине да толу ийнанганды. «Ярабий, нек келе болмазла?» – деп, ашыгъып тургъанлай, Тору-хан, жети атлыны узакъда келе тургъанларын кёрюп: «Къор болайым мен ол алты жашны анасы жарлы къатыннга!» – деп, бек къууанганды.

Жетеулен да келип, уллу арбазны къыйырында атларындан тюшгенде, алайгъа кёпле келип, бир кирик атлагъа, ушагъылы кийинген жигитлеге къарап, тансыкълагъандыла.

– Къайдан келгенсиз? – деп соргъандыла.

– Биз Борча-Къаладанбыз, – деп жауаплагъандыла.

– Ол а къайдады? Бийикдемиди къалагъыз? – деп, атдымыракъ этип соргъандыла.

– Ол а Балкъ боюнундады. Анда ариу къызла ёседиле, айыргъан жүнден чепкенле согъадыла, элтип, антла элинде сатадыла. Бийиклигин а къаланы сурамагъыз. Эрттенликде эртте чыгъып кетген аны башына ингир къарангысына жетерикди. Анда чертлеуюк ашап, къой сютю ичедиле. Къочхар териледен тонла бичедиле. Аланы да сатаргъа ант эллерине элтедиле. Андан къайтхандан сора уа, тутушуп, къолташ атып, эришедиле. Хорлагъанлагъа къочхар тонла кийдиредиле, жигитликлерине сейирсинедиле, – дегенди жашланы таматалары.

– Да бир бек махтанасыз да, кишилигигизни кёрюрбюз, анга кёре саугъагъызны берирбиз, – дегендиле хан эллиле.

Тору-хан а жашын кёрюрге ашыгъады. Эгенин чакъырып:

Балкъ боюнундан келген бууурул атлыла кетселе, манга хапар берирсе, – деп, мындауат этгенди.

Башланады Голлу, акъыллыны, жигитни да белгили этген айтхылыкъ оюн, да къарап кѣргенди Тору-хан Балкъ боюнундан келгенлени арасында кесини жашын да, бюсюрегенди аны халкъ адетине кесин жарашдыра билгенине, кюлгенинде, жыр макъамын сакълап келгенине, сѣлешгенине тынгылата юйреннгенине, олтургъанда, таматаны эслегенине, айтышханда, кесини къайдан болгъанын сездирмей къоялгъанына, ашагъанында, ахшы-аман демей, берекетни сыйын сакълаялгъанына, алты жашны уа кесини тамата къарындашларына санаялгъанына, ала сѣз айтханда, тынгылап туралгъанына, ханны эли сартындан жетдирип соралгъанына. Атышыу, чабышыу, тутушуу да бошалгъандыла, тепсегенле, жырлагъанла да хунерлерин кѣргюзгендиле. Ариу къызланы сайлап, жигитлени тергегенде уа, Балкъ боюнундан келгенлени алгъа салгъандыла. Энди айтышха жашланы чакъырып, ауузларына сѣз жарашдыра билгенлерине тынгыларгъа хазырланып, ол эришге къараргъа Тору-ханны да чакъыргъандыла да, Эген ортадагъы: «Айтышханда, хар кесине базынган жаш бирер кюлкюлю хапар айтсын», – деп билдиргенди.

Ол заманда алты къарындаш да: «Тур да, ол анабыз айтычу хапарчыкъны эсинге тюшюр да, бир кѣр», – деп, Дауум-ханны базындыргъандыла. Тынгылагъанла, кенгден къарагъанла да аны Тору-ханны жашы болгъанын а билмейдиле. «Бир тюлкю, айлана кетип, ач болгъанды да, къая тюбюнде мугурайып жатхан бѣденени кѣргенди.

Къысыла, бугъа келгенди да, кѣз бакъдырып, тюлкю бѣденени тутуп алгъанды да, ашаргъа хазырланганды. Алайда бѣдене, тилленип:

– Ашама мени, тюлкю, ашама, – дегенди.

– Нек? – деп соргъанды тюлкю, ашаргъа ашыгъып турса да.

– Ашама. Алай, ашамай болмай эсенг а, бююнню кюнню атын эсинге тюшюр. Мен аны билирге керекме, – деп тилерден болгъанды бѣдене.

– Гъыйт, – дегенди тюлкю.

– Къалай айтдынг эсе да, ангыламадым. Былай уллуракъ айтчы.

– Гъыйт! – дегенди тюлкю, ачыуланып, сора бѣденени къатыракъ къысып башлагъанды.

– Ашыкъма, тюлкю. Жетиширсе мени ашаргъа. Гъыйтмыды, къыйтмыды? Анга ушагъан кюн къайдады? – деп, жумушагъыракъ, жалыныракъ сѣлешгенди бѣдене.

– Къуругъун! Бараз! – деп, уллу къычыргъанды тюлкю.

Ол кезиуде бѣдене «дыр» дегенди да, учуп кетгенди.

– Ай, аман баразлай болгъун! Санга, сууукъдан къата тургъан аман бѣденеге да алдатып, мен тюлкю атны жүрютмем, – деп, тюлкю кесин къаядан атханды, – деп, Дауумхан хапарын бошагъанлай, жыйылгъанла харх этип кюлгендиле.

Жашыны айта, кюлдюре билгени ханнга бек хычыуун тийгенди. Тору-хан алайда, Эгенни чакъырып: «Энди нартланы юслеринден, ким не биле эсе да, айтдыр», – деп тилегенди.

Андан сора Эген, айтышчылагъа айланып: «Жашла, жарашдырып, бек оюмлу хапарла айтхансыз. Ханны тилегин толтура, нартланы юслеринден билгенигизни кѳргюзтюрге керексиз. Аллай хапарланы быллай жерледе эшитмесек, ёсюп келген жигитлерибиз билимсизлей къалып кетерле», – дегенди.

Къарындашла нартланы хапарын айтыргъа да Дауумханнга къойгъандыла.

– Жигит, хапарынгы аты къалайды? – деп соргъанды да, – да, къарындашларынга да айтмагъа къойсанг а, къуру сен къууандырып турмагъанлай, – деп, лакъырда этгенди Эген. Алларында туууп ёсген Дауум-ханны таныялмагъанды ол.

– Нарт батыры Сюнгюлчю Ажаккугъа къалай къонакъ болгъанын айтырыкъма.

– Айт, жанымы къыйыры. Ананга жашагъын! Бек ариу айтаса. Сенляй эсли жашла эллерибизде кѳп болсунла, – деп, Эген алгъыш этгенди. Тору-хан, къууаннганын билдирсе да, хапарчы аны жашы болгъанын сезалмагъандыла.

– Дунияны башында Ажаккудан ариу къыз жаратылмагъанча, аны къылыгъы, адамлыгъы да адамлагъа алай кѳрюннгендиле. Аны чырайлыгъына къараргъа сукъланып, узакъ жерледен саугъала алып, келип тургъандыла. Хар келген а кетеми биледи, кечелери, кюнлери да алада болуп, эрикдирген окъуна этгендиле.

«Атам, эркин эт мени, дунияны башы къайда, туюбу къайда болгъанын билип къайтыргъа», – деп, Ажакку ата-сыны ыразылыгъын сурап, ахшы атны жолгъа хазырлап, эрча кийинип, айлана барып, биреуленнге жолукъгъанды да, саламлашып бошагъандан сора:

– Кюн ахшы болсун,
Элден элге барыучу,
Хурулада къалыучу,
Мурсада суу табыучу,
Текеден гѳн алыучу,
Кѳпню азгъа салыучу,

Берип, кърурлай къралычу,
Барса, кърайтып келиучю,
Берюден къраты чабычу,
Сезюн кюндюз айтычу,
Ат юсюнде къралкърычу,
Юргенлеге къратычу,
Гърыйгърум сууун татычу,
Аягърын бек алычу,
Аздан кърпню табычу,
Адамлыкъргър базиучю,
Кърп кюлгенден арычу,
Босагърдан кърайтычу,
Кърлден ариу айтычу,
Айтса, буруп салычу,
Суудан балыкър алычу,
Балыкъргър кърарап туруучю,
Андан жърйны жърйычу,
Кърайдан, кърайры чабычу?! –

деп, кюлюмсюреп айтханды да, сакърлагъранды, ол адамны не айтырына кърулакър салып, онг аягърын да езенгиден чыгърарып, кърамичи алтын сабында да кюн кързю ойнай, сързлери бла уа адамда борбай къроймай, халына кърарасанг а, адамлыкърны жоймай, тынгылагъранды не айтырыгърына. Ол адамда эсликни билгенди, кърарыулу жюрегини дыгалас этип тебиуюн сезгенди.

Да, не айтайым мен санга?
Кърадалып къралгъранса манга.
Чыгъралгъранма бюгюн тангнга,
Аллым а бир уллу малгър,
Къроймам, Тейри, аны даугър.
Урмасам да аны баугър,
Этерме атама саугър.
Сен мени кърайдан таныдынг?
Былай омакър айталдынг,
Тенгим болуп къралалдынг,
Сърз суууруп салалдынг,
Айтып, сен не аладдынг?
Къратыма жууукър келип,
Башыма сагърыш салалдынг,
Сорууунг бла кърадалдынг,
Башыма сагърыш кърагъралдынг.
Будай оргъран иш тюйюл,
Гюлте кърысхан сен угърай,
Гоппандан боза ичип,
Бетден-бетге кърарамай,
Мени къралай таныдынг? –

деп, биреу былай айтды да, Ажаккугъа къарады. Кёзлерини къаралыгъы, къашларыны къалынлыгъы, эринлерини жукъалыгъы, бёркчюгюню кырналлыгъы, халчыгъыны кюлкюлюгю, кесини уа батырлыгъы уллу тамашагъа къалдырды.

– Таныйма мен сени, батыр,
Сюнгюлчюдю сени атынг,
Кимден букъдурсанг да,
Манга ачыкъды сыфатынг.
– Да не айтайым энди,
Акъылым сендеди мени,
Ким эсенг да, айт да къой,
Бери къайдан келгенинги, –

деп, Сюнгюлчю жангы танышыны атын билирге итингенди.

– Атама жангыз туугъанма,
Тогъуз батырны къуугъанма,
Жетип, аланы тутханма.
Сенсе энди онунчусу,
Тынгылап, кюлюп, буруучусу.
Эришемисе мени бла?
Сюйсенг – атыш, сюйсенг – тутуш, –

деп, Ажакку Сюнгюлчюден артхаракъ туруп, муратын кысха салгъанды.

– Кёзюнге къарайма да,
Батыргъа ушамайса.
Сёзюнге тынгыласам –
Махтачакъгъа санайма.
Къалай-алай болса да,
Атынгы айтчы манга.
Андан сора атышсакъ,
Тутушсакъ да эркинбиз мында, –

дегенди да Сюнгюлчю, тюз алайда жерге олтургъанды. Дагъыда, ишекли болуп, соргъанды: «Уллу Тейрини хакъына, ким болгъанынги бир айт! Батырлагъа ушамайса, жаш орунуна да турмайса. Кимсе сен?»

– Кёп сёзюню къой да, айт:
Атышамыса, Сюнгюлчю?
– Ким эсенг да, ачыкъ бол,
Батыр эсенг, айт да къой,
Алай туююл эсе – кетеме,
Танымайын, атышып не этеме?
– Атышайыкъ да, андан сора айтырма,
Ёмрююнде сен эшитмегенни айтырма.

Андан сора экиси да, садакъларын хазырлап, атышып башлагъандыла.

– Къалай, къайры атабыз? – дегенди нарт,

– Огъунгу хазырлап тур да, мени огъуму ызындан жибер. Мени огъума сени огъунг жетип тийсе – сен хорладынг. Экинчи уа сен атарса да, мен а сени огъунга тийдирирге кю-реширме. Хому?

– Болсун алай, – дегенди да, Сюнгюлчю атышыргъа хазыр болгъанды. Биринчи окъну Ажаккугъа атмагъа къойгъанды да, огъун ызындан атханды. Сюнгюлчюню огъу Ажаккуну огъуна бекленип, экиси да бирден жерге тюшгендиле.

Андан сора, кёп хапарны къоюп, Ажакку темир бёркюн алгъанды, узун чачын тегюлмеге къойгъанды.

– Ажаккуду мени атым. Ыразы эсенг, кел, бизни юйге барайыкъ, – деп, къыз, атына мингенди да, жол бла кетип башлагъанды.

Аз кесек заманны хайран болуп, башы сагъышдан толса да, нарт къызны ызындан тебирегенди. Ма бу халны аны юйюнде кёргенди: жети элден жети сыйлы къонакъ келип, жети жерде чатырла салып: «Ажаккуну кёрмегенлей, кетерик туююлбюз», – деп тохтагъандыла.

– Аны келир заманы белгисизди, сакълап турмагъыз да, эллери-гизге барыгъыз, – деселе да:

– Ашыбыз, суубуз барды. Не болса да, аны кёрмегенлей, кетерик туююлбюз, – деп, сёз эшитирге унамагъандыла.

Хапарны былайына жетгенде: «Асыры кёпмю айтып барама. Анабыз Айсютлю бу хапарны айтханда, эшитгенле ёрге туруп алгъышлаучудула. Сизни ёрге туруругъузну тилейме», – деп, атасы Тору-хан таба къарады. Алайдагъыла, ёрге туруп: «Ананг суйгенлей жаша, жигит. Сыйлы хапар айтханса», – деген заманда, Дауум-хан, атасыны къатына барып: «Сени муратынгы мен билеме. Мындан ары тезалмай, къучакъларыгъым келеди. Айсютлюню юйюне элтип, анда ёсерге къойгъанынгы къалай ахшы этген эдинг, атам!» – деп, ол атасын къучакълагъанда, жыйылгъанла, чыдаяммай, жиляп къалгъандыла.

– Къарачы бери, мени къарындашларым: Къытха, Бийге, Алчыга, Таугъа, Фокка эм Чыкка. Аланы хорларыкъ, акъыл бла озарыкъ, этимлик бла алларына чыгъарыкъ адамны табаргъа къыйынды, – деп, Дауум-хан сёз айтханды.

Андан сора Дауум-ханнга хапар айт деп да къысмагъандыла. Къучакълашханлай, ала иги кесек заманны тургъандыла. «Жашы, байлыкъда угъай, адамлыкъдады магъана. Алты къарындашынгы, Айсютлю анангы къаты сакъла. Мал, мюлк да жюрюталгъанныкъыдыла. «Аманнга мюлк

къойсанг да – къабар, игиге къоймасанг да – табар» деген керти сёзю унутма. Алты къарындашынгы да, бери келтирип, манга кёргюзтгенинги къалай ахшы этдинг! Быллай адамла къатынгда болсала, бизни халкъ башхалагъа аякъ тюп болмаз», – дегенни айтханды хан.

– Ажаякуну тамырындан жаратылгъан Азау-хан деген уста къатын бичип, тикген бёрю тонланы жети къарындашха да саугъа этеме. Айсютлюге уа бу минчакъланы беригиз. Минчакъла токъсан тюрлю ауруудан сакълайдыла. Ала болгъан жерге жарлылыкъ келмейди, – дегенден сора, адамла ыразы болгъанларын билдиргендиле. Жети жашны да адамлыкъларына къууаннгандыла. Аланы араларында жашы, кесин жарашдырып, тап тургъанына бёрк тёпсеси кёкге жетгенча болгъанды. Жигитлени сайлагъанда, жетеуленнге бирер чертлеуюк къамичи бергендиле. Ол а аланы бара-келе билгенлерини, сёзге жауап эталгъанларыны, лакъырдагъа къошулалгъанларыны белгиси эди. Голлу да бошалгъандан сора:

– Жарлылыкъ да, байлыкъ да кезиудюле. Жаным, жырны айтдыргъан а эжиудю! – деп, Тору-хан, алгъыш эте келип, асыры къууаннгандан, аууп, ёлюп къалгъанды.

Абызырамагъанлай, жашы, ортагъа чыгъып:

– Менме ханны жашы. Дауум-ханды мени атым! Элибизни бийлигин атам айтханлай сакъларбыз! – деп, алты нёгерин да тегерегине жыйып, атасыны ызын тутуп башлагъанды.

Ол заманда Орусбийлары, ханны сакъламай тургъанлай ёлюп къалгъанына да ачыу этип, Наурузну жарашдырып айталгъанына сейирсингендиле. Андан сора мени жырыма тынгыларгъа хазырландыла. Эжиучюлени ортагъа салдыла. Наурузну оноуу бла бек алгъа «Батырлагъа» тынгыладыла, андан сора «Къасбот бла Къанаматны» жырлатдыла. Ызы бла «Элияны» эшитдиле. «Элияны» макъамын, эжиуюн, тепсеуюн да халкъ биледи, – дегенни айтханды Къараш.

Ол жыр энди унутулмаз. Жаннетли болсун, Къазакъланы Къаншау аны бизге эсинде сакълагъанды. Мен а ол жырны Къараш къошхан кесегин эм Элия нартлагъа къалай жауап этгенин, аны да Теммо улудан жазгъанымы билдирейим. Ма ол:

ЭЛИЯ

Биз а санга да махтау эте жашайбыз, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Нарт батырла тауда тамыр къазгъандыла, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Сизге ала жол нёгерлик этгендиле, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Хурс-Халыда кёууанчны да кёргендиле, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Бизге сен хурмет этип жашагъанса, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Энди уа сен ахшы жолгъа атланганса, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Хар къайда да сени атынгы сагъынабыз, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Олтурайыкъ тау элинде сымарланып, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Жыл сайын да тирлик жыйып турайыкъ биз, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Энди уа сен да сау къал, хурметли, уллу Элия!
Элия, Элия, Элия!

«Энди Элияны нартлагъа айтханына тынгыла. Бизге бел-
гили жырдан башхаракъды бу», – деп, Къараш жырлады:

Сиз а энди ахшы жолгъа баргъансыз да,
Жолугъузгъа элтер хансла алгъансыз да,
Олтурсагъыз, Тейрини да сагъыныгъыз,
Демлешгенде, акъыл бла базыныгъыз,
Сёлеширге Тау-Аллына табылыгъыз,
«Кел», – дегенде, чабып жетген болугъуз да,
«Бар», – дегенде, кёол узатып кёюгъуз да,
Жолукъсагъыз, саламлашып озугъуз,
Олтурсагъыз, хурмет бла тоюгъуз,
Кем болмаз сизни уллу боюгъуз,
Нёгерликге батырланы сайлагъыз да,
Къоркъакъланы биргегизге алмагъыз да,
Нартла бла кёпден бери жашагъанбыз,
Хурс-Халыда кёонакъ кёаннга ашагъанбыз.
Илистинде ойнай-кюле жукълагъанбыз.
Турч къаяны башын уруп чачханма да,
Нартлагъа жол нёгерлик этгенме да.
Къоргъашин къаяны башында жашадым,
Аны башындан кёууанып къарадым,
Игиликни эсима келтирип, жубандым.
Къара къаргъа жол нёгер да болгъанед,
Былхымсызны кёзю кёандан толгъанед.

Эжиу:

Ора рийрау, ора рийрау, орайдара.
О, рийрарау, о, рийрарау, о, рийрарау!

Кёууандыла, нартла манга айтдыла да:
«Барма ары сен, Элияны бутагъы, бери къайт!
Кюйдюрмечи ёзендеги нартюхлени, Элия!
Биз а ары эртте баргъанек да, Элия!

Нартюхню уа ёре-узун ёсдюргенсе, Элия!
Батыр жүреклерибизни кыуанчдан толтуругъуз,
Кёп кыйынлыкъ кёрсегиз да, тап олтуругъуз.
Нартла! Чыкъен кётюрген имбашланы да солутугъуз!

«Элияны жырыны» Къазакъланы Къаншау айтхан кесеги бла Теммоланы Къараш айтханчыгъын бирге кыошайыкъ. Ол тюздю. Нарт Ёрюзмек таш юсюне чыкыгъанды. Сыбызгысын аузуна салгъанды да, ауаз бла согъуп башлагъанды.

Сыбызгы тауушха кыушла жыйылдыла, кыарылгъачла, сабан чыпчыкъла да толдула, тау башлада наратла шууулдадыла. Сыбызгы ауаз жүреклеге жетеди, кыарылгъачла кыанат кыагъадыла, кыушла таууш этедиле, адамла сейирсинип тынгылайдыла. Ол заманда нарт сыбызгысын кыоюнуна сугъады да, кеслери баллай кюнде жырлаучу Элияны жырын башлайды:

Ашырдыла бизни нартла кыучакълашып, Элия!
Элия, Элия!
Сакълайдыла бизни нартла, жууукълашып, Элия!
Элия, Элия!
Къара кыаргъа жол нёгерди бизге уа, Элия!
Элия, Элия!
Ким биледи, кыайтырбызмы биз а энди, Элия!
Элия, Элия!
Тау башында нартла тамыр кыазадыла, Элия!
Элия, Элия!
Аланы уа кыатынлары сакълайдыла, Элия!
Элия, Элия!
Ала бююн жортууулгъа кетгендиле, Элия!
Элия, Элия!
Ким биледи, ала саулай кыайтырламы, Элия!
Элия, Элия!
Эл башында бийик эшик ачханса сен, Элия!
Элия, Элия!
Турч кыаяны башын уруп чачханса сен, Элия!
Элия, Элия!
Биз а уллу оноугъа жыйылгъанбыз, Элия!
Элия, Элия!
Жол нёгерлик этчи ахшы, ариу, жигит Элия!
Элия, Элия!
Нартла бла кёпден бери жашайса, Элия!
Элия, Элия!
Жигитлеге ахшы алгышла айтханса, Элия!
Элия, Элия!
Бери келчи, нарт нёгери, батыр жигит, Элия!
Элия, Элия!
Хурс-Халыда кыуанч барды, Элия!

Элия, Элия!
Сен а кел да, таш аллында олтурчу, Элия!
Элия, Элия!
Батыр жүрекленди кыуанчдан толтурчу, Элия!
Элия, Элия!
Биз а сени эрттеден да сакълайбыз, Элия!
Элия, Элия!
Сенсиз татлы сыра тарталмабыз, Элия!
Элия, Элия!

Къараш, жырны макъамын да айтып, Орусбийлары жыркъа уллу магъана бергенлерин уллу ёхтемлик бла черте эди.

– Къыраллыкъ ючюн бир кесек айтыпсакъ да, Науруз манга къошхан жаны жокъ эди, – дейди Къараш.

Ол ингирден сора, арадан бир юч кюн озуп, тюш заманда Орусбийлада ушкок таууш эшитилди. Ол Наурузну ушкокуну тауушу эди. Барып, къарагъанларында – Науруз ёлюп.

Жырчы Къарашны суйген тенги Исмайылны жашы Науруз ажымлы жоюлгъанды. Ол ахшы адамны жашау жолун теренирек тинтип къараргъа тийишлиди. Къарашпинли, сыфаты, аты да адамлыгъына кёре бола келген Къарашха бюгюн жюз сегиз жыл боллукъ эди.

Ол ёлгенли бир он жыл ётгенди. Бахсанда колхоз кыуралгъанда, Къараш таматаны экинчисине салыннганды. Бирлешип, жашау къа адамланы тизгенлей, кеси да тынчаймай, халкъны да къыйнап жашагъанына арт заманда толу ийнаннган эди. Хасанияда адамлагъа юйле ишлерге онг бермей тургъан заманында: «Кёрюрсюз, бу къыралгъа бир аман кюн келмесе. Халкъны былай къысыу ахшылыкъгъа элтмез», – дегенин эшитгенме.

Хучиналаны Мухаммедге – 70 жыл

Хучиналаны Мухаммед Юсюпню жашы

Ол Батырас Аланский, Аланбий деген литература атла жюрютеди; 1937 жылда 21-чи сентябрьде Черек районну Огъары Малкгар элинде тууганды. Жазыучу, журналистди. Орта школну Сахалин областны Курил районуну Итуруп айрыкамында Буревестник посёлкада бошаганды. Кесини урунуу жолун Мухаммед Къыргыз ССРни Къызыл-Къыя шахарында «Джал» шахтада крепильщик болуп башлаганды эм анда таулу халкъ тууган жерине къайтхынчы ишлегенди. 1957–1960 жыллада Совет аскерни Аскер-Хауа Кючлеринде ктуллукъ этгенди. Аскер ктуллугун бошاپ къайтхандан сора юч жылны (1960–1963) Нальчик шахарда «Цветметприбор» заводда электромонтажник болуп ишлегенди. 1967 жылда Къабарты-Малкгар къырал университетни история бёлжюмюн бошаганды.

1965 жылдан 1983 жылгъа дери республикалы радиода журналист эди. 1983 жылдан 1990 жылгъа дери «Минги Тау» журналны редакциясында ишлегенди. Шёндю Хучиналаны Мухаммед «Литературная Кабардино-Балкария» журналны жауаплы секретары болуп ишлейди. 1991 жылдан бери Россей Федерацияны жазычуларыны Союзуну члениди.

Къара сёз бла жазылгъан чыгъармаланы авторуча, Хучиналаны Мухаммед 80-чи жылланы экинчи жарымында белгили бола башлаганды: «Ючюнчю батальон» деген повести 1987 жылда басмаланганды, экинчи повести уа – «Горькая дорога в рай» 1991 жылда орус тилде «Литературная Кабардино-Балкария» журналда чыкъгъанды. Кесини ол чыгъармаларында жазыучу кюйсюз заманны – Уллу Ата журт урушну заманын огъурсуз бетин ачыкъларгъа кюрешеди. Ол кезиуде халкъыбызгъа келген эки да уллу палахны – урушну бла кёчгюнчюлюкню этген кюйсюз ишлерин автор уллу ниет кюч бла ачыкълайды. Бу кыйынлыкълада адамлыкъларын тас этмеген таулуланы Халиматны, Батырны, Солтанны – сыйфатларын автор уллу сыймеклик бла кёргюзтеди.

Халкъыны историясына уллу эс бургъан жазыучу болгъан къадарында Хучиналаны Мухаммед халкъыбыз жашау жолунда тюбей келген ишлеге эс бурмай къалалмагъанды. Алай бла «Уллу Малкъар» деген романны – (1991), «Сказание об аланах» деген поэманы (1994), андан сора да «Кюн балалары» деген романлары (1997) жазылгъандыла.

«Уллу Малкъар» деген романда Малкъарны жашау турмушуна, политика, ниет-культура жаны бла болумуна уллу эс бурулады. Роман экиге бёлунеди, биринчи кесегини аты «Жамауат» деп алайды, экинчи кесегини аты уа – «Жол».

Романда Малкъар ауузуну бий тукъумларыны адамларыны, ала жамауатны жашауунда не магъананы тутханларына уллу эс бурулады. Хар бий тукъумну адамлары кеслерини иги, аман да ишлери бла жамауатха белгилидиле, романда да ала кеслерини энчи жолларын тутадыла. Бай киши Аланбийланы Науруз – романны баш жигитиди, автор кеси да аны ариу кёргенин жашыралмайды. Белгилисича, совет литературада тутуш-кюреш, даулаш дегенча затла класс мурдорда къуралып болгъандыла – даулашхан, кюрешген да бийле бла..., байла бла жарлыла этип болгъандыла дегенча. «Уллу Малкъарда» уа алай туююлду, даулаш да, кюреш да жалаанда иги, огъурлу, ишин суюген, къолларындан не да келген тюз ниетли адамланы бла аман, эринчек, терсбоюн адамланы арасында барады. Игиле, аманла уа къайда да боладыла – бийле, ханла арасында, жарлыла, жалчыла арасында да. Хучиналаны Мухаммедни чыгъармаларыны белгилерча бир жетишими ма олду. Романны кёп да жигитлерини сыфатлары Малкъарда керти да жашагъан адамланы сыфатларына келишедиле. Сёз ючюн, романда Аланбийланы Солтан-Бекни сыфаты ол халкъ таныгъан къыл къобузчу Абайланы Солтан-Бекге ушашдырылып къуралгъаны кёрюнюп турады. Халкъын ётген жашау жолуна, кёп ёмюрлени жыйышдыра келген ниет байлыгъына дагъыда бир кере эс бура, Мухаммед бизни миллет культурабызда бюгюн этилирге керекли затлагъа да эс бурады. «Уллу Малкъар» романда халкъыбызны адет-тёреси, жашау турмушу толу кёргюзтюледи, ол а автор халкъыбызны историясын, озгъан заманлада аны жашау халын иги билгенин кёргюзтеди.

Орус тилде жазылгъан «Стоит ли с медведем груши есть?» деген романны автор эртте, 80-чи жылланы ахырында жазгъанлыкъгъа, ол алыкъа энчи китап болуп чыкъмагъанды. Аны бир-бир кесеклери «Литературная Кабардино-Балкария» эмда малкъар тилге кёчюрюлюп, «Минги Тау» журналда басмалангандыла. Малкъар тилде романны аты «Айыу бла кертме ашаргъа базыннган» деп, алай болдукъду. Романда хапар озгъан ёмюрню 70–80-чи жыллада

интеллигенцияны жашаууну, тюз ниетли адамланы кезбау, ётюрюкчю, терсбоюн кзуллукчула бла кюрешгенлерини юсюнден барады. Романны баш жигити журналист Мисиров Магомедди. Ишине кере ол кесин «кече, кюн да халкь ючюн кьайгыргъан» кзуллукчуланы жашауларыны ишлерини юслеринден да «бир затла» биледи. Ала уа ол кзуллукчула-министрле, исполкомланы председательлери, прокуратурада, сюдледе ишлегенле, милицияда таматала – халкь буюргъан жауаплы жумушланы кьалай толтурайыкь деп башларын алай уллу аурутмайдыла, ёз ишчиклерибизни кьалай тынгылы этейик деп кюрешедиле ансы. Аланы ол «ишчиклери» уа неди десегиз – кьырал хазнадан кёбюрек урлап, тутулмай кьалай кьутулайым, ёргерек кзуллукчъа илинир ючюн а кьайсы «бийни итине» кьаллай «сюек» атайым, ол мен марап тургъан кзуллукчъа тартыннганны кьалай бла абындырайым дегенча кьайгыдадыла.

Алай болса да, Хучиналаны Мухаммед историягъа, халкьны жашау жолунда бола келген уллу да, жарсыулу да ишлеге, бизни жигит ата-бабаларыбызны сыфатларын кьураугъа артыкь да уллу эс бурады. «Аланла тауруху» деген поэма авторну назмула бла жазылып басмаланган жангыз чыгъармасыды. Ол эртте, 80-чи жылла бошала туруп жазылгъан эсе да, алыкъа малкъар тилде чыкмагъанды. Орус тилге кёчюрюлюп (Ростовда жашагъан поэт Даниил Долинский кёчюргенди) «Литературная Кабардино-Балкария» журналда 1994-чю жылда басмаланганды. «Аланла тауруху» жигитликни юсюнден эрттегили халкь жырды, ол халда жазылгъанды, кеси да XIII ёмюрде болгъан ишлеге аталгъанды. Белгилисича, 121-чи жылда Чингиз-ханны Субэдэй башчылыкь этген аскер кьаууму Дербент шахарны юсю бла Тау Артындан Шимал Кавказгъа ётген эди. Поэманы баш жигити алан халкьны тышындан келген душманлары бла жигит кюрешеди, Ата журтларыны эркинлиги ючюн сермешген батырланы туугъан жерлерин неден да бек сюйгенлери ачыкъланады. Къарыулу душман бла сермешде кёп алан жигитле ёледиле, ол санда Къушатар хан да, аланланы жерлерин душман бийлейди, халкьгъа уллу кьыйынлыкъла сынагады. Энди бу жерде кьачан тирилик жашау, бар да сор дегеннге жетеди хал. Алай а жашау дегенинг ёлюмден эсе кючлюдю, халкь да келип кетген ууучлаучуладан эсе – къарыулу, алан жерледе болгъан жашау жашнай башлайды, халкьгъа жангы уланла тууадыла, жангы батырла ёседиле.

Хучиналаны Мухаммед – история илму бла байламлы бир кьауум жазмаланы да авторуду. Сёз ючюн, «Жемчужины из ожерелья богини Иштар» (ЛКБ. 1966.) «Древние тюрки говорили на ...скифском языке?» (ЛКБ. 1997. № 4). Тюзюн айт-

ханда, ол затланы жаза, автор бир уллу чыгъарманы – «Кюн балалары» деген романны жазаргъа хазырлана эди. Романны биринчи кесеги 1997 жылда, экинчи кесеги уа – 1999 жылда басмалангандыла. Автор скифлени бла аланланы таулуланы ата-бабаларына санайды да, «Кюн балалары» деген роман ас (скиф) – алан халкъны бизни заманнга дери VI ёмюрде жашаууну эм тышындан келген душманла бла «Дарий патчахны башчылыгъында фарс аскерле) кюрешни юсюнденди. Ол заман Скифин-ас-алан халкъны аты махтау бла сау дуниягъа айтылгъан заман эди. Да не «дунияны къалтыратып» айланган Дарий патчахны хорлап, бедишлик этип, жеринден кыстап ийген халкъ махталмай къалай къаллыкъ эди? Дарий патчахны окъуна «уялтып», жерге кирлик этген ол не халкъ эди, къайдан табылгъан эди кесине да аллай бир кюч-къарыу? Быллай соруулагъа жауап излерге кюрешгенди «Кюн балалары» деген романны автору.

*Сарбашланы Алёна,
Къабарты-Малкъарны Гуманитар тинтиулени бардыргъан институтуну малкъар литература жаны бла бёлюмюню тамата илму кёуллукъчусу, филология илмуланы кандидаты.*

ХУЧИНАЛАНЫ МУХАММЕД

Тукъум-жукъ болугъуз, аланла

Къайсы халкъны да бек уллу байлыгъына аны кёп ёмюрледен бери да жашау кеси сынатхан ишлеге, халлагъа кёре къурай, жарашдыра келген адетлери, терелери, адам кесин къалай жүрюютюрге, тутаргъа кереклисини жорукълары, ниет мардалары саналадыла. Юйюрню адамлары бир бирге ышангылы таянчакъ боладыла, юйюрню тынч-ырахат жашауун къууар ючюн бары да бир кибик къаты кюрешсинле, хар ким да юйюрюнде кибик, тукъумунда да хал иги болур ючюн ол кеси да жууаплы болгъанны терен ангыласын деген сезим малкъар халкъны адет-тёре, кылыкъ-ниет байлыгъыны мурдор ташларындан бирлери болгъанларына ишеклик жоқъду.

Хы, бюгюн, халкъыбызны ёмюрледен бери игиден-иги, ариудан-ариу эте келген адетлерине, кылыкъларына,

ниет мардаларына «Не да эт, кесинге тап болсун ансы!», «Жашаудан алалгъанынгы ал!» деген ниетле жан-жанларындан тебинип, хорларгъа, малтаргъа умут этген заманларында, кесинге иги болсун, ансы дуния тюп-баш окъуна айлансын деп, телевизорла кече, кюн да адамланы башларын хайран этип тургъан заманда да халкъны ниет кючюне не аз да заран тюшмегенди, аны кыылыгъы да тюрленмегенди деп, ёхтемлик бла айтыргъа онгубуз жокъду. Нек дегенде, жарсыугъа, бюгюн таулула юйюрлерин, тукъумларын, жууукъларын да алгъынча сыйлы кералмайдыла. Болсада, Аллахха шукур, «пепси ниет» бла тутушда уа хорлар умут бла таукел кюрешедиле ансы, бир-бир халкълача, кёлсюзлюк этип, да не этейик да, болалмайбыз деп, кьол булгъап кьоймагъандыла. Алайды да, хау, бюгюн таулу юйюр, сёз ючюн, бир-эки жюз жыл мында алдача, алай къаты биригип туююл эсе да, жууукълукъ жюрютюу да, алгъынча алай бек теренине кетмей, ючге-тёртге айланганлай окъуна тохтай бара эсе да, алыкъа таулула юйюрню намысын да, жууукълукъну да къаты сакъларгъа кюрешедиле. Анга шагъатлыкъ этген быллай юлгюле келтирирге боллукъду. «Цивилизованный» кыраллада экиге-ючге айланганла узакъ жууукълагъа санала эселе, алагъа бир бирлери бла жангы юйюр кыурагъан айыплы ишге саналмай эсе, бизде уа экиге-ючге айланганла бек кыаршы жууукъладыла, аланы араларында жаланда эгеч-кыарындаш халла жюрюйдюле. Юйюр халла да анга ушашдыла: Запада 14–16 жылдан окъуна жашла бла кыызла, кеслери кеслерине эркин болуп, суйгенлерича жюрюй эселе, аланы биринчи кыайгъылары «аман ауруудан кесинги сакъла!» деген ниет эсе, бизде уа, Аллахха шукур, ол «бурун заманладан къала келген эски адетле» алыкъа жюрюйдюле, алагъа кёре уа намысы-сыйы бла эрге баргъан кыыз ариу кыылыкълы, тап юйреннген иги кыызгъа саналады ансы, дорбунда кечине келген, бюгюнню жашаудан артха къалгъан, музейде сюелирге тийишли бир сейирлик затха саналмайды.

Аны, баям, айтыр кереклиси да болмаз – бюгюнню кюнде Западны кыраллары халкъ мюлкню айнытыуда, билимни ёсдюрюуде да башха кыралладан эсе иги жетишимле болдурадыла. Ол жаны бла биз аланы жетерге кюреширге керекбиз. Алай а хар не жаны бла да биз алагъа ушаргъа, тюз да алача этип барыргъа керек туююлбюз. Бютюнда культурада – адет-тёре, ниет-кыылыкъ деген затлада.

Хы, энди, тюзюн айтхан заманда, хар адам да кеси башына кеси эркинди (индивидуализм), къалай бла да файда табаргъа кюреш (прагматизм) деген ниетле хар адамны да акъылын, кючюн да хайырланыргъа жол бере, адам улуну

айныуунда уллу магъананы тутханларына угъай дерге жарамаз. Алай мен былай сунама: бир адамгъа эбсиз уллу эркинликле бериу ол инсанны бла жамауатны арасында келишмеулюкле туудуругъа боллукъду, адамла да хар не ишлерине да «андан манга не файда келликди?» – деп тохтасала, ол да иги туююлду. Алайды да, Западча, ол затха асыры уллу эс буруу артда хата келтирирге боллукъду, адамланы кеслерине да, саулай жамауатха да.

Сёз ючюн, Западны кыралларында халкъны бурун заманладан келе келген адет-кытылыкъ төрелерини бузулгъанларыны хатасындан, жаш адамла, иги да кесек заманны эр бла къатын болуп, бирге жашап келгенликге, «жашау татыуундан юлюшюнгю ычхындырма!» – деген ниетге кертичи бола, сабийле ёсдюрге, алай бла уа «жашау татыуундан» кыурлай кыалыргъа уллу ашыкъмайдыла. Аны хатасындан а шёндю окъуна западны кыраллары, тышындан келген ишчилени хайырланмасала, жашау эталмай башлагъандыла. Аллай болумда уа, алагъа терс кырамагъыз, ала кыралыбызгъа, бизге да болушхан этедиле деген магъанада кырал кеси халкъына кюн сайын да къаты айтып турмаса, миллетчилик, фашизм ниетле жаратылмай кыалмайдыла. Ол заманда уа не уллу хатагъа да бир атлам кыалады.

Бюгюнледе Западны кыралларыны барыны да правительстволары миллетчиликни, фашизмни аурууу халкъгъа жайылмасын деп, керти окъуна бек къаты кюрешгенлерине да кырамай, аланы барында да «тыш адамланы» бла «мындагъылары» араларында гыр-мырла ёчюлмейдиле. Ачыкъ айтыргъа керекди: бюгюн адам улуну онгун, ахын да алыргъа кюрешген осал зат – терроризм – бизни басынчакълагъан этедиле деген оюмладан, фашизмге тарта баргъан миллетчиликден жаратылгъанды.

Алайды да, Запад кыралланы кёп да жылланы ичинде кыуруда файда алып туругъа кюрешип келгенлерини хатасындан Западны бла Востокну, тюзю уа Северни бла Югну араларында бир бирге жау бетден кырау башланганды. Запад кыралла Африкадан, Азиядан учуз багъалары бла жер байлыкъла алыргъа суююп, ол жерледе жашагъан халкъланы жашау болумларын игилендириуге уа арталыда эс бурмай эдиле. Ма бюгюнлюкде уа Запад терроризм бла кюрешде дуня бла бир ырысхы да, кюч да кыоратады. Африкада, Азияда бийлик этип, ол жерледен ырысхы ташып айланган ёмюрлеринде анда жашагъан халкъланы жашауларын игилендириуге да бир кесек эс бургъан болсала эди Англиясы, Франциясы, Германиясы, Испаниясы, Португалиясы, Америкасы да, бюгюн терроризм бла кюрешге аллай бир кыоранч этерик туююл эдиле. Кысыхасын айтханда, озгъан ёмюрледе

бир шайларын кёзлери кыймагъанды да, бюгюн а ахчасын, уууч-уууч алып, тегюп кюрешедиле.

Бу хатаны озгъан ёмюрню ортасында окъуна, Экинчи дуня уруш бошалгъандан сора да тохтатыргъа боллукъ эди. Алай Западда бийлик этип тебиреген прагматизм, тауча айтханда уа, кыызгъанчлыкъ деген зат кыймагъанды бай кыралланы оночуларына тюз атлам этерге – Азияны, Африканы халкъларына аланы кеслерини хазналарындан юлюш чыгъарыргъа. Аны хатасындан бирле (Запад) терк окъуна бай болгъандыла, башхала уа (Африка бла Азия) алгъынча жарлылай кългъандыла. Бай бла жарлы уа бир бирлерин суймегенлерин, жарашып жашаялмагъанларын ким да биледи. Алай бла кюреш башланады. Кюрешген заманда уа кёп да кезиледе адамла, адам сыфатларын тас этип, итлик, эшеклик да этедиле. Адамланы итликлеринден а уруш да башланады, фашизм да жаратылады, террор да болады...

Бир жанлыракъ кетип, бюгюнню политиканы юсюнден эки-юч сёз айтханыбыз аны ючюндю – хар жылтырагъан зат алтын-кюмюш туююлдю деп, ол затны окъуучуланы эслерине туюшюрюрге кюрешгенибизденди. Хау, алайды, ол биз Запад деген жерлени адамлары бизден эсе кюлайлыракъ жашайдыла: аланы ашлары-суулары да татымлыракъды, кийимлери да ариууракъды, юйлери да эркинди, машиналары да жетишимлиди. Айхайда, биз да алача кюлайлы жашаргъа итинирге керекбиз, аны ючюн а бек алгъа иги да, тынгылы да ишлерге юйренирге керекбиз, бир затны буза да ишлей, буза да ишлей турмай. Иги ишлеп, бёкем, ариу затла этер ючюн а билим да, сынау да, хунер да керекдиле. Ол затлагъа Западдан юйреннгенни да бир хатасы, айыплыгъы жокъду. Дагъыда бир кере кыйтарып айтайыкъ: иги хунерге, усталыкъгъа, билимге юйреннген эт ансы, кимден да юйрен, кимден да юлгю ал. Алай а минг-минг жылланы келген жашау жолунда халкыбыз сыйлы кёрюп, сайлап, сылап-сыйпап, сакълап, бизге жетдирген дуня сейирлик ариу ниет хазнасын – адеп-кыйлыкъ жорукъларын, адет-тёре мардаларын – сансыз этип, биз XXI ёмюрде жашайбыз, культурный адамлабыз деп, тюртдюм этип кыйсакъ, ишибиз онгуна айланмаз.

Ол жаны бла японлудадан юлгю алыргъа боллукъбуз. Ала илмуну, техниканы жетишимлерине хар кимден да юйренирге ылыкъсынмайдыла, алай кеси халкъларыны адет-кыйлыкъ төрелерин а бек кыаты сакълайдыла. Аны хайырындан а бюгюн японлула не жаны бла да: кюлайлыкъ бла десенг да, ариу кыйлыкъ бла десенг да, билим бла десенг да, битеу дунягъа юлгюдуле десек, ётюрюк айтырыкъ туююлбюз.

Алайды да, халкъны ёз культурасы: адети, төреси, кылыгы, ниети – ала бары да аны жаныдыла. Халкъны ёз культурасы, тили, историясы, адети-кылыгы бол-маса уа – ол кеси да жокъду. Бир-бирле, хылыкка этип, ышаргъанчыкъ да этерле, алай мен а ХХ ёмюрню аллында Шаханланы Басият айтханлай, алай сунама – бюгюн бек «цивилизованный» саналгъан халкъланы культураларындан эсе кеси халкъыбызны культурасы къайда бийикди, тазады, ариуду деп. Биз къалгъан халкъладан акъыллы да, эсли да халкъбыз дегенден угъай – биз, кеси тарларыбызда бегинип, кеп жылланы (төрт-беш ёмюрню!) кеси аллыбызгъа жашап тургъан заманыбызда дуняны халкъларыны асламына уа «кесим» деген бир аман ниет ауруу тийгенди да (илмуда анга «индивидуализм», «прагматизм» да дейдиле), бюгюн, бюгече да ол ауруу жер башыны бар халкъларына да жайыла барады. Нек дегенде, ол ауруу бек алгъа тийген халкъла – Западны халкълары – ол заманда онглу эдиле да, башхала аладан юлгю алыргъа кюреше, аланы бу ниет аурууларына да бояла эдиле. Алайды да, ол «кесим» деген ауруу, Кавказ таулагъа уллу ёшюн урмай, кенг да, эркин да дуняда ары, бери да жортуп айланганды. Ма энди уа бизни таба да ёшюн уруп башлагъанды. Уллу Орусха да, баям, ол ауруу тийгенди. Ол ауруу бизни да хорласа, иш кырты боллугъу баямды. Нек дегенде, ол заманда холодильникле, магнитофонла, видеомагнитофонла, телевизорла, «стенкала» юслерибизни алып тохтагъанлары бла чекленип къалмай, кесибизге да бийлик этерге, адетибизни-төребизни къурутуп, кылыкларыбызны къойдуруп, аланы орунларына кеслери тохтаргъа кюреширкидиле. Ол заманда не юлерибизде, не жүреклерибизде къарындашларыбызгъа, эгечлерибизге да, жууукларыбызгъа, тенглерибизге да жер жетмей къаллыкъды. Шендюгю «цивилизованный» халкъланы ююрлеринде болум ол халгъа жетип турады да...

Алайды да, биз таулула, тауларыбызгъа бегинип, адетлерибизни, адет-кылыгыбызны «кесим», «кесиме тап болсун ансы», «бир хайыр болсун ансы» деген ниет айтыудан бюгюннге дери бек иги да сакълана келгенбиз. Аны себепли уа халкъыбызны жаны – аны ариу адетлери, төрелери, Аллахва шукур, ичиндеди, алай эсе уа – биз да халкъбыз!

Кесигиз да биле болурсуз, бизни халкъны жашау тамыры болгъан, адет-төресини, ниет-кылыгыны да мурдор ташы болгъан адети – ол таматагъа хурмет этиудю, тукъумну, ююрню намысларын сыйлы кёрюудю, жууукъ жүрютюудю. Ол жаны бла халкъыбыз нечик эди да, бюгюн къалайды деп, бу ишге бир кесек эс бурайыкъ. Аппаланы бла ынналаны хапарларына кёре, алгъын таматалагъа шендюден эсе кеп да

бек хурмет этип болгъандыла, тукъум юйюр намыс да сыйлы эди, жууукъланы да иги жюрютюп болгъандыла. Таматала жаш тёлюнню юсюнден, бурун заманны бла бюгюнню заманы юсюнден төрт-беш минг жыл мындан алда Шумерде да тюз ма алай айтып болгъандыла – дуния бузулгъанды, гитче уллугъа хурмет этмейди деп. XIX ёмюрде Малкъарда, Къарачайда да болгъан алимле, жолоучула да таулу къартланы биягъы тюз да алай айтханларын билдиргенлери бла бирге, алай а Тауда алыкъа таматагъа хурмет этиу, тукъум, юйюр намысны сакълау, жууукъ жюрютюу деген затла бекдиле деп, алай жазгъандыла. Алайды да, баям, биз жарсыгъанлыкъга, ол жаны бла иш, Аллахха шукур, алай осал болмаз. Нек дегенде, ол «кесим» деген ниет абирек къауум таулу таулуланы «Таматалагъа хурмет этиу» деген къалаларына не бек ёшюн уруп кюреше эсе да, алыкъа таулу аппала, ыннала кеслери юйлеринде сабийлери, туудукълары бла бирге жашайдыла, ансы къырал юйлеге атылып къалмайдыла. Тукъум, юйюр намыс да барды, жууукълукъ да жюрютюледди. Кертиди, XX ёмюрню палахлары – революцияла, урушла, кёчгюнчюлюк – бизни халкъны тукъум-юйюр, тенг-жууукъ терелерине айтып жетдиралмазча хата салгъандыла. Алай, бу арт кезиуледе, туугъан жерибизге къайтханлы, ол жаны бла хал да бир кесек тюзеле барады. Бюгюнлюкде, биз XXI ёмюрге киришген заманда, халкъны жанын-къанын да, болгъан адетибизни, къылыгъыбызны да сакълагъан жер – ол таулу юйюрдю. Юйюр дегенинг – ол халкъны андан ары бёлюрге жарамагъан бир кесегиди. Халкъ дегенинг юйюрден башланады. Алайды да, юйюр – ол халкъны мурдор ташыды, аны тамырыды. Халкъда хар не жаны бла да иши онгуна баргъан юйюрле къаллай бир кёп эселе, халкъ кеси да аллай бир жашнай, онгая, барлыкъды – тамырлары иги терек эсе, чагъа баргъанча.

Алайды да, бюгюн да, келир заманда да, халкъныбызны (къайсы халкъны да дейик) бек уллу, бек магъаналы борчу – ол, айхайда, не жаны бла да иши онгарыла баргъан, адамлары, уллусу, гитчеси да, бир бирлерин ариу кёрген, этген ахшы муратларына жете баргъан юйюрле кёп болур ючюн кюрешди. Айтханыбызча, хайт деген, къарыулу, къолайлы юйюр – ол халкъныбызны тамырыды. Адамлары керексиз, харам затлагъа – ичгиге-хаулеликге, урлау-тонаугъа, жыргышха-туйюшге алданмай, халкъныбызны ариу адетлерин, къылыкъларын сакълап, жарагъан жашла, къызла ёсдюрген юйюрлеге махтау болсун! Махтау болсун арымай-талмай ишлей да билген, сабийлерин да ма ол халда ариу ниетде ёсдюрген ата-аналагъа! Махтау болсун, хайт деп, къармашып, ачлыкъ, жалангачлыкъ деген аман затланы

юйлерини босагъаларына да къоймагъан жашлагъа бла къызлагъа! Минг кере да махтау, арымай-талмай кюреше кетип, илмуну, билимни да бийикликлерине чыгъып, халкъыбызны атын айтдыргъан жигитле ёсдюрген юйюрлеге!

Аллай жашлары, къызлары халкъыбызны атын айтдыргъан юйюрле, Аллахха шукур, бизде кёпдюле. Кенже элде Атабийланы Хахимни юйюрюн кёпле таныйдыла. Озгъан ёмюрню 70-чи жылларында, Хахимни юйюню къатында жюзюм терекни салкъыны бла ётютюп бара, бир жюзюм бюртютюкню да къабып: «Аллах онг берсин быллагъа сабийлерин аягъы юсюне салыргъа», – деп тилеп тургъан эселе, бир кесек жазыкъсыннган да эте, бюгюн а ёхтемлик бла: «Бу Атабийланы юйлериди!» – дейдиле. Ол республикагъа атлары айтылгъан Атабийлары бизни элибиздендиле деген магъанада. Айхайда, кенжечиле Атабийланы юйюрлери бла махтаныргъа, ёхтемленирге да толу эркиндиле – уллу къуллукъчу, неда бир бай адам угъай, бош, жюк ташыгъан машинаны шофёру Хахим бла аны юй бийчеси Жаннет сау он сабийни ёсдюрюп, аягъы юсюне салгъандыла, ала уа бары да юйлерине, эллерине, республикагъа окъуна махтау келтирген болмаса, бир айыплы иш этмеген аллай жашла, къызла болгъандыла.

Ол биз сюргюнден къайтып, энди тириле келген жылларыбызда он сабийни бир затдан да керекли этмей ёсдюрген Хахимге бла Жаннетге уа, баям, алай тынч болмаз эди. Ол заманда кёп да юйюрле, Хахимни юйюрюнден эсе къайда да онглуракъла (ишге жарагъан адамларын алып айтхан заманда), ашыкъ-бушукъ ишленнген чалман, саман гытычыкълада жашай эдиле, ашлары-суулары алай бек эркин да болмай. Бу сейирлик юйюрню юсюнден радио бла хапар айтыр муратда мен Кенжеге, Хахимлагъа баргъанымда, ол иш а 80-чи жылла кирише келген кезиуде эди, Хахимни тамата жашы Алий, Къабарты-Малкъар къырал университетни къурулушчу инженерле хазырлагъан факультетин бошап, «Къабмалкъпромстрой» трестде ишлеп башлагъан эди, юйюрню гитчесине уа жаланда 5 жыл бола эди. «Да къалайды да жашауугъуз, тейри, къыйнала болурсуз?» – деп соргъанымда, Хахим, не аз да кезбау этмей: «Олаххий, билмейме къыйналабыз деп, аны юсюнден биз бир заманда сагъыш да этмегенбиз – ёседиле, ач болмайдыла, сууукъ болмайдыла... Адамны адамлыгъы болсун ансы, къалгъаны иш туюлдо. Аны себепли, кюрешибиз юйретирге – эринмегиз окъургъа, ишлерге да деп, аманлыкъ этмегиз, урламагъыз, алдамагъыз деп».

Кеси халкъыны ариу адетлеринде ёсген-юйреннген Хахим, эр киши къадарында, юйюрю, сабийлери, бир затдан

да керекли болмаз, тынч-ырахат жашар ючюн кече-кюн да арымай-талмай ишлерге хазыр эди. Ишлеген да алай эте эди. Ол заманда окъуна эки къатлы юйню, башы жабылып, ичи, тышы тап этиле тура эди. Бир заманда да кишиге да айтмагъанды Хаким арыгъанма, эрикгенме, кыйналама деп. Сабийлерин да тау адетде, ма алай юйретгенди – жашау деген аз кыйынлыкълагъа тюбетмез, алай адам а ол кыйынлыкъланы барын да хорлай, дайым да алгъа элтген муратларына жол салып, арымай-талмай барып турургъа керекди деп. Кеси да ма алай жашай, муратына жетип эди – сабийлерин барын да ёсдюрюп, ахшы уланла, кызла этип, халкъына къошхан эди. Аладан бири да, жашауну тюз жолу бла баргъан болмаса, терсине атламагъанды.

Аминат, кызланы таматасы, анасы бла бирге гитче эгешчиклерин, къарындашчыкъларын ёсдюрюрге уллу кыйын салгъан, университетни медицина факультетин бошап, доктор болуп ишлейди. Беш да жашны таматасы Алий, ишге сабийледен биринчи болуп киришген, алгъаракъда айтылгъаныча, ол да университетни бошагъанды, бюгюн а Шёндогю гуманитар академияны ректоруду. Кёп кыйынлыкълагъа да къарамай, аны мында Алий къурагъан да кеси этгенди, жабабыз деп кюрешген кёп хыйлачыладан да кеси къоруулагъанды. Кеси да илмуланы кандидатыды. Халимат – художникди, суратла ишлейди, кеси да искусствону ол тюрюсю жаны бла бек махталгъан окъуу юйню – Строгонов атлы училищени бошагъанды. Ол асламында жашагъан да, ишлеген да Италияда этеди, эки эгечи да андадыла да. Ала, Фатима бла Жанна, анда омакъ быстырла тикген жер къурап, ишлейдиле. Сакинат историкди, бизни университетде студентлени окъутады. Аслан Москвада аты айтылгъан Плеханов атлы училищени бошагъанды, экономика илмуланы кандидатыды, жашагъан, ишлеген да Москвада этеди, Россей Федерацияны Эсеплеучю палатасыны Инспекциясыны таматасыны заместителиди. Бияслан университетни история бёлюмюн бошагъанды, бюгюн ол Кавказны археология институтуну директоруду. Ол да, Алий кибик, бу институтну кеси къурагъанды. Хасан юристди, Къабарты-Малкърны Баш Сюдюню судьясыды. Юйюрню бек гитчеси Ибрагим да юристди, аны да кесини фирмасы барды, кеси иши бла кюрешеди дерге боллукъду.

Хаким кеси, жаннетли болсун, бир 15 жыл мындан алда ёлюп кетгенди ансы, ол да Жаннет кибик, туудукъларын тобукъларына алып, алагъа къууана жашар эди. Ала уа, Хакимни бла Жаннетни туудукълары, иги кесек боладыла – онекиден атлай болурла дейме. Ала да, ата-аналарына, Хаким бла Жаннетге ушаш, халкъны хайт деген уланлары, кызлары болуп ёссюнле!

Жашай баргъан адам аманлыкъгъа да тюбер, игиликге да тюбер дейдиле. Аллайын, 1944 жылда халкъыбыз бла бирге ол бюгюн да жюрегибизни кюйдюре тургъан уллу палахны Бахсан тарындан Сабанчыланы Магомет бла Черек ауузундан Хучиналаны Алий эфеңдини къызы Айшат да халкъыбыз бла бирге сынагъандыла. Алай ала бир бирине да ол хатаны «хайырындан» жолукъгъандыла. Сюрдюню къыйын кезиуде ала, бир бирлерин суююп, юйюк къурагъандыла. Андан бери иги кесек заман озгъанды, ма энди уа Магометни бла Айшатны алты сабийлери, бары да бийик билим алып, жарагъан жашла бла къызла болуп, юйюклерини, тукъумларыны намысларын махтау бла айтдырадыла. Жангы, XXI ёмюрню Магомет бла Айшат, къууанчылыкъда, уллу толу юйюкню таматалары киби, тюбеген эдиле. Сейир туююмюдю, юйюкде жыл санлары жете келген адамла бары да бийик билим алып, хайт деп, ишлеп башлайдыла! Бир-бирле алай айтыргъа болукъдула: «Аллахха шукур де да къой сабийлени алай эсли болгъанларына!» – деп. Хау, алайды. Алай а Уллу Аллах кеси айтхан ушайды да: «Мадар этсенг, къадар этерме», – деп. Алайды да, Магомет бла Айшат мадар этмеселе эди – бар кюклерин, къарыуларын берип, сабийлени хар не кереклерин да тапдырыргъа кюрешмеселе эди, аланы тау адетге кёре не къыйынлыкъдан да къоркъмай, кеслерине жетген ишни тынгылы этерге, дайым ахшы муратлагъа итинирге юйретмеселе эди, ол сабийле бары да не хазна аллай иги жашла, къызла болур эдиле. Шёндю бир-бирле этгенча, ала ариу, омакъ сёзле айтхан кибики этип, саугъачыкъла алгъан кибики этип, аны бла сабийлерин халкъны ариу ниетине, алаамат адетине-къылыгына юйретюу къыйын иште борчларын толтургъаннга санап къоймагъандыла. Ол угъай эсенг, ала сабийлеге омакъ сёзле айтып, аланы уллу къубултуп, ёсдюргендиле. Адетге кёре, омакъ сёзлени кёп айтмай, керексиз къубултмай, хар ким да кесине жетген ишни тынгылы да, терк да этерге керекди деп юйретгендиле. Ол жаны бла юлгюню кеслери кёрдютгендиле. Юйюрге тап болсун, сабийлени не кереклери да табылып турсун, ала ариу къылыкълы, иш кёллю болсунла ансы, къалгъаны иш туююкдю деп. Ма аны себепли тутхан эди аланы насыплары да ансы, хар не да кеси аллына болуп къалмагъанды. Хар кюн сайын да ата, ана да юйюбюзге тап болады, сабийле ариу къылыкълы, ишден къоркъа билмей ёсдюле, осал жолгъа тюшмесинле деп кюрешип турургъа керекдиле деп айтхан тынчды, этген а – къыйынды, бек къыйын. Къыйын эсе да, Магомет бла Айшат а ма алай жашагъандыла ёмюрлерин.

Жаннетли болсунла, экиси да алгъаракълада дуниядан кетгендиле, алай Сабанчыланы тукъумларына, саулай хал-

къыбызгъа да хайт деген беш къыз бла бир улан ёсдюрюп кетгендиле. Къызланы таматасы Фатимат Нальчикде биринчи номерли сахар больницаны баш врачыны заместителиди; Аминат, химия-биология факультетни бошاپ, устаз болуп ишлейди; Халимат юристди, Къабарты-Малкъар Республиканы Баш сюдюнде судьяды; Хадижат бла Мариям финансистледиле, Хадижам финансла министерствосунда, Мариям а банкда ишлейдиле. Бу сейирлик къызланы къарындашлары Юсюп медицинада ишлейди, поликлиниканы баш врачыды.

Жашау дегенинг ма алайды: минг жылланы ичинде халкъ жыйышдыргъан сынауну, билимни хайырлана – таулуланы ариу адетлерин, терелерин сыйлы керюп – жашасанг, ишинг онгуна барыр, толу юйюр да къурарса, тукъумунга, халкъынга да ыспас келтиресе, кесинг да къууанчлы жашарса.

Ишлемеген – тишлемез

Белгилисича, республиканы малкъар эллеринде ишсиз тургъан халкъ артыкъ да кёпдю, алай эсе уа, адамла терс жолгъа тюшерле деген къоркъуу да уллуду. Аны хар ким да биледи – адамны жашауу тап болмаса, ол ишлеп, кесин да, юйюрюн да къайгъысыз кечиндиралмаса, сора ол адам, мен быллай осал халгъа кимни хатасындан тюшгенме деп, терслени излеп башлайды. Ким биледи, кесим а терс иш болурмамы деб' а аны акъылына да келмейди. Асламында уа, ачыкъ айтхан заманда, адамла кеслери терсдиле ишсиз тургъанлары ючюн. Нек дегенде, къыралны жашауунда уллу тюрлениуле болгъандыла, таулу эллени адамларыны асламы уа, тюрленмей, алгъынча, колхозчула болгъанлай турадыла. Башха тюрлю айтханда уа – къырал бир мадар этсин, бизге бир иш тапсын деп, сакълап турадыла. Ала «мадар этсенг – къадар этерме» деген заман келгенини магъанасын алыкъа толу ангыламай турадыла. Ол а неди деген заманда, ачыкъ айтыргъа керекди: «Ол а сиз кесигиз, не мадар да этип, жашауугъузну тап къурамасагъыз, бир киши да сизге алай уллу болушлукъ этерик туююдю!» – дегенди деп. Ол санда ол биз бир бек ышаныргъа юйреннген къырал окъуна. Малкъар элледенде къырал заводла, фабрикала къурар да, алада ишлербиз деп умут этиу – ол болмачы умутду. Нек дегенде, дунияда бир къырал да таула ичинде заводла, фабрикада ишлемейди. Тырнаузда кибик, жер байлыкъланы хайырланнган комбинат болмаса. Алайды да, тау элледенде адам ишлерча жерле быладыла: школла, эллени администрациялары, почта

бѐлюмле, сора оюла тургъан КХСП-ла (коллективное сельхозпредприятие), КХСП дегенни да «колхоз» деген къысха да, ангылашыныулу да сѐзден неси иги эсе да. Ол жерлени барында да асламында жашау ортасына келген, андан да атлагъан эсли адамла ишлейдиле, жашла бла къызла бек аздыла. Не да болсун, ол жерлени барында да бир 120–150 адам ишлей болур. Элени асламында 5–6 минг адам жашайды. Аладан, не азындан да, бир неда эки адам ишге жараулу адамладыла. Алайды да, тергеу этип къарасакъ, тау элдеде ишсизлик 80 процентден да озуп кетгенчады. Алай, тюзюн айтхан заманда уа, айхайда, ол халкъ къадар ишсиз турмайды – адамла кеслерини бахчаларында ишлейдиле, мал тутадыла, бирле уа башха жерлеге кетип, анда ишлейдиле. Хау, алайды, элдеде халкъны иги да асламы, айхайда, бош турмайды – ишлейди, мадар этип кюрешеди.

Алай, аны бла бирге уа, жашау халны сунмай тургъанлай былай бурулуп кетгенине тюзелалмай, абызрап тургъанла да, ол угъай эсенг а, кѐлсюзлюк этип, хомухлукъ этип, ичгиге, башха осал ишлеге да алданганла бардыла. Алай бла уа ишсизлик деген затны хатасы халкъны жашау къолайлыгына жетгени бла къалмай, аны ниетине, таукеллигине да жетеди. Башха тюрлю айтханда уа – ол политика, адет-къылыкъ деген затлагъа да жетдиреди хатасын. Алай эсе уа – ол уллу ишди, анга къырал да, халкъны эсли къаууму да тийишли эс бурургъа керекдиле. Былайда къырал дегенибиз – ол Къабарты-Малкъар Республиканы Правительствоусуду, районланы, эллени таматаларыдыла.

Биринчиден, баям, къармашхан, бир иш къуаргъа итинген адамлагъа, юйюрлеге да болушургъа керек болур, бютюнда бурун заманладан бери да халкъны жашау мурдору болуп келген иш бла – малчылыкъ бла кюрешгенлеге.

Хау, таулу элдеде колхозлада малчылыкъ асламында файдалы болмагъан эди, алай ол шарт бизде ишни къурауну колхоз амалыны болмачылыкъын кѐргюзте болур эди, баям, ансы, малчылыкъ хайырлы иш туююлдю деп айталлыкъ туююлдю. Нек дегенде, ъмюрледен бери да таулу халкъны жашаууну мурдору малчылыкъ болуп келгенди. Минг адамгъа къаллай бир мал жетеди деп тергегенде, XIX ъмюрню экинчи жарымында, XX ъмюрню аллында да уллу Россейде окъуна таулулагъа жетген халкъ болмагъанды. Алайды да, мал ырысхы жаны бла малкъарлыла бла къарачайлыла къыралда бек къолайлы халкъ болгъандыла. Таулула хар не кереклерин да табып тургъандыла малны кѐп тутханларыны хайырындан. Мал дегенинг а, белгилисича, къуру эт, сют туююлдю, малдан жюн да, тери да тюшеди, жюнден саулай къыралда да бек суралгъан чепкен, жамычыла, башлыкъла

этип болгъандыла, териден а – тонла, башха затла да. Аны айтханым – элдеде жашагъан адамла бары да бир кибик иш кёллю болсала, мал тутуугъа тийишли эс бурсала, ол иш бютюнда аланы кёолайлы жашаугъа чыгъарлыкъды. Алай малчылыкъ бла кюрешген – ол бек ауур ишди, аны ким да биледи. Бизни элдеде бир къауумда уа ауур ишними дейсе, мындан женгил иш не хазна табылсын деген ишинги да этерге суймей тохтагъандыла. «Ишлемеген – тишлемез» деп бош айтылгъан болмаз. Эрингенден хайыр жокъду, ишлерге керекди. Къармашхан, мал тутуп, кёолайлы жашагъан юйюрлени элде намысларын кётюрюрге керекди, алагъа кютюу, чаллыкъ жерле бла да болушургъа керекди.

Эшген затларындан да бизни халкыбыз тийишли хайыр тюшюралмайды, нек дегенде, шёндю курортха узакъдан, Сибирь жанындан алай кёп адам келмейди, этилген затла сатылгъан базарчыкъда уа алыгучуладан эсе сатыгучула кёпдюле. Ол халда уа сатылгъан затны багъасы чыкъмайды. Ишни къурай билген, къармашхан жашла, кызла эки-юч да сатыу-алыу фирмала къурап, таза жюзден этилген иги затланы кыралыбызны узагъыракъ жерлерине элтип, анда сата турсала эди, халкыгъа да, кеслерине да бек тап боллукъ эди. Бу кюркюулу, къайгылы заман да бошалыр, ол ишни кёлгъа алыргъа керекди...

Хау, тау элдеде сюрдю жерле кытдыла, минг-минг гектар жерледе будай, нартюх ёсдюрюп, андан уллу хайыр алырча онгубуз жокъду, алай болгъан сюрдю жерлерибизден да иги файда тюшюрюрге боллукъду, эринмей, ишлеп, аланы башыбызгъа жаратсакъ. Бир атауулну, неда бир бирге жууукъ жетген 3–4 юйюр биригип, фермер мюлке къурап, 2–3 неда 4–5 гектар жерде – аллай сюрдю жерле – талала уа тау элдеде аз туюлдюле – иги кесек хобуста, картоф, неда алма, кертме, эрик неда дугъум, уркен, зюдюр ёсдюрюрге боллукъдула. Шёндю окъуна кёп да юйюрле кеслерини юйлерини къатларында болгъан бахчачыкъларындан окъуна иги кесек тирлик аладыла. Сёз ючюн, Огъары Малкъарда кёпле кеслерини терек бахчаларындан 50–60 ящик, андан кёп окъуна алма жыядыла. Ол а иги кесек ахча болады. Огъары Малкъарда, Быллымда, башха тау элдеде да иги кесек картоф, хобуста ёсдюредиле, сора кюз артында, кышхыда, Нальчикге келтирип, сатадыла. Кёплени тирликлерин а саудюгерчиле элlege барып окъуна аладыла. Къысхасы – бюгюн окъуна, не кыйын эсе да, эринмей ишлеген, къармашхан адамла, юйюрле бек тап, кёолайлы жашайдыла. Битеу да бахча этерге жарарыкъ жерлени, чырпыгъа, хансха алдырып турмай, хайырланып башласакъ – иш иги да онгуна барлыкъды.

Малчылыкъда, жерчиликде да, иги ишлегенден сора да, къумалы малланы жаяргъа, иги тирлик берген, ауруулагъа тѣзюмлю битимлени сайларгъа юйренирге керекди.

Элде дагъыда халкъны тюрлю-тюрлю жумушларын тынгылы жалчытхан жерле да къуараргъа боллукъду – быстыр тикген, чурукъ жамагъан, чач ишлетген, дарманла сатхан жерле.

Жер башында жашагъан адамла бары да, таулула уа артыкъда, кеслерини битеу да ахшы мурадларын дунияны бек кючлю къыралларыны да, кеси республикабызны оноучуларыны да халкъланы араларында бола тургъан даулаш ишлени урушха, ачыкъ демлешге жетдирмей турургъа, тынчырахат жашауну жалчытыргъа акъыллары, билимлери, адамлыкълары да жетер деген умут бла байламлыдыла. Боллукъу да алайды, биз адамла ушайбыз да, урушдан туююшден эсе, жарашып, тынч-ырахат жашагъан иги болгъанын бююн телиле окъуна биледиле деп, халкъла ол затха ийнангандыла. Алай эсе уа, жашауларын да анга кѣре къурай барыргъа керекдиле. Ол оюм бла кесибизни алып къарасакъ – кюнден-кюннге, жылдан-жылгъа тау элдеде жашагъан халкъ туризм-альпинизм деген затланы юсюнден бек къаты сагъыш этип башларгъа керекди. Эллерибизни, жерлерибизни къалай бла ариу этейик, таза этейик, дуниягъа аты айтылгъан Элбрус-ханны кѣрейик, аны гара сууларындан бир татайыкъ деп, кѣп къыралладан келген къонакъланы, айып келтирмей, къалай кечиндирейик деп. Андан да бег' а – къонакъллагъа эриши кѣрюнюрча, аланы юркютюрча ичгичи, былхымсыз адамларыбыз болмазча не этейик деп. Ол келген кюн алагъа бет жарыкъ тюбеп, алагъа иги къонакълбайлыкъ этиу, артда уа аланы жолгъа намыслы ашырыгъа юйрениу шѣндю бизни халкъны бек уллу ишлеринден бири болуп тебирегенди. Нек дегенде, баям, кѣп да бармай, къыралда, Кавказда да хал тюзелир, бизни Элбрус-ханыбыз бла, аны къатында сюелген башха алапат тауларыбыз бла, бизни дуния сейирлик жерлерибиз бла танышыргъа кѣпден-кѣп адамла келе башларла, кеси къыралырыбыздан да, тышындан да.

Бююн а биз алыкъа ол ишге толусунлай хазыр туююлбюз. Къуруда узакъдан келген къонакъланы сыйындырырча ариу, тап юйлерибиз, ала эрикмей турурча затларыбыз жетишмегенлери бла угъай, бек биринчиден а – ниетибиз бла, кылыгъыбыз бла. Биз ол жаны бла Швейцарияны, Австрияны, Турцияны окъуна адамларындан юлгю алыргъа керекбиз. Биз да аладан осал къонакълбайла боллукъ туююлбюз деп, арсарсыз айтыр ючюн биз элдеде бу арт кезиледе кенг жайылгъан кылыкъсызлыкъны, ичгичиликни,

былхымсызлыкъны, уручулукъну да тамыры бла къурут-дукъ дегенча халгъа жетерге керекбиз. Ол а уллу да, къыйын да ишди. Ол ишни, бир болуп, халкъ да, къырал да къолгъа алмасала, киши да тамам эталлыкъ туююлдо. Бу иш, жашырмай, тюзюн айтханда, мюлк жаны бла къыйынлыкъладан эсе да аууруракъды. Нек дегенде, халкъ, эринмей, хайт деп ишлесе, мюлк къыйынлыкъланы хорлаяллыкъды. Алай адамла кеслери кеслерин ичгиден тыялмасала, осал ишлеге берилселе, къылыкъсызлыкъгъа къалсала, халкъны уа кеси арасында осал ишле бла кюрешгенлени низамгъа салыргъа кючу жетмесе, элдеде тюзлюк, законлукъ угъай, осал ишлени сюрюп айланган къауумла бийлик этип башласала – сора ол халкъны жашау тамыры къуруп барады да да къой. Иш шендю алайгъа жетип турады да – не халкъ да, къырал да бир болуп, ичгичиликни, уручулукъну, кезбаулукъну, дин жаны бла да терсине тартханланы хорларла, алайсыз а ала бары да аз-аздан халкъны, къырал дегенинги да (законлукъну) хорларла, малтарла.

Бу арт 10–15 жылны бу палах затла тау элдеде уллу хата болуп тохтагъанларын ачыкъ айтыргъа керекди. Элдеде бузоуланы талагъа окъуна сюрюрге кюркъадыла – урлап кетерге боллукъдула...

Таулу эллени биринде алгъаракълада быллай бир иш болгъан эди. Жаш адамла, эр бла къатын, Сибирь жанына 2–3 жылгъа кетедиле, юй ишлерге бир зат мажарайыкъ деп. 4–5 жыл да туруп, къайтадыла. Жарагъан юй да ишлейдиле, ичине да керекли затла аладыла. Хы, энди тамбла-бирси кюн жангы юйге кечейик деп тургъанлай, юйлерин тонадыла. Телевизор, кюйюз, магнитофон дегенча, багъалы адырла дегенча – юйде зат къоймай, урлап кетедиле. Ол адамла милициягъа зат да билдирмей, элге да уллу хапар этмей, бу ишни алайлай кююп кюядыла. Сылтауу – ол урлагъан адамланы башчылары кеслерини къаршы жууукълары болуп чыгъады. Элге, тукъумгъа да бедишлик болмасын ансы, ырысхы дегенинг дагъыда табылыр деп, ол адамла алай оноу этип кюядыла.

Бу тапсыз иш эки да затха шагъатлыкъ этеди. Биринчиси, ол жарсыулу ишди: тау элдеде уручулукъ чекден ёте башлагъанды. Экинчиси, ол къууанырча затды: тау элдеде элни тукъумну, юйюрню намысын бийикде тутаргъа, анга кир къондурмазгъа кюрешген адамла, Аллахха шукур, бюгюн да аз туююлдоле. Ай медет а – аллай адамлагъа бере турурча «Эл багъасы адамыбыз» деген алтын майдалла нек ёте болмазла?

Керексиз кезбаулукъну кююп, бюгюн биз ачыкъ айтыргъа керекбиз – терт да жаныбыздан тегерегибизни алып,

ол «массовая культура» деген бетсиз, кылыксыз да зат халкыбызга уллу заран сала турады. Революцияны, граждан урушну, андан сора тохташдырылган зулму низамны кезиунде гэпоула (ГПУ-чула) сен бийсе, байса, алай эсе уа, бизни жаубузса деп, халкыбызны чирчигин кырутуп бир кюреше эдиле, аллайын ол «массовая культура» деген обур да телевиденияны, газетлени, радиону юслери бла да халкыбызны жашау тамырын кырутурга кюрешеди – бизни ариу тау адетлерибизни, ниетибизни сансыз этип, малтап, кесини «кока-кола» ниетин жая, жашланы, кызыланы да хаулесине, ичгиге юйрете. Запад жанындан келген ол: «Жашаудан алалганынгы ал!», «Бек алга кеси кыадарынгы юсюнден сагыш эт!», «Кесинге тап болсун ансы!» – деген ниетлени хаталары бюгюн окыуна эслене тебирегендиле: энди таулу юйюрледе да кепден-кеп бола бардыла таматаланы, ата-аналаны айтханларына уллу кыулак салмаган, кеслеринден акыллы, билимли да жер башында адам болмаганча сунган жашла бла кызыла; юйюрлерине, сабийлерине кереклисича кыайгырмаган ата-анала; кыарт аталарына, аналарына кереклисича кыарамаган, алагы намыс этмеген адамла.

Кыралыбызны уллу телекомпаниялары бары да Западда бийлик этген «Кесиме тап болсун ансы» деген ниетлеге берилип тохтаганларын, алай эсе уа, ала бизни халкыны минг жылла бла жыйышдырыла келген ариу ниетлерине, терелерине нечик уллу заран сала турганларын эсге алып, халкыбызны эслиси, бек алга устазла, жазычула, журналистле бу кыара палах зат бла дайым да кюреш бардырырга керекдиле. Не да этип, таулу жашланы бла кызыланы биз бир затха ийнандырырга керекбиз – ол кюн сайын да телевизорла ичинден бизни кезюбюзге тебинип кюрешген «массовая культура» деген зат культура туююлду, кесин культурага ушашдырган жаныуарды ансы, андан хата болмаса, хайыр жокуду деп. Керти да культурадан юлгюле келтирип, дуня сейирлик культура Западда, Востокда да болганын туура кергюзтюрге керекди. Минги тауну ариу бузлары нечик бийик эселе да Европаны тауларыны ичинде, таулу халкыны ниети, адети, кылыгы да анга ушаш ариудула, бийикдиле. Алайды да, биз ол жаны бла кишиге да сукъланырча туююлбюз.

Кертиди, адамла кеслерини ата-бабалары кирик, тукчумну намысын да бийикде тутсунла, жууукларын жюрютсунле, юйюрню бирлигин не кыадар кючлесинле, бир бирлерине болушадыла деп, шендю биз не кыадар кюрешсек да, ол болмачы ишди: жашау хал озган кезиуге кыайтмайды, тюз да аллынча болмайды. Андан сора да биз бир затха кеси

кесибизни женгдирирге керекбиз – не десек да, адамны ёз сабийлеридиле адам улуну айныууну чархын бургъан. Биз да бюгюн, аны унутуп, не ахшылыкъны да бек алгъа тукъумгъа эте туругъуз демейбиз. Алай эки жюз жыл мындан алда да киши айтмагъанды не Малкъарда, не Къарачайда алай. Ол заманда да адамла бек алгъа юйюрлерини, кеслерини сагъышларын этгендиле, алай жууукълукъ-тенглик жюрютюп, тукъумну, элни намысын сакълау шендюден игирек эди. Аны себепли уа Тауда ёз адамларыбыздан факъырала болмагъандыла, ачдан амалсызла да болмагъандыла. Ол жарлы юйюрле жокъ эдиле деген туююлдю, бар эдиле жарлы юйюрле, алай алагъа тукъум-эл да, жууукъла-тенгле да болушуп тургъандыла. Аны ючюн а байла жарлы болмагъандыла, жарлыла уа факъыралыкъ жыяргъа жетмегендиле.

Алайды да, къарыулула, къолайлыла, къармаша билгенле онгсузуракъ жууукъларыгъызгъа, эллилеригизге болуша туругъуз! Ол сууаплыкъ ишигизни хайырын сиз къуру какъ дуняда угъай да, бюгюн окъуна, бу хаух дуняда да кёрлюксюз: сиз кесигизни аллындан да иги адам болгъаныгъызны сезип, ёхтемленириксиз. Ол а алай бош зат туююлдю!

Эрттенликде эшик бир хыны къагъылгъан эди

(Неда алты килограмм жюню
багъасы)

Тилланы Дауутну жашы Илиясха тубегеним сайын, къалай эсе да, аны бегинден бир жылыу ургъанча кёрюнеди манга; ол ышаргъан заманда уа жүрегинге хычыуунлукъ, таукеллик да келедиле. Жанхотия элни администрациясыны таматасы болуп кёп ишлеген Къаральбий Нахушев да айтды ол оюмну, мен Илиясны юсюнден очерк жазаргъа адамладан хапар сора айланнганымы билдиргенимде.

Бизни элде Илиясны адамлыгъына, эте келген ишине да жүрек ыразылыгъын билдирмезлик жокъду, – деди Къаральбий.

Кертиди, бюгюн мен Илиясны жалаңда адамлыгъына угъай, жалгъан дауну хатасындан сынагъан уллу зарауатлыкъланы юслеринден айтыр акъылдама.

Илияс Элбрус элде туугъанды, ёсген а Лашкутада этгенди. Элде Илияс да, аны тамата къарындашы Магомед да, хар затха да гитчеликден къармашхан, колхоз къурулушну айнытыгъа кёл салгъан комсомолчула болгъандыла. Ата-анагъа уа андан уллу къууанч къайда – сабийи тюз ниетли, иш, окъуу кёллю болгъандан. Алай кюнлени биринде ол къууанчны къара туман басды. Урушуну башланыуна алгъа бир-бирле артыкъ уллу сан этмедиле. Адамлары къазуатха атланнганларына ёхтемленнген окъуна этедиле. Алай кечеден таннга элдеде кёзге кёрюнюр эр киши къалмай, ызы бла уа жашланы ёлген хапарлары келип башлагъанда уа, хар кимди да билди урушну не зат болгъанын. Былайда уруш келтирлик палахны халкъ арталлыда ангыламагъанды деген акъылда айтмайма ол оюмну. Кертиси бла да, уруш башланнган кюнледе ол дунияны башында ары дери болгъан урушланы барысындан да огъурсуз болурун хазна адам биле болмаз эди.

Урушха Илиясны тамата къарындашы Магомед да кетеди. Алыкъа тынгылы сакъал-мыйыкъ урмагъан Магомед

(кеси да офицер болгъанды) 1942 жылда сентябрь айда Белградда къанлы душман бла эрча сермеше, жан бергенди. Ол заманда Элбрус районда Виноградов атлы колхозну алчы комсомолчуларындан бири Тилланы Илияс урушха барыргъа тартдырады. Алай, элде да ишчи кюч керек болгъаны себепли, аны арсарсыз жолгъа атландырып къоймайдыла. Душман Север Кавказгъа ёшюн ургъанда уа, элдеде бютюнда бек керек эдиле колхозда, элде да ишни ауурлугъун боюнларына аллыкъ жашла. Былайда Илияс башхаланы айтханларына бой салмазгъа да болур эди, алай анасыны къарындашы кёп заманны ичинде колхозну председатели болуп ишлей келген Малкъарланы Хусей, иш былайды деп, оноу этгенде уа, угъай демегенди. Немислиле элни къолгъа этип, бир къауум эссизле Илиясны башын отха сугъаргъа тебирегенлеринде да ол, барып, Хусей бла кенгешген эди.

Иш былай болгъанды: фашистле элге кирип тохташханлай, Илияс аланы кёзлерине кёрюнмез акъылда бугъуп турады. Алай кюнлени биринде, аны иги таныгъан, къайдагъысын да билген адам (аллайгъа адам дерге жарай эсе) Илиясха барып айтады:

– Сен Къызыл Аскерге болушуп тургъанса, жашаргъа да, ашаргъа да сюе эсенг, энди немислилеге болуш – элге айлан да, жүн жый, немислилеге жүн керекди.

Айтханыбызча, Илияс ингир къарангысы бла Хусейге барып, ишни болушун айтды.

– Айтханларын этмесенг, жоярла, – дейди Хусей, кёп сагъыш этгенден сора. – Жаланда кеси жууукъларыбызгъа бар да, алагъа айт жумушунгу.

Жаш ол айтханча этеди: айланып, алты килограмм жүн жыяды... Илияс бюгюн да ангыламайды ол заманда немислилеге жүн не затха керек болгъанын. Алай, баям, Илиясха ол ишни буюргъаннга керек болур эди.

Фашистле элден къысталгъандан сора Тилланы Илиясха башха борчну буюрадыла. «Колхозну малларын артха жыаргъа, эм чотун жюрютюрге болуш», – дейдиле.

Аллах-Аллах, жаш ол ишни къолгъа бек суйюп алады. Алай бир эрттенликде, сагъат жети бола, эшиклери алай хыны къагъылды, уллуланы, гитчелени да сагъайтырча. Алай жүрек къоркъуу а кишиде да жокъду, аллай къыйынлыкъгъа туберикме деп, Илиясны да жети жукълап акъылында да жокъ. Эшикни Илияс кеси ачды. Олсагъат окъуна юйге экеулен алай суху кирдиле. Не аманлыкъдан да артха турмазлыкълары аланы бетлеринде ачыкъ кёрюне эди. Алайда, ора-сора да турмагъанлай, Илиясны алып кетдиле.

Хапарны эшитгенден сора элде кёпле Илиясны палахдан къутхарыуну мадарларын излейдиле. Эл Советни предсе-

датели Къалабекланы Къаплан жашны юсюнден бек иги къагъыт жазады. Алай следователь аны чакъыртып, аман сагъатлы этеди: алгъа ол къарап тургъанлай, Илиясны юсюнден жазгъан къагъытын сирнек бла кюйдюреди, ызы бла уа керохуну сабы бла жухуна уруп, болгъанын къаннга бояйды. Башхала да «ийлейдиле» Къапланны. Сора следователь кеси суйгенча характеристика жазып, Къалабек улуна къол салдырады.

– Бек алгъа соргъанларында окъуна мен былай да былай, жууукъларыма барып, алты килограмм жюн жыйып берген эдим деп, болгъан ишни букъдурмай айтхан эдим, – деп эсгереди Илияс. – Алай следователь: «Ол тамамды сени тюремде чиритирге», – деп кычыргъан тауушу бюгюн да къулагъыма эшитилгенлей турады... Алай бла он жылгъа сюд этдиле да, Сибирьге ашырдыла.

Андан арысында Илияс кѳрген къыйынлыкъларын санап тебирегенинде, аркъа жиклерим къалтырай тынгылайма. Сюд органланы оноулары бла ол кир иш Тилланы Илиясны юсюнден кетерилип, ол арталлыда терслиги болмай тутулгъаны да тохташдырылып, жетмиш беш минг сом ахча алгъанын да эшитгинчи, аны тутмакълыкъ сынагъанын билмегенме. Дагъыда барын да унутдургъан къыйынлыкъ а – таулуланы кѳчюрюлгенлерин эшитгенден сора, тутмакъла окъуна онг кѳз бла къарамагъандыла Илиясха. Лейтенант Казаков Налъчикде Илиясха соруу эте туруп сынатхан къыйынлыкъын айтып тебиресе, Илиясны кѳзлери мылы, бети мудах бола эдиле. Терслигинг бар эди деп бир киши Илиясны юсюне сюелмегенди. Казаков документлени кеси жарашдырып, къол салып тургъанды. Алай тутмакълыкъны азабын чегип, аманны кебинден баш кечиндирген адамгъа сени халкъынг да, кесинг да къыралны жауларысыз деп сюелгенлеринде – биргесине къыйынлыкъ сынап тургъанла окъуна, ол учузлукъдан эсе бу дуниядан кетиюню кѳп кере сайлагъандыла. Алай таулу жүрек, эртте-кеч болса да тюзлюкню хорларыгъына ийнанмакълыкъы аны аллай кѳлсюзлюкден кери этгендиле.

Тѳбен Тагилни «Тагил Лаг» деген тюремелеринде тургъан адамланы адамгъа санамагъанды киши. Кырдыкны чалгъы бла чалып, къазанда къайнатып, аны берип болгъандыла тутмакълагъа – кѳбюсюнде ашлары ол эди. Чабакъ башланы, къуйрукъланы келтирип, къайнатып, шорпа этип берселе, бек иги ашарыкгъа саналгъанды.

Тюз да Тѳбен Тагилге жетген кюнлеринде окъуна Илиясланы агъач кесерге сюредиле. Ол затны халын билмеген адамлагъа бек къыйын эди аллай ишни тындырмакълыкъ. Агъачны ичинде тутмакъланы кеслерине бир белгили

жерлеге чекле салдырадыла, вышкала ишлетедиле. Сора айтадыла: «Былайдан тышына жангыз бир атлам этсегиз, ёлтюрлюкбюз!»

– Бюгюнча эсимдеди, – дейди Илияс, теренден ахтына, – кьабартылы жаш кесген терек чекден (зонадан) тышына аугъан эди. Сора жаш а аны бутакъларын ариулай тургъанлай, ушкок бла уруп ёлтюрген эдиле. Къышхыда, аякъ бармакъларыбыз чурукъларыбыздан, чабырларыбыздан тышына къарап тургъанлай да бир такъыйкъаны ишден бёлюнюрге эркин этмегендиле. Къарда, жауунда да бир сагъат тынчлыкъ бермегендиле. Къалай сау къалгъаныбызгъа сейир окъуна этеме. Ишден жибип, сууукъ болуп келсенг, солургъа, кийимлеринги кьурутургъа онг жокъ. Ол кыйынлыкъны кётюралмай, халкъ кырылып бара эди. Кече жатып, эрттенликде уянмай къалгъанла жюрегибизни бюгюнда ашай эдиле.

– Кесибизге бир уллу уру къаздыргъан эдиле, – дейди Илияс, хапарын андан ары бардыра, – ёлюклени элтп, ол уругъа атып кьоюучу эдиле.

Халына къарап тургъанма да, Илияс бу огъурсуз хапарлары айтыргъа хазна соймейди – неге керекди адамланы жюреклерин ачытыргъа деген магъанада. Алай кесини эллиси – Сабанчыланы Мазан сынагъан кыйынлыкъны уа айтмай болмады. Аны да жалгъан дау бла тутулгъаны эртте ачыкъланганды.

Бир жол, агъач кесе тургъанлай, терек юсюне ауады. Алайда ол ёлюрге аздан къалады. Терекни кьургъакъ бутакъы тюз аркъасына кирип, уллу тешик этеди. Болсада аны жарасына бакъдырыуну кыйгъысын кёрген угъай, терек кесиуню жорукъларына юйретген кьагъытха кьол салгъанса, алай ол жорукъну толтурургъа уа соймегенсе деп, элтп, жангыз адамгъа ишленген зинданга атадыла. Жаннетли болсун, Мазан ол азап уясындан артха кыйтмагъанды.

Кюнлени биринде Илияс, башха жашла бла бирге, мени урушха жиберигиз деп, тилеп, заявление жазады. Андан урушха ашыргъанлары бар эди. Таулула кёчюрюлмеселе, тейри, Илиясны тилегин да толтурлукъ болур эдиле. Алай капитан Лебедев, Илиясны кесине чакъыртып айтады:

– Бусагъатда биз малкъарлыланы этлери бла Каспий тенгизде чабакълагъа багъабыз, сора сени – кыралны душманын – урушха къалай жиберирбиз?!

...Ма ол жашауда жашагъанды тамам он жылны ичинде Тилланы Илияс. 1953 жылда башына эркин болуп, Къыргъызстанга ата-анасы тургъан жерге баргъанында, комендантны: «Кавказны сатханса, энди Къыргъызстанны сатаргъамы келгенсе?» – деген ачы сёзюн да эшитгенди,

башха учузлукълагъа да тюбегенди кѣчгюнчюлюкде. Алай ол кыралгъа, партиягъа кѣл ашамагъанды; иште, жашауда да юлгю болгъанлай, кесине буюрулгъан борчну тюз боюнлу толтургъанлай келгенди. Алгъа Нальчикде ючжыллыкъ техникумну ветеринар бѣлюмюн, сора, Къабарты-Малкъар университетни да ол бѣлюмюн (заочно) бошап, 1984 жылда пенсиягъа кетгинчи, «Элбрус» совхозда ветеринар врач болуп ишлеп тургъанды. Илияс бир кюнде да, бир жерде да адамлыкъ даражасына кир къондурмагъаныны юсюнден къууанып айтадыла аны иги таныгъанланы барысы да.

Юй бийчеси Фатимат бла бирге Илияс тогъуз сабий ѳсдюргенди. Насыпха, ала да билим алгъандыла, бирери бирер жерде ишлейдиле, Аллах кыызгъанмасын ол игиликни да. Илиясны кѣрген кыйынлыкъларын унутдургъан аладыла. Алай Илиясны хар заманда айтып тургъан тилеги да барды: «Мен сынагъан кыйынлыкъланы дунияда бир инсан да сынамасын!»

Жарнесланы ХАСАН

Тау хапар

УЯНЛАНЫ ОЮС

Кичибалыкъ

Кичибалыкъ... Алгъа Шыкъы, андан сора уа – Кичибалыкъ Кязимни аягъы басхан жер, аны ючюн ыразыма санга...

Атам Кязим бла ючге айланнганы себепли, ол элде ала бир от жагъагъа, бир къазаннга къарап жашагъандыла. Алай эсе уа, мен Кичибалыкъ элге къалай тюшгенме? ...1935 жыл. Шыкъы. Биченни къыстау заманы. Дырынчыла дырында. Кюн а исси, чууакъ. Дых-Тау жанындан билмей тургъанлай акъ булутчукъ кёрюндю. Кёп да бармай, ол жауунлу къара булутха айланды. Челекден къуйгъанча, жауун жауду. Биченчиле элге къайтханларында, элни ырхы басып эди. Насыпха, адам ачымагъанды. Эки тирменни бла межгитни уа ырхы алып кетгенди.

Ырхы талагъандан сора

Ырхыдан сора Шыкъыгъа комиссия келеди. Ол, элни халына, харзатха да тынгылы къарагъандан сора, башха жер берип, шыкъычыланы кёчюрюрге оноу этиледи. Ол жыллада уа элге Кёчменланы Мухаммат, Шауаланы Акаш, Уянланы Мазан (атамы къарындашы) оноу этгендиле. Жер сайлап, элни адамларын ары кёчюрюу аланы боюнларына салынады.

Кичибалыкъ кенг да, эркин да жер эди. 1935–1940 жыллагъа дери къырал фондну жери болуп тургъанды. Алайы Къарачай бла чекде болгъаны себепли, къарачайлыла мал къышлатып, жерни хайырланып тургъандыла. Ала бла бирге мында бахсанчыла да кечиндиргендиле малларын.

Къармакъабакъчыла къарачайлыла бла жерни юсюнден кёп дауур, къаугъа да этгендиле. Къарачайлыла келип, Кичибалыкъны бла Къарма къабакъны ортасында чек салып да тургъандыла. Къалай алай болса да, къыркъынчы жыллада жер Зольск жайлыкълагъа саналгъанды.

Ол заманда къыралны кючю, низамы да къалай болгъанына бир къарайыкъ: къысха заманны ичинде энди къурала келген Кичибалыкъ элде жангы юйле, адамла жашай турурча баракла, жюзле бла саулукъ ийнекле кечинирча, ичлери-тышлары да тытыр

бла акъланып, ташдан къланып, беш-алты ферма ишленген эдиле. Ишчи усталаны кёбюсю уа Бештаудан келген эдиле. Элни биринчи бёлюмюне ат завод дегендиле. Анга бусагъатда да алай айтадыла. Анда атла ёсдюрюп, жылкы тутхандыла. Огъары айтханымча, Шыкы элни кёулдукчуларын анда адамланы кёчюрююз деп кысадыла. Жер эркин болгъанлыкъга, ол жаланда кёру жерди, ышыкъ этерча кыаясы, дорбуну, агъачы жокъдула, кёол сайын а бир жолу барды, ол а уручулагъа бек тапды, кече бла малланы сюрюп кетерге. Шыкычыла да ангылай эдиле, билген да эте эдиле бу жер кълаллай болгъанын. Кесине да Кичибалыкъ угъай, Боранлы дегендиле.

Эллиле кёчерге унамай тохтайдыла. Ангылатыргъа, агитация бардырыргъа да тышеди. Парторг Уянланы Мазан ат бла Шыкыдан Акъ-Суугъа, андан а Кёнденни башы бла Хабазгъа келип (кёонакъбайда кълалып), Кичибалыкъга ётеди. Шыкычылагъа кёргюзтюрге бу жерни кырдыгындан, топурагындан да артмакъланы толтуруп, Уян улу артха кълайтады. Алай ол да болушмайды. Эллиле унамайдыла кёп жылланы юйренген, туугъан тауларындан, жерлеринден да теберге. Алай, башындан буйрукъ болса, не этерик эдиле!

Кёулдукчу активистле, башчыла юлгю кёргюзтюп, бир кёауум юйор кёчедиле, кълалгъанла биягъы аякъ тирерге кюрешедиле. Анга сейир этерча да туйюл эди: нарт уясы Шыкыны кёюп, кёчюп кетген бек кыйын кёрюнгенди. Жюк жюклерге хазыр бола келген ёгюз арбаланы чархларын алып, букъдуруп, кёчерге чырмаулукъ этип тургъандыла шыкычы жашла.

Кязим жолгъа атланган эди

Совет кёулдукчула не заманда да политикагъа уста болгъандыла. Шыкычылагъа да тапхан эдиле амал. Эштада, бир жаны бла ала тюз окъуна эте болур эдиле. Эркин жер бергенлеринде, халкъ кёчерге унамай, тирелип тохтагъанында, Кязимни намысы файгъамбарныча бийик болгъаны себепли аны кёулагъына шыбырдагъандыла: «Атлан Кичибалыкъга. Кълалгъанла сени ызынгдан тебирерикдиле», – деп. Не этерик эди, ёмюрюнде тынгысызлыкъны сынагъан огъурлу таулу къарт, эки бутун ат, жюрегин кълыйкъ этип, тенгизледен ётерге хаппа-хазыр акъылман. Ары дери да бий да, бай да анга бичакъ билегенлерин билген халкъ ёкюлю Кязим миллетим зорлукъ, кълыйынлыкъ сынамасын деген акъылда, адамла ызымдан атланырла деп, кётюрюлюп, жолгъа чыгъады.

Арабны, Тюркню да кыдырып, дуняны бек сыйлы межгитлеринде Аллахха кёулдукъ этип, алтын башлы минараланы кёрген, араб, фарс тилледе сёлеше билген, алай не сейирлик, тамашалыкъ затла кёре келген эсе да, туугъан ташында Шыкыны кёурум басхан ожакъларын алтын кълалалагъа да алышыргъа сюймеген акъылманнга, сёзсюз, ата-бабалары жашап тургъан, кеси да анда туууп ёсген элин кёюп кетген тынч болмагъанды.

Баям, жияп чыкыгъан болур эди Шыкыдан. Кичибалыкъ анга жарашмагъанын артда айтырбыз. Тарт-соз болуп, шыкычыладан иги кесеги анда кълаладыла.

Жангы элде жангы жашау

Кичибалыкда Чкалов атлы колхоз кырайддыла. Аны биринчи председатели Кечменланы Мухаммат болганды. Шыккычыла ары жаулары, бишлаклары, кыак этлери, урлук нартюхлери бла бирге кечгендиле. Жангы элде жангы жашау башланады. Жер сюргендиле, урлук салгандыла, мал есдюргендиле. Чалгыны, дырынны заманында, элден узак болмасала да, чалгычы жыйын дорбунлада жумушак мулжарла этип, ишден сора заманларын ойнай-кюле оздургандыла. Дырынчы кызыла келгенлеринде уа, той-оюн да, жырлаган да этгендиле. Аз-аздан жангы жерге, жангы журтха юйрене башлагандыла. Жаш адамладан эсе, кыартлагыа бла абаданлагыа кыйынырак болганды бу жерлеге келишген.

Колхоз мюлк терк айныганды. Санап саны болмаган кыйла, саулук ийнекле, «жерни тепдирген» бугыала. Ат заводда есдюрюлген атла уа!.. Чаришледе хорлагандан сора да, аланы эл мюлке хайырлангандыла, бек игилерин Кызыл аскерде кыуллук этгенлеге бергендиле. Кюз артында жыйылган нартюх тебелени уа кече ай жарыкда окына артхандыла. Кызимни назмулары, зикирлери бютюн да иги ишлерге болушхандыла нартюх артханлагыа. Халкыны жашаргыа, ишлерге да келлендирир ючюн аккылман кеси юлгю кергюзтеди.

«Былайда гюрбежи, былайда уа тирмен боллукду», – деп эллилерин кыуандыра эди ол, бизге уа кыарыуубузгыа кере ташчыкыла жыйдырып, конфетле бере эди. Алай узак бармады аллай жашау. Уруш башланды. Элни хайт деген жашларын аскерге алдыла.

Мени уа эсимдеди ол кыоюнуна кысхан асыллы сабий заманым! Кызимни зыбыр сакыалына жумушак сабий бетим ышылганы, тобугунда олтурганым!

Уруш Кавказгыа жетгенде

1942 жыл. Элде кыуллукчу болуп колхозну председатели Кечменланы Мухаммат (Кызимни киею) бла эл Советни председатели Мечиланы Асхат (Кызимни жашы) кыалган эдиле. Кыалганла аскерге кетгендиле. Дунияда тынчык жок. Немислиле Нарсанагы киргендиле. Шахардан кыачхынчыла элге жайылгандыла.

Саутуда бла Глашлада «низам» салган кызыл аскерчиле Кенделен башы бла Кичибалыкгыа келгендиле. Кызимни жашы Асхатны жалган дау бла кече белинде, жуклап турганлай уятып, Кичибалкыны бла Хабазны чегинде Чырпылы кыолну ичинде илишанга салып елтюрעדиле. Кызим «Кечеги кыонакыла» деген назмусун жашына атап жазганды. Терслиги болмай жоюлган жашына ачы жыляганды. Елюгюн да кыол ичинде табып, Кичибалкыны кыабырларында басдырганды. Кечюрлюклерин сезип, Кызим бир кыауум кыол жазмасын чулгач, кыабырлада букдурганды деген хапар да барды, алай ол былайдады деп, кергюзтюр адам табылмаганды. Аккылманны сезими алдамаган эди. Кечгюнчюлюк азабы керти болуп чыкды. Кызимни анда кыадары уа барыбызгыа да белгиледи.

Онюч жылдан сора...

1957 жыл – кёчгюнчюлюк сынагъан халкъла азатланган жыл болду. Биягъы шыкыгчыла Кичибалыкъда тохтаргъа унамадыла. Баям, урушну аллында зор бла туююл эсе да, къоркъутуп ары кёчюргенлеринде, Кязимни жилигъанын унуталмагъандыла, ол аланы юркютген болур эди. Эл шахардан, базардан да узакъды деген сылтауну да тутдула. Шыкыгчыланы кёбюсю Шалушкада бла Хасанияда тохтадыла.

Уруш башланганда уа, Нарсана жанында тынчлыкъ тапмай, жерлери, эллери да тар болуп, схауатчыладан иги кесек юйор Кичибалыкъгъа келгендиле. Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора схауатчыладан бир юйор да къайтып элине бармагъанды. Кичибалыкъда тохтап къалгъандыла.

Кичибалыкъгъа къайтдыкъ, бузулгъан, седиреген бараклагъа кирдик, юсюбюзге жауун тамыгчыла тама. Чий кирпич этип, юйле ишлейбиз. Совхоз да къурала башлады. 1958 жылда уа жангы школ да ишленди, аны ызындан а хамам да. Эл мюлк ийнанмазча айныды, ёсдю. Тёрт къой къошда мингден артыкъ ана къой, аллай бир да тууар мал, саулукъ ийнекле болгъан тёрт ферма. Машина «Кичибалыкъ» совхозну сютюн заводха ташыргъа да жетишалмайды. Жетмишинчи жыллада мюлкню жетишимлери республикадан тышына – Москвагъа да белгили боладыла. Совхоз кеси да къыралны ара шахарындан кёп болушлукъ табады.

Мюлк болдургъан битеу жетишимле уа ол жыллада аны директору Таукенланы Ортабайны жашы Ахматны аты бла байламлы эдиле. Москваны болушлугъу бла совхозгъа Шотландиядан абердин-ангус къумалы тууарла келтиредиле. Ала этлери къаткъат болгъан, сютлери къалын, алаша, туумакъ, къара тууарла эдиле. Ахматны оноуу бла 110 гектаргъа алма, кертме, эрик, балли терекле салынган эдиле. Совхозну мюлкюн айнытыуда жетишимлери ючюн Таукенланы Ахмат 1971 жылда Ленинни ордени бла саугъаланганды. Ол мында директор болуп онюч жыл ишлегенди.

Тозураулукъ, оюлуулукъ

Таукен улудан сора тёрт-беш кере да жангы адамла келгендиле. Алай совхоз, артына кетген болмаса, аллына бармагъанды, тозурагъанды. Низам да къалмагъан эди. Низам болмагъан жерде уа хар зат да оюла баргъанды. Совет власть къуругъандан сора уа хар зат да седиреди. Оюлуулукъ, тозураулукъ законлу ишге окъуна ушап къалдыла. Алгъыннгы жашнап тургъан совхозну къою, тууары да азайдыла, къурудула. Терек бахча тую-тамыры бла къобарылып атылды. Элге жарап тургъан хамамны да кирпичине, ташына дери да чачдыла. 450 адам сыйынган клуб «аягъы» юсюндеди, ичинде уа къатели этген малла айланадыла.

**ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ
БОРИС**

Жаяу жолчукъну тылпыуу

Сары чапыракълары агъа тургъан тереклени чачларыны ичлери бла ёрге, кёкню кёк юзюклерине къарап, мен анамы сыфатын кёреме. Нек болгъанын билмейме, алай анамы сыфаты кёз туурама тамам да быллай заманда келиучюдю. Аны бети сары сепгилли болуучусу ючюмю болур деп да келеди кёлюме. Огъесе уа бурунуну сол жанчыгъында кетмезден орналып къалгъан, мени уа сабий суююнчюм болуп къалгъан, анамы бет сыфатын толуракъ этген тую тенгли бир губусчукъ эсимде къалгъаны ючюмю болур? Ол губусчукъну топал къолчугъум бла сылай, мен кесими жаратылышымы кесими къаныма сингдире эдим. Бар бийиклени да озгъан бийикледен анамы ала кёзлери къарап, манга кесими жыйышдырыргъа болуша эдиле. Мени файгъамбарны анасы Мариямны юсюнден аз да хапарым жокъду. Мен алыкъа адам танып да туююлме. Мен битеу дуня да бир кибик кёрюннген замандама. Кетеригим да келмейди ол замандан, сабий къолчукъларым бла битеу дуняны, къол аязларыма жыйып, угу-жугу этип, буштукълап кюрешгениме анам сейир этип къарайды. Мудакъ кёзден къарай эди манга анам. Мариямны юсюнден мени бир тюрлю хапарым болмагъанлыкъгъа, аны кёзлери да айланмагъанлай мени анамы кёзлерине ушагъанларын а дурус билеме. Дуняны башында кёп тюрлю кёзлеге тюберге болады, аллай ала кёзле уа бек аз тюбейдиле, аллай кёзледиле мени жаным-тиним. Эгечим Мадина айтады бирде: «Насыбынг тутханды сени – адам улуну асламыны кёзлери аллайладыла», – деп. Керти да алайды – мени кёп затлада туттады насыбым...

Мени анам манга ол кюнлеримден келеди – бу шахаргъа келген биринчи кюнлеримден. Ол кюнледе да терекледен чапыракъла кызыу туюшген заман эди. Алай ала ол кюнледе башха юйлени башларына, башха жоллагъа,

башха адамланы юслерине тюше эдиле. Заман да кесини адамлары бла бирге келеди. Алай эсе уа, адамла заманларында жашаргъа керекдиле. Алай, нек эсе да, адамла кеслерини заманлары бла бирге болмайдыла.

Жашау дегенинг – ол заманны бла адамны бирликлерине ушай да келеди бир-бирледе. Заманны жолу – башха, адамны жаяу жолчугъу да башха болсала уа, ол а жашау болмайды. Не да болсун, жашау а туююлдю.

Мен, жетижыллыкъ сабийчик, тыш адамланы араларында, кеси заманымдан айырылып, барама, тегерегимде анамдан башха кишини да кермей. Ол кезиучюкде «дыркъ» деп акъылыма келгени бу болду: «Бир башхаланы заманларында жюрюй, кесими заманымы тас этип къоймагъыем...»

Къайда артда кеч мени акъылыма ол заманда келген сезимни жылла сюзюп, сабий акъылымы эндиги заманым бичди: «Башха адамны жашауунда излейме кесими. Башха адамны жашауунда кесими тунчукъдуруп къоймагъы эдим. Башха адамны жашауунда кеси жашауум бла жашайма».

Азияны тюзлеринде къабыргъалары сыдырылгъан алаша къамишбаш юйчюклени, кекню битеуюнлей жамагъан кюнню керюнюшюн да, хар затны да – жерни саулай да эки, юч къатлы бекем юйлени, къайры барлыкъларын билгенча керюнген адам жыйынланы орталарына къысып къойгъанды. Азияда адамланы къайры баргъанларын, нек баргъанларын, кекде кюнню жолоучулугъуну сылтауун ангыларгъа къыйын болгъанча, тюз ма алай къыйын эди ангыларгъа...

Чапыракъла уа! Не къадардыла ала! Юйлени башларында. Жаяу жолчукълада. Атлап барама, аланы малтай; бир жашырынлыкъны, бир тасханы малтап баргъанча, акъырынчыкъ атларгъа кюрешеме. Азияда заманыбызда мен аягъыма аякъ кийим кийгенме деп билмейме. Абданланы болуучу эдиле аякъ кийимлери. Аякъ табанларыбыз, тюз да жерни кеси кирик, жарылып-жарылып эдиле. Ингир сайын анам арыкъда жуудурур эди аякъларымы. Кюндюз жылынып туруучу суу ингир алагъа суууиду. Жарылгъанлары къанагъан аякъларынгы ол суугъа салсанг, йод кирик, кюйдюргенча керюнеди. Мында уа аякъларымда жангы чурукъларым. Анга бек сейир этеме, дуняда болмагъаннга тюбегенча. Азияда чапыракъланы малтап айланган угъай эсенг, аланы кезюм керген да этмегенди – кезкергеннге дери къарасанг да, керсенг, бир он терек керлюксе. Мында уа, къайры, кимге къараргъа билмей, агуман боласа – кепкъат юйлегем, орамлагъа

сыйынмай баргъан адамлагъамы? Анамы къолундан тутуп болмасам эди, бу къадар адамны, юйлени ичлеринде ажашып да къалыр эдим, жутулуп къалыр эдим кюз артыны болгъанны жамлап келиуонде.

Кёп жыл озгъандан сора, киши ортасы болгъанымдан сора, биягъы мен барама, анамы къолундан тутуп, ол жол бла, биягъыча кюз артында. Мен акъырын жюрюрге юйренмегенме. Ол кюн а атлашымы сел этеме. Ашыкъмай атлай барама анам бла, чапыракъланы да терекледен, мени атлашымча, ашыкъмай тюшюулерине къарай. Ол кезиучюкде акъылыма келгени: «Сабий заманымда ол жюрюучю эди мени къолумдан тутуп, энди уа мен бара турама аны къолундан тутуп...» Алай ашыкъмай атларгъа эндиге дери да юйреналмагъанымы ангылайма, жыл саным келгенде да, анам энтта юйретеди мени ашыкъмазгъа.

Таулулада сёз барды: «Анангы бир кечелик къыйынын къайтарыр ючюн, аны сыртында Меккагъа элтирге керексе». Бирле уа, артха да къайтарыргъа керексе сыртында дейдиле.

Мен акъыл этгенден, ары аркъамда элталсам эди, артха уа, кёргенлерибизни сагъышларын эте, бирге келир эдик. Адам жерни тегерегине да айланып чыккъанды жаяулай. Алай ол айланыудан магъана не? Анангы сыртынга кётюрюп айлансанг, кёраллыкъса кёбюрек да, узакъыракъ да. Нек дегенде, ананг сыртында болса, ол кеси жангыз жюрюген адамдан бийигирек боласа. Ишин этсем, мен да боллукъ эдим анамы, сыртыма алып, Меккагъа элтирге – ол бир гырхычыкъ эди, эригенчик. Элталлыкъ эдим, бар эди онгум. Алай ол онгуму хайырланмадым. Ма алайды, – бир болмачы ишге алданып, бек алгъа этерик уллу ишибизни этмей къоябыз.

Адамны жаны бек сюеди юйренирге. Юйретирге да боллукъду жанны. Юйретирик табылмай къалады керек заманда. Жашай турабыз да, ёлюр тюгюбюз чыккъанда келеди эсизиге, къалай жашагъан болурбуз деп сагъышланыргъа. Тийишлисича жашагъанбыз деп, кесибизни алдап къоябыз.

Терекледен тюше тургъан чапыракълагъа къарай, анамы айтханы эсиме тюшеди:

– Жазаргъа къолунга къалам алгъан заманында, жашауунда ненча терекге кётюрген болурса балта, аны сагъышын эте тур. Жазгъанынг ол сен аудургъан жангыз бир терекни ауанасыны магъанасын окъуна тутсун. Десем да, сен жазгъанланы окъуп да къыйналмайма – ётюрюкдю жазгъанынгы барысы да. Сен жазгъанлада харзат да – тап, хар адам да – иги, кесинг а – барындан да къолай. Андан

эсе алай эт сен: акъ к'ъаг'ытны аллынга сал да, бир жартысында этген иги ишлеринги юслеринден жаз, экинчи жартысында уа – этген аман ишлеринги юслеринден. Ма ол заманда ок'бурма сени жазг'анларынгы.

– Анам, мен этген аман ишлерими санай к'валсам, иги ишлерими юслеринден айтырг'а заманым к'валлык' туююлдю.

Ичимден а саг'ыш этеме: «Мен иги адамланы ичлеринде жашайма, кесим да туююлме бек аманларындан. Жашауум, к'вадарым алай болмаг'анын к'ергюзтмей эселе, сора ким да не айтырг'а боллук'ду манга? Мени бир иги к'ылыг'ым, к'еп да аман ышанларым бар эселе, мени ол иги к'ылыг'ым элтеди барг'ан жолумда, аман ышанларым а артда к'аладыла, ызымдан к'арап. «Бизге да бир к'ез жетдир!» – деп к'ычырадыла ала ызымдан – кирляйла, жийиргенчле, шырттакала. Мен а боюнуму буруп да к'арамайма ала таба, артха. Мен жанымы алг'а атып барама иги к'ылыг'ымы ызындан. Аман затланы юслеринден хапар айта турург'а заманым жок'ду мени».

Литератураны юсюнден анам бла мени ортабызда келишмеулюкле к'еп эдиле. Болсада, ол к'еп сейирлик затла айтыгучу эди. Бирде, мен да сунмай тург'анлай, анам айтады: «Жаяу жолчук' – нечик ариу, хычыуун эшитиледи ол с'ез тутуш. К'алай эсе да бир жылыуу барды аны. Жюрегинге-жанынга этген, жылытхан».

Андан сора мен да эс бурама ол атыг'уг'а, с'ез тутушха. Кертиси бла да, нечик юй жылыуу барды анда! Чапырак'ла ол жаяу жолчук'г'а туюше туруп келеди эсеме: «Адам жерде нечик аз жерчикни алады. Ёлюп кетсе уа, ол к'ерген битеу жер юсюне сыйынмаг'аны туура болады. Ана ёлюп кетсе уа, сени жашауунгу жолун юзмегенликге, ол жашауунг, башха заманнга к'ечюп к'алады. Анангы кетгени бла алышынып к'алады заман, ол уг'ай да – заманла алышынадыла».

Уллу жолланы арытады адам, ахыр ауалда к'араса уа, жюрюген жолу – бош жаяу жолчук'ду.

ГАЗАЛАНЫ ИСХАКЪ

Айжаякъ

Миллетими тарыхына ёмюрлени теренинден тинтип къарасам, къууанчыннан кёп болгъанды жарсыуу, аллай бир хапар а айтыр эдим, болалсам. Эрттеден къалгъан хапаргъа кёре, тюзде болса, тюздегилени тарыкъдыргъан, таугъа кирсе, анда эллени жалкъытхан биреу жүрюгенди. Ол къайсы элден, къайсы тукъумдан болгъанын айтыргъа уа ыйлыкъгъандыла. Мал иелери, артыгъыракъда жылкы кёолайлыларыны кими ариу айтханды, бирлери кокаланганды, ким биледи, бизге тиймез эсе уа деген акъылданмы? Огъесе усталыгъына кёз къаратыпмы? Муну хатасын сынагъанла уа аны асмакъ этерге угъайлары жокъ эди. Бирде Армавирде, бирде Бештауда, тап, тау элдеде окъуна, хапары чыгъар эди аны. Кеси да эл ичинде атха минмей, хар тюбегенин, тили бла жалагъанча, ийнакълай жашагъанды. Юсю-башы тау бийледен озгъур болмаса, кем къалмагъан, шарайыпсыз адам.

«Иесине ушамагъан малны бёрю ашайды» дегенлей, аты да тюз кесине ушаш, жүген-нохта билекликлери иер къашха тагъылып, иесинден бир атлам айырылмагъан. Элден чыкъса уа, жел ургъанлай, боранда хапу баргъанлай учар.

Быллай атлыны кимле омакълыгъына, кимле жигитлигине сукълана эдиле. Алай, айтсакъ-айтмасакъ да, бир уясыз, уятсыз инсан эди ол, бир жол Арма къалада эшитди эбизеде «кёкге учхан» айтхылыкъ жылкыны хапарын. Ызы бла уа, Майкёп къалада эбизеде жиябоюн, къамишкъулакъ атланы юсюнден Бештау, Нарсана базарлада эшитген хапарлары да от салдыла насыпсызны жүрегине. Энди кёзюне жукъу кирмейди, не этерин да билмейди. Ахырында ауушха нёгер излейди. Былайлада доброчанладан мал сюрген – бир, Мёнгю сыртладан жылкы аудургъан а – башха. Ким базыныр нёгерликге, ким чыгъар ёзенгилешир тенгликге? Дослары базынмайдыла, бу чапхынчылыкъгъа, хайырлы боллукъ эсе да, къызмайдыла.

Ахыры, тенглеринден кѳол жуугъанды. Биягъы кеси базгъынлыгъына ышанганды. Тѳюшюнде-тѳюнѳюнде да ол чычхансыртланы юслеринде баргъан сунады кесин. Кечеледе элгенип уянады, башын ура иер кѳашына.

Эбизе ауушланы хапарларын айтхан женгил болгъанлыкъгъа, тынчлыкълы болмагъанын ангылар эси болгъан. Алай, Жаныбекни арсарлыгъын таукеллиги хорлап, Тау артына ауады...

Кертиди, бар эди Эбизеде жел хапарын таудан аудургъан айтхылыкъ жылкъы. Аны иеси эбизе бийни бар эди эки, юч да кѳаласы, эшиклерини темир тышлы кѳангасы. Битеу Эбизеге белгили эди муну зор тамгъасы. Бурмамыйкъ сары эбизе ажирлерин айырып, кѳалада бакъгъан кезиу эди. Аны кечиниюу туурадан кѳарап, алагъа багъыу-кѳагъыуну жалчыларына тежеп болгъанды. Уллу кѳууанчлада чариш-леге салып тургъанды. Зауукълукъ бла бирге, кѳп бюсюреу, саугъа алгъанды. Хапары узакълагъа андан бара эди. Кѳзю кѳарагъан жашха жылкъыдан тай берир эди. Тенглик эте, намыс бере билген адам. Алай аны бир кѳылыгъын а киши билмегенди. Жанындан сѳюген ажирлерин кече сайын кѳала тѳюбюне жыйып, эшигин этип, ичинден аны тутхучуна кѳысып, кѳыйырын жастыгъында кѳонгуроугъа тагъып болгъанды. Не аз да таууш эшитгенлей, тѳрт аякълы эгерлерин бошлагъанды.

Биз хапарын айтхан Жаныбек, эбизе элни башындан марлай, кечеги жел бла кѳюндюзгю аяз кѳуулагъында сарнай, кѳп заманны ашыргъанды. Кѳара кѳузгъун эсгертсе да, палахланы жюрегинден кѳачыргъанды. Сынчылай келип, сары эбизе бийни айырма кѳаласын тапханды. Кѳара жамычысын кече айгъа, жулдузлагъа жапханды. Эндиге дери бу тѳубеп, алыкъ ачылмай кѳалмагъанды кирит. Бу жол а кѳаугъа кѳонгуроу кѳакъгъанды. Олсагъат эгерле жан-жанындан алгъандыла, ашлаунуча, ортагъа салгъандыла. Оруу жокъ, соруу жокъ. Элтип, зынданнга атхандыла. Темир чалдишли эшигин гам жапхандыла.

Тангы атады амандан, замандан хапары болмай. Бир кезиуде, зынгырдатып, тыш кѳабакъланы этедиле кѳулла.

* * *

Бу эбизе кѳалада бир жашырын, жарсыулу жан жашай эди. Ол, булутла онгун алгъан, онбешине толгъан айгъа ушай эди. Кѳаладагъылары бары анга кѳор-садагъа, алай аны барыр жолу – босагъа. Битеу кѳзле аны акъ бетине кѳарай эдиле, тал чыбыкъча кѳаймишген иничке белли, марал

кёзлю, жюрюшлю ариу затны марай эдиле. Мутхуз сыфатындан кёрюне эди эбизе кюню аны ийнакъламагъаны.

Ол гюняхсыз, адыргылы жан бир ингирде зиндан чалдишине келип, къапхан эзген Жаныбекни зарауатлыгъын кёрдю. Къоркъуулу да бола:

– Сыфатынга кёре, сыртны ары жанынданса. Къарындашым тюйюл эсенг да, миллетим къанлыса, – деп, шыбырдап, сагъайтды жашны.

– Сен не дейсе? Кимсе? – деген соруугъа былай билдирди:

– Мени сыртны ары жанындан сабийлей урлап келтиргендиле. Билип къой, сеничаланы бу таш уруда жети кюню ашсыз-суусуз тутадыла. Жети кюнден сора келип къарайдыла. Ёрге къобалмаса, итлеге атадыла. Къобалса уа атсыз-чуусуз узакълагъа сатадыла. Алай аллайла аздыла. Къарыуунгу тас этме, умутунгу юзме, ауузлан, – деп, эбизе къалачны аны аллына атып, ашыгъышлы кетди къыз.

Танг атдымы, кюн батдымы? Учарын бла къонарын жел билген урходук кибики, тыйгъыч кёрмей айлануучу киши энди юйюкгенди, кесинден умут юзгенди. Алай тургъанлай. «Тюшюмюдю, тюшюмюдю?!» дерча сейир иш болду, жашаугъа умутландыргъан бир жилтин сезиледи ол къызны ауазындан.

Экинчи кере къыз гыржын, бишлакъ, кертмеле келтирип, сёз а айтмай, гузabalы кетди артха.

Ол, кеси юйренген, суйген ашларына бла айырмалы ичгилеге ахча аямаучу къалтакъ, жиликча жутады къызны садакъагъамы, саугъагъамы бергенлерин.

Ючюнчю кечеге зиндан зинданлыгъына бой салдыра башлагъанчады. Болсада, къызны къонгуроу ауазыны шыбырдауу жан къайтарады санына.

– Тюзде айланган желмисе, огъесе, бийни ажирлерин сюрюрге базынган эрмисе? Эр эсенг – не къутулууду ёлюмден, не умут юз элингден. Атама-анама сау-саламат тапдырыргъа база эсенг, ант эт. Ол заманда чыгъырарма мындан. Ауушха чыдамлы атла хазырдыла. Ким болгъанымы уа къутулсакъ билirse.

– Ай, антымы уа сатмаучу эдим. Алай мындан чыгъар бир онг болса, не ёлюрме антым бла, ёлмесем а, тапдырырма халкъынга.

– Алай эсе, алтынчы кечеге хазыр бол. Хайт дегеннге аууш бир кечелик жол болгъанын биле болурса.

Насыпсыз Жаныбекни башы хайранды. Бу назик ауазны бетин бирчик окъуна, кёзню къысып ачхан кезиучюкге, бир кёрсе, ишексиз базыныр эди. Энттада эки кече... Ала къыяма халында ётдюле да, жаханым азабында жыллача кёрюн-

дюле. Ашхам ырмахлыгына жан салгъан, умут чигинжиси – айны кечирек чыгъарыгъыды.

Къыз биринчи кече, айтханыча, муну тийресине бир жан айланмагъаны, бармыды-жокъмуду, ачмыды-сапмыды, аны юсюнден бир жан аурутуу жокъду. «Ол назик ауазчыкъ бу залим киритни да къалай ачарыкъды? Мени кибик бир Аллах ургъаннга базынып, эгерли къаладан къалай къачарыкъды?!» Дагъыда башха сагъышла башын талайдыла муну. Кёз байланганды. Аны мал, адам тауушланы юзюлгенлеринден сезеди. Жулдузла жарыгъы къызартхан булутла сизилгендиле. Бу жаханымни ол адам ашаучу итлери да бир «гаф» этмейдиле, алай аланы юслеринден къызны айтханы кезюнде суратланып, эсинден а бир да кетмейди. Ма, шыхырт...

– Хайда, ашыкъ! Сенден бла менден сора да барды мында амалсыз. Олду бизге онг тапдыргъан. Ол да менича сюрюлюп келгенди. Алай аны аякълары ауур бугъоудадыла. Бар амалын бизге этерге кюрешеди. Ол къабакъда сакълайды.

Темир чалдиш ачылыр-ачылмаз, Жаныбек тышына сыпдырылды. Кирит да жерине тагъылып, бош уруну ышангылы сакълай къалды.

Къыз да аякъларына гён чарыкъла кийип, шыбыртсыз къабакъ эшиклеге жетеди. Алайда сюелген насыпсыз ауана быланы къучакълап айырыла:

– Хапарымы Айжаякъ биледи. Этим-женим сизни бла биргеди. Ай чыкъгъынчы, бу тийреден узайыгъыз. Тюбегенге, сёлешсе да, сёлешмегиз. Иер къашда ушкок барды. Алай чырмау болур зат бла кюрешмегиз. Жолугъуз болурун мен Аллахдан тилейме. Къарындашым, Айжаякъгъа сакъ бол. Мен аны сабийлигинден ёсдюргенме. Антынга кёре, сени эр киши намысынга аманатды, – къарангы кечеде сынсый айырылды бугъоолу. Къыз, айтханыча, жерленнген эки атны жүгенлерин Жаныбекни къолуна тутдурду.

Хуналаны ырбынлары бла бир кесек баргъандан сора, къыз атны жүген билеклигин эркин алып, эрча, атха минди да, нёгерине, ызымдан тебире дегенча, белги берди. Къызны эр киши кийимлери уа бир ишеклик бермейдиле. Энди барыулары, бош атлылача угъай, сухуду. Элден чыгъа, быладан да суху эки атлы жууукълашдыла. Жаш ушкокну сермеп бир алса да, хайырланыргъа къыз онг бермеди. Тюбегенле да гузабалы оздула.

– Кечегиде ушкок таууш мында къуугъунну белгисиди. Андан эсе, жолдан къоратыргъа кюрешейик, – деп, къыз атына, эбизе маргалгъа къатылды. Жашны аты аз къарыусузду, алай кечеги жолну уа айыртлай биледи.

Жулдузла жарыгъы жолларын алас-булас эслетеди. Белги бла болмаса, бир бирге сёлешу да жокъду. Сауурулары

къалтырай башлагъанда, атладан тюшдюле. Айылларын бошладыла. Аз заманчыкъгъа эс алдыргъандан сора, атланы жолгъа салдыла. Тар чатладан ёрге къутулгъанлы, ай тёпелени жарытханлы, атланы жүрюшлери да эркин болгъанды.

Кече арасына ауушну ёрю юзюле башлады. Атлыла уа алгъынча ашыгъадыла: айны жарыгъы бла кечени ючден экисине аууш зыгъырындан ётерге керекдиле.

– Жетинчи кюн бошалгъынчы, сени жокъларыкъ тую-юлдюле. Алай кюн ортагъа мен отоудан чыкъмасам, шапам тынгысыз болур. Сени жауунгъа къарасын сора ол арбазда къауугъагъа. Шапаланы, къарауашланы хар бирине хазырды бирер таякъ сауугъагъа, – деп, атха суху къатылды къыз. – Насыпсыз Азамат. Аякъларында бугъоуну да алмай, итлегемми атарла, огъесе, малдан да учуз этип, бирлегемми сатарла? Ол жарсыула къызны жанын эзе эдиле.

Жаныбек Тау артына ауа туруп чыранны адам ётер жарылгъан жерлерин сынап-билип ётген эди. Бу жол а, бугъейледе атланы бошлап, къызны атланы нохталары бла кесини белине байлап, уллу сакълыкъ бла ётерге таукел болду. Алай, ол къысхаракъ жолну сайлап, бугъейни огъары жаны бла киргенлей, къыз, аягъы учхалап, абынды. Насыпха, жашны гиртчилиги, къызны да тирилиги аны жан дуккулун юзмедди. Учхалап баргъан къызны жип бла кесине тартып, сермеп къолундан тутханда, жаш, анты эсине тюшюп, элгенген окъуна этди.

Умутчу жанны татлылыгъы аны эс этмедди да, къызны бугъейни эрнинден ёрге ала, къучагъына къысды. Алай, экиси да бир бирден терк айырыла, баш тебен болдула. Къалтырагъан санлары бир кесек тынчайгъандан сора, къызны къоркъуусуз жерге ётдюрюп, атланы уа, бугъейден арлакъны айландырып, къызны аллына келтирди. Къыз а, былайда кёбюрёк чырмалгъанларына къайгъылы бола, атха суху минди.

– Айжарыкъ, алыкъа атха минерге къоркъуулуду, бугъейни былайы...

– Мени атым Айжарыкъды.

– Мындан арысында сен мени Айжарыкъ эгечимсе. Бизни жолубузну жарытып ашыргъан айны жарыгъыды.

Къыз да анга жауапсыз тынгылап, атдан тюшдю. «Эгечимсе» дегени жүрегине базынуулукъ сала, ай жарыгъы аз-маз эслетген жолчукъ бла ашыкъды. Жаш а, атланы башларындан тарта, аны ызындан жеталмай тебиреди. Алай, букъдуруп кетген ушкогун а къоюп кеталмады. Жетегейле Темиркъазакъны гюренини жартысына баргъан чакъда, аууш баш эниш тарта башлагъаны иер къашладан сезиле эди.

Танг тубюнден белги бере, къачхынчыланы жүреклерине хошлукъ кире башлагъанды. Алай «Къуугъун жетерден болса, артха къайтарылып, сары эбизеге къарауаш болгъандан эсе, кесими оноуму кесим этерме. Ёлюгюмю уа Тау Артына аудурмазла. Жаш да кеси этер кесини оноун», – деген къара сагъышла ашыкъдыра эдиле къызны.

«Ат аямагъан – жерге къарар» дегенни да эсге алмай, не ат, не бут аямай, мыллыклары баш энишге атып келедиле къыз бла жаш. Къыз хаман алда барады. Кечеги тынчлыкъны жалаанда атланы аякъ тауушлары бузадыла. Быланы уа «сёлешиулер» асламысында тынгылаулукъдады.

Жол бираз кенгере башлагъанлы, Жаныбек къызгъа тенгши келирге кюрешеди. Бу къарыусуз жанны быллай бир чыдамлыгъына бла таукеллигине сейирсине, аны бетине, ишеклик бла угъай, ёхтемлик бла къараргъа умут этеди.

– Айжарыкъ, алгъаракъ оз да, атынгы солут. Мен артха да бир къарайым, – деди жаш.

– Туракълама, къарындашым, солур заман табылыр. Мени атым алыкъа чыдарыкъды. – Айгъа нёгер болгъан бетинден башлыкъ къанатын артха атды да, акъ кёмюк басхан атын алгъа эникдирди. Жаш да, уяларакъ болса да, аны ызындан тебиреди. Аны жүреги къызны арсарсызлыгъындан бир кесек базыныулукъ табады.

Тау башында ахшы умутдан имбашдагъы ажал жууукъду бир-бирде. Тил къатып айтмасала да, жолну къысхарырын сүйгенликге, тангны атарын а сүймейдиле, танг бла палах келликча, ичлерин къалтыратады ол. Болсада, бетлерин эслей башлагъанлы, Жаныбекни тили тутулуп, жүреги танг алада аласланган бийиклеге-жютюлеге учунады. «Аллахха мен быллай бир не игилик этдим? Бу мени ажалдан алып къачхан мёлекмиди, хурмуду? Эс билип жашагъанлы, аман иш болуп, мен этмеген къалмагъанды. Биркюнлюк зауукълугъум ючюн мен сынсытмагъан а...», – деген сагъышла жашауну озгъан алтакъ кесегин эсине тюшюрселе, жолну да унутады жаш.

Бек бийик жютюлени кюн тили жалагъанда, была Гара башы гыбырда эдиле. Былайдан энишге жолчукъ эркин эсленеди. Анасыны кёюнуна элтирик жолчукъ бла жан дуккулун арсарсыз баш энишге атып келеди Айжаякъ. Кюкюреген шорха тауушу эрттеден къулагъында келген черекни жагъасына къалай тюшгенин да билмей, ырбында шаудан суудан эки ууучу бла къатлап-къатлап ичди. Ол да къандырмагъанда уа, къапланып тогъуй эди. Тер басхан бетине жабышхан бирен-саран чашчыклары мылы кьоллары бла артха сылай, Тихтеннгенни этегинден төппесине дери кёз жетдирди. Ол а инжилген азаплылагъа тюз ниетли, алгъыш

тилекли болгъанын айтырыкъча, жангы танга алада алай ариу бетли, ёхтем сюеледи, кеси адамыны азатлыгъына къу-уана.

– Айжарыкъ, ачлай кёп ичме гарадан. Бусагъат ариу суулагъа жетип, солурбуз, – деп, узақдан кыгчыргъан Жаныбекни таш юсюне минип изледи. Ол а эки атны да зор бла суйрей, залкъыдыла арасындан чыгъып келе эди. Алай гара суулагъа бошланган къадырла чакълы бир а ичген болур эди кеси да. – Былайдан арлакъ ётейик, ким биледи, Тау Артына ауар адамгъа тюбеп къалыргъа да боллукъбуз, аны уа суймейме. Бу жаныны суу азыракъды. Андан ётсек, чырмау болур суу жокъду, – деп, Айжаякъны къатына тартды атны.

Тютюргю сууну жайыу жери жокъду, шорхалыды. Кёксюл сууну акъ кёмюгюню тюбюнде бир бирлерин табалай, тюртюше баргъан ташланы тауушлары кьоркьуу саладыла. Ол затдан хапары болмагъан Айжаякъ арсарсызды, суугъа кирирге таукел болду. Жаныбек аны атын терк тыйды. Атыны башындан нохтасын сыдырып, Айжаякъны белине кысып, бирси кыйырын кесини кьолуна чулгъады.

– Энди жюген билекликни иер къашха илиндир да, атны кеси аллына кьой, эки кьолунг бла да иер къашдан иги тут. Жыгъылсагъыз, жаным сауда, сени уа суугъа алдырмам. Мен сууну ургъан жанында боллукъма, сен а тебен жанында. Хайда, кьоркьма. Бугъейден чыгъаргъан Аллах былайда да болушур эсе уа, – дегенден сора ала Тютюргюге бирден кирдиле.

Кёк зыгъырны чырандан талап келген огъурсуз суу юслерине чачылады, ёзенгиледен озуп, тобукъгъа жетеди. Атла да, амалсыздан, кеслерин сууну баргъан жанына жарашдырыргъа кюрешедиле. Не медет, сууну орта урумундан ётдюк дегенлей, кызыны аты кьулакъларына дери суугъа кёмюлдю. Ат да, кызы да кёрюнмей къалдыла. Айжаякъны атдан айыргъан суу хорлап, Жаныбекни да атдан атды.

«Суугъа тюшген таш кьармайды» дегенлей, Айжаякъны да суйрей, ол жагъа таба ёлюр мыллыгын атаргъа къазауат этди. Тебенирекдеги суугъа аугъан бекем нарат терекни кёргенде, жашха жангыдан жан кирди. Алайда бир мадар этмесе, толкъун эки суу кьошулгъаннга элтип урса, иш кырты боллугъу сёзсюздю. Терекге жетер-жетмез кесин аны эки айырысына атып тагъылды жаш. Айжаякъны да тартып ёрге алды.

Чёп башына кьоннган чыпчыкъла кибик, суу чайкъагъан терекде чайкъала тургъанларынлай, эки этегин да белине кьайырып, была таба чабып келген адамны кёргенлеринде, экисине да жан кирди. Ол, аягъы басханны кёзю

көрмей келген а, былагъа жете келип, эбизеча: «Не айланган адамласыз?» – деп кычырды. Къыз да эбизеча: «Биз таулулабыз», – деп, арсарлы жууап этгенден сора, жантауну гири жанын жашха сызды. Ол кысхалыкъ этди, жетмеди. Болушургъа кюрешген, арсарсыз жан кезлигин чыгъарып, жантауну жырды. Жаныбек да нохтаны билегине кысылган кыйырын кесини белине кысыды да, гирини анга илинмек этди. Къутхарыучу уа жипни бирси кыйырын терекни жагъада тамырына кысыды.

Уучуну белгисине кере, Жаныбек Айжаякъны белінде нохтадан тутханлай, терекден суугъа тюшдюле. Суугъа кёмюлселе да, суу сюрюп, аланы жагъагъа атды. Ол адам а ичлерин кълтырауукъ алганлагъа былай деди:

– Къаяны ырбынында къургъакъ отунларым бардыла. Мен от тамызайым. Сиз а быстырларыгъызны сыгъыгъыз, – деп, хыны кетди. Къыз юсюнде кийимлерин къайры тешерик эди. Башында башлыкъны боюнундан алганда, къудас чачы, бетин, кекюрегин жабып, тегюлдю.

Айжаякъ бла Жаныбек уучуну къатына келгенлеринде, от гюрюлдеп жана эди. Къызны инбашларына тегюлген чачы уучуну акъылдан шашдыргъа жетишдирди.

– Бу не сейир, не ариу жанды?! Мен а муну жашчыкъ сунуп турама.

Къыз отха бирде аллын буруп, бирде аркъасын кызыдырып, юсюн-башын алай къургъакъсыта эди. Уучу уа, жашны бла кызыны толу хапарларына тынгылап, терен сагъышха кълды.

– Сора сен, мен ажашмай эсем, Баймырзаны сабийлей тас болган кызычыгъыса?

– Алайды.

– Ай, харип, жарлы ананг.

– Оу кюнюм, анам сау тюйюлмюдю?! – Къарап-къарагъынчы, Айжаякъны бетин жилямукълары жуудула.

– Сау а сауду. Алай, сен тас болганда, тили тутулганды. Артда уа, жилий-жилий, кезлерин кырау басханды.

Айжаякъ, секирип къобуп, къайсы жанына барыргъа керегин сорганча, Жаныбекге жалыныулу къарады. Ол да сормай ангылады кызыны тынгысызлыгъын. Жагъаны огъарлагъында отларгъа къадалган атланы алып келгенде, уучуну кезю ушкокга терк илиннгенин сизди да, кесини ушкогун алып:

– Бу манга энди керек боллукъ болмаз. Санга саугъам болсун, – деп, Жаныбек уучугъа узатды. Ол да, асыры къууаннандан:

– Аны уа отлугъу суу болганды. Сен да мени ушкогуму къолгъа ал. Ауузланган да этигиз да, мычымай, ызымдан келигиз. Мен а суюнчюге ашыгъайым, – деп тебиреди уучу.

Кюн тюшлюкден ауа, къачхынчыла биринчи элге кирген эдиле. Бу эллиле танымагъан адамларыны ызларындан не бек сынчылап къарасала да, бу экиси Эбизеде къапхандан ычхынып келген жаш бла къыз болгъанларын къайдан биллик эдиле!

Айжаякъ бла Жаныбек эл аягъына чыкыгъанларында, алларына къауум-къауум келгенлени кёрдюле. Ала къызны ахлулары, эллилери эдиле, бек алларында къызны къарындашлары. Хар жетгени алгъа Айжаякъны, ызы бла Жаныбекни къучакълай, ийнакълай, Уллу элге айландыла. Къызны келтирип, анасыны баууруна къысханларында, Асиятны тили ачылып, биринчи сёзю: «Ай-ай-жаягъым» – болду.

...Хапар къоншу элlege жайылып, ахлу-жууукъ жыйылгъандыла. Баймырза, уллу къурманлыкъ этип, халкъын сыйлады. Ол къууанч да бошалгъынчы, элге беш эбизе келди. Аланы, къонакълача кёрюп, сыйлагъандыла. Къурманлыкъны сылтаун да айтхандыла. Алай эбизеле зат да билмеген кибик этгенди. Айжаякъ бла Жаныбек алларына келип сюелгенлеринде, Айжаякъ таныгъан эбизеле тыкбил болуп, ауузларындан сёзлери чыкмай, мугурайгъандыла. Айжаякъ эбизеле бугъоуда къалгъан Азаматны хапарын айтханда уа, Чегем жамауатны таматасы:

– Чегем Эбизе бла ортаны осал болурун бир заманда да суймегенди. Алай анда кир ниетли адамла бузукълукъларын энтта да къоймагъандыла. Сизде бугъоудагъы адам, къайсы тау элден эсе да, малла бла сюрюлген таулу сюрючю болгъанына сёз жокъду. Аны себепли, Чегем жамауатыны оноуу былайды: къайсыгъыз барлыкъ эсе да, сайлау кесигиздеди, барып, Азаматны бери тапдырыгъыз. Ары деричин къалгъан тёртюгюз мында турлукъсуз. Аланы жууукълары бийигизге айтханларын этдирилле, – деп, эбизеча сёлешди.

Эбизеле гъыжгъал-мужгъал болдула.

– Бий бизге да этеди артыкълыкъла, – деди бирлери тауча.

– Бизни излемибиз терк болурун сюе эсегиз, жолда кёп мычымасын негеригиз. Жашла, жолоучугъа жол азыкъ салыгъыз да, атландырыгъыз. Эсигизде болсун, ол тёрт-беш кюнден кёп къалса, битеу тау элледен аскерчи жашла жыйылырла. Келемет улун сойгъаныгъызны унутмагъанды Чегем, – деп, мужурасын уруп, жерге белине дери кийирди эл тамата. Ол оноун экинчи къатламазлыгъын сездиргенлиги эди, баям.

Эбизеле бир бирлери бла кёп даулашхандан сора, жашыракъны жолгъа хазыр этдиле.

Алай бла, Чегемде жесирликде къалгъан эбизелени жууукълары, бийге бой салдырып, Азаматны эркин этип, кеслери алып келгенди.

Абайланы Фатимат туугъанлы – 115 жыл

Къолгъа биринчи къалам алгъан кызыбыз

Малкъарны бла Къарачайны белгили жарыкъландырыучусу Абайланы Мусос халкъны жарыкълыкъгъа, аны иги жашаугъа чыгъаруугъа жолланы талмай излегенди. Ол кесини сабийлерин да окъуулу, билимли этерге итингенди. Аны төрт кызы бла бир жашы болгъанды. Жашы Исмайыл университетни медицина бѐлюмюн бошагъанды, революцияны кезиунде большевикле бла болгъанды. Къабарты-Малкъарда Совет власть орналгъандан сора, халкъны саулугъун сакълауда ишлегенди, 20-чы жыллада саулукъ сакълауну область бѐлюмюнню таматасы болуп тургъанды.

Мусос кызылары да бирер усталыкъ алып, ъз халкъларына жарарча окъуу алырларын излегенди. Алай аны тилек къагъытлары жауапсыз къалгъандыла. Ол зат Нальчик округну башчысы Клишбиев малкъарлыланы окъуугъа итиниулерине къолундан келген къадар дайым чырмап тургъаны бла байламлы эди. Кеси ахчасы бла окъутурча уа Мусосну энчи мюлкю жетишмегенди. Мусос бир ненча кере Къабартыны бла Малкъарны хар жыл сайын жыйылычу келечилеринден кызыларын окъутурча стипендия тилегенди. Бюгон Мусосну ол тилеклеринден биринде болгъан жашау къарамлары сейир

Солдан онгнга: Абайланы Джаннет, Фатимат, Гошаях.

этерчадыла. 1893 жылда жазган тилегинде Мусос былай айтады: «Сафиятны эм башха сабийлени кеси кыйыным бла окъуталсам эди, ийнанырыгъызны тилейме, сизден болушлукъ излери туююл эдим. Алай сиз ангыларсыз деп ышанама – кызычыкъланы, жашчыкъланыча, окъутургъа кереклисин. Башха сылтауланы айтмай кыйсакъ да, кызычыкъланы окъутуу, аланы билимли этну энди ёсерик тёлеле кеслерине билимли, адежли жашау негерлени табаргъа онг берликди. Ол затны эсге ала, сиз мени излеулери тюз ангылап, манга болушлукъ этерсиз деп ышанама...»

Ол сегиз жылдан сора дагыда аллай тилекни Мусос кызы Фатимат ючюн да жазады, аны фельдшер-акушер курсларында окъутургъа излеп. Алай Мусос эки тилегине да округну таматаларындан болушлукъ тапмагъанды. Мусос аны бла тынчайып кыалмайды, кызыларын окъургъа-жазаргъа кеси юйретеди. Артдарагда уа Нальчикде тиширыу гимназиягъа берип окъутады. Алай бла Мусосну кызылары билимни биринчи атламларын юйюрлеринде этгендиле. Артда жашау аланы не кыйынылыкъларгъа жолукъдурган эсе да, алган билимлери кыйда да жарап тургъанды.

Белгили журналист эм жазуучу Магомедбек Хаджетлашени «Мусульманин» деген журналы (1908–1911 жыллада Парижде чыкъланды) Шимал Кавказны тау миллетлерини культураларын, жамауатны эсин, ангылауун, миллет сезимин айнытыуда уллу иш этгенди.

«Мусульманин» журналда бизни белгили жарыкъландырыучубуз Абайланы Мусос, аны жашы Исмаил, Кызырымшаухалланы Ислам, Хубийланы Ислам эм башхала таулуланы жашауларыны юсюнден, аланы жарыкъландырыуну жолларын, жашау турмушларын игилендириуну юсюнден жазмаларын басмалай эдиле.

Аланы санында Абайланы Мусосну кызы Фатиматны (1892–

1973) «Кызырым татарлыланы тойлары» бла «Ференкле Кавказдан кыалай кетгендиле» деген эки суратлау очерки магъаналы жерни аладыла. Биринчи очерк кызырым татарлыланы той адетлеринден эм фольклорларындан хапарлайды. Ол кырым татарлыланы той-оюн адетлерини юсюнден, бош солургъа келген адамча угъай, жууукъ халкыны жашауун илму тинтиуге кыошаргъа итинген адамча жазгъанды, кызырым татарлы кызыгъа жан аурутады. Аны болумуна, баш эркинлиги болмагъанына жарыйды.

Фатиматны жазуу ишге фахмусу болгъаны ференклени юсюнден белгили таурухну алакат хапаргъа бургъанында да эсленеди. «Мусульманинде» Фатиматны чыгъармаларын басмалай туруп, редакцияны ал сезюнде: «Была жазуучуну чыгъармаларыны бир кесегидиле», – деп айтылады. Мында Фатиматны математикагъа уллу хунери болгъаныны юсюнден да жазыла эди.

Болсада, андан сора кеп да турмай, «Мусульманин» журнал жабылады, аны бла Фатиматны сагъынылган статьялары басмаланмай кыаладыла.

Абайланы Фатиматны да кеп заты бизге аны ючюн жетген болмаз. Алай Фатиматны бу жазмалада кергюзтген усталыгъы аны ары дери да, андан сора да жазмалары болмай амалы жокъду дерге бизге онг бередиди. Бюгонлюкде белгили болгъанына кере, Фатимат харкюн сайын кергенин-эшитгенини юсюнден кесини оюмларын, сагъышларын кыагъытха тюшюрюп тургъанды, аны юсюнден гитче эгечи Жаннетни жазмаларында айтылады.

Алай бла Абайланы Фатимат, биринчи таулу тиширыу болуп, кыолуна кыалам алгъанды. Кыалай ётдюргенди ол жашауун?

Бу соруугъа архивледе сакъланган кыагъытла бла Фатиматны эгечинден туугъан Орусбийланы Даутаны эсгериулери толу жауап бередиле. Кыабарты-Малкыарда Совет власть орнатылган

дан сора, Фатимат, къарындашы Исмаилча, жангы властыны органларында ишлеп тебирейди. Алгъа сюде къагъытчы болуп, ызы бла уа (1921 жылны январьда 1922 жылны августуна дери) облпросветде ликбезлени къурау бла къорешеди. 1922 жылда августда обком Абайланы Фатиматны КУТВ-гъа – Шаркъ ишчилени коммунист университетлерине – окъургъа жибереди. Белгилисича, КУТВ шаркъ республика бла областлада ишлерча совет къуллукъчуланы хазырларгъа къуралгъан эди. Фатимат университетни политика жарыкъландырыучу бёлюмюнде окъуйду. Ол университетде окъугъан заманда аны биргесине 11 малкъарлы бла 13 къарачайлы студент болгъанды. Аланы санында Малкъарны белгили адамлары Зумакъулланы Мустафа, Черкесланы Маштай эм башкала болгъандыла. Фатимат университетде жетишимли окъугъаны бла къалмай, жамауат жашаугъа да тири къатышханды. Аны юсюнден Фатимат партиягъа кире туруп, аны партияда санында болургъа тийишлилигини юсюнден белгили революционерле Борис Шеболдаев, Вера Смирнова, Берман, Войтинский, Потехин, Петросян, Красильщик, Алцагиров, жазыучу Люси Аргутинская эм башкала рекомендацияларында жазгъандыла.

Айта кетерге тийишлиди: Борис Шеболдаев бла аны къатыны Вера Мусосну юйюрю бла 1918 жылдан башлап, шүёхлукъ жюрютюп тургъандыла. «Фатимат Абаева бла мен 1918 жылдан башлап бирге жашагъанма. Ол замандан бери Фатимат бизни ишибизге болушуп тургъанды. Аллай зат бек аз тубей эди, бютюн да таулу тиширыуланы жанындан. 1920 жылда Фатимат, биринчиледен болуп, тиширыуланы область съездлерине къатышды. Элlege барып, тиширыуланы жыйып, аланы ичлеринден съезде делегатла айырады. Ол заманда болумла партиягъа кирирге Фатиматха онг бермегенди. Мен аны бизни ишибизге ачыкъ жюреги бла берилген жолдашха санап,

партиягъа киририне уллу ыразылыгъымы билдиреме»,– деп жаза эди 1922 жылны 9 ноябринде Вера Смирнова. «Фатимат эрттеден да тири къатышып келгенди партия ишлеге, партияны санында болмагъанлыкъгъа»,– деп жазгъанды Борис Шеболдаев да рекомендациясында. Борис Шеболдаев – белгили революционер, граждан урушну кезиуонде Кавказда болгъанды, Дагъыстанда, Шимал Кавказда Совет властыны орнатыу ишге тири къатышханды. Фатиматха рекомендация жазгъан кезиуде Борис Петрович Шеболдаев ВКП(б)-ны Ара комитетини аппаратинда ишлей эди. Башда сагъынылгъан коммунистлени бири къалмай 30-чу жылланы репрессияларына тюшгенди.

1912 жылдан башлап партияда болгъан С. Смирнов (Жашырын тукъуму Верин болгъанды революциягъа дери) уста таныгъанды Мусосну юйюрюн. Фатиматха партиягъа кирир ючюн берген рекомендациясында Смирнов-Верин былай жазгъанды: «Къыйын кезиуде бизни жолдашларыбызгъа болушханлары ючюн Фатимат эм аны юйюрю 1919 жылда Нальчикни акъла алгъан заманда кёп керекъара чёпге салыннганды».

Фатиматны партиягъа кирирге тийишлилигини юсюнден, башда сагъынылгъаныча, белгили жазыучу, граждан урушну аллындан ахырына дери кеси къадары бла сынагъан Люси Аргутинская да жазгъанды. Аргутинская да Мусосну юйюрю бла эрттеден шагъырей эди. Мусосну жашы Исмаил бла бирге Аргутинская 1914 жылдан башлап, империалист урушха къатышханды, революцияны жылларында ала Нальчикде бир лазаретде большевиклеге, къызыл партизанлагъа багъып тургъандыла. Аланы ол ишлерине Мусосну юйюрю битеу да къатыша эди. «Фатимат Абаеваны юсюнден айта, мен 1918 жылдан бери Совет властыгъа бла коммунист партиягъа чынтты берилген адамныча таныгъанымы билдирирге сюеме»,– деп жаза эди Л. Аргутинская. – Партиягъа кир-

се, ол кѐп хайыр келтирине мен толду ийнаныпма». Аллай характеристиканы Фатиматха партияны санында 1907 жылдан башлап болгъан А. Потехин да жаза эди. Фатимат 1924 жылда партиягъа кандидатха алынады, 1926 жылда уа партияны члени болады. Алай бла малгъарлы тишириулануы ичинде ол биринчи коммунист эди.

КУТВ-ны Фатимат пропагандист бѐлюмюн жетишимли бошайды. Ол кезиуде университетни устазы, совет къулдукъчу Аршев Степанига эрге чыгъады. ВКП(б)-ны буйругъу бла Фатимат бла эри Степан бирге 1926 жылда Бакугъа ишлерге жибериледиле.

Фатимат кесини жашауун коммунист партия бла байлагъанды, партия буйургъан жумушлагъа таза жюреги бла берилип тургъанды, аны ниетлерине толду ийнанганды. Алай коммунист партияны санында турууу анга кѐп къайгъы, жюрек жарсыу да сынатханды. 1928 жылны ахырында Бакуда техникумда обществоведенияны устазы болуп ишлей тургъанлай, аны партиядан, ишден да къыстайдыла. Ол затны сылтауун Ара комитетни контроль комиссиясы хазырлагъан къагъыт ачыкълайды: «Партиягъа

къажау къауум бла арасын юзмегени ючюн. Ол да неден белгили болгъанды десенг – эгечини сабийлерин кесине алып ъсдюргенди». Фатиматны тамата эгечи Сафиятны эри Орусбийланы Хамзатны жашы Ибрагим 1927 жылда «буржуазный националист» деген ат бла къара тизмеге салыннган эди, экинчи жыл а ол затны юсю бла тутулгъан къауум бары да ълтюрюлген эдиле. Сафиятны аллай къыйын болумлада къарындашы Исмаил, эгечлери да кеси аллына къоймагъан эдиле. Хар бири къолундан келгенича къарай эди аны сабийлерине. Алай сталинчи система адамлыкъны теплеген кезиуде, Абайланы Мусосну юйюрюню революциягъа салгъан къыйыны да эсге алынмай эди. Бий тукъумдан чыкъгъанлары аланы барына да жангы жашауда эркин атларгъа къоймай эди. Заман кюйсюз эди, игилени жойгъан заман, терсени-тюзно айырмагъан заман...

Алай Фатимат кесин партиядан тышында, андан бир жаында бир заманда да санамагъанды, аны урунган халкъгъа жангы жашаугъа жолну кѐргюзтгенине улду ийнаныуун бир заманда да тас этмегенди. Аны ючюн болур, ол эки жылны ичинде, арымай-талмай,

Солдан онгнга: Фатимат, Степан Аршев, Джаннет. 1920 жыл.

тюзлокню ызындан болгъанды, жангъдан партиягъа къайтарылгъынчы кюрешгенди.

1930 жылда Фатимат юйюрю бла Москвагъа кёчеди, сора, ол жылдан тебиреп, ара шахарны тюрлю-тюрлю организацияларында партия ишде кюрешеди. 1934 жылда Степан Арешевни ВКП(б)-ны Ара комитетини оноуу бла Ижевскеге обкомну секретары этип жибереди. Фатимат да горонону инспектору, партия курсланы завучу болуп турады. 1937 жыл аны биягъы партиядан «троцкистлени букъдургъаны ючюн» деп чыгъарадыла. Бу заманда аны эри Степан Арешев да ол сылтау бла тутулгъан эди. Бир бёлек замандан Степан эркин болады, партиягъа жангъдан киреди, ызы бла Фатиматны да партиягъа къайтарадыла. Уруш башлангандан сора Степан урушка кетип, анда жоюлгъанды. Фатимат а Ижевскеде 1945 жылны августуна дери ишлеп, жашап тургъанды. Урушну къыйын жылларында Фатимат госпитальны клубуну таматасы болуп ишлегенди. Урушну кюйсюз отунда Фатиматны эринден сора да кёп ахлусу – эгечлеринден туугъан төрт каш жанларын бергендиле. Уруш бошалгъандан сора Фатимат эки сабийи бла Москвагъа къайтады.

Пенсиягъа чыккыгъынчы, Фатимат Москваны тюрлю-тюрлю организацияларында ишлегенди, аны кёп кере парткомну секретарына айыргъандыла, ол партия курслада ишлеп тургъанды.

Абайланы Мусосну къызы Фатимат партиягъа кире туруп, жангъдан къайтарылыргъа къагъытларын къурай туруп, кесини жашаууну юсюнден кёп кере жазгъанды. Ол автобиографияларында «партия ийип», «партияны чакъырыуу бла», «райкомну оноуу бла», «райком артха чакъырып» дегенча

сёзлени хайырланады. Ол зат Фатиматны жалаң да партия низамгъа бойсунууну юсюнден айтмайды. Фатимат партиягъа керти жюреги бла берилгенини, коммунистлени ишлерине бла ниетлерине ийнанганыны шагъатыды. Башхала бла бирча Фатимат да, кеси заманына кёре, кёп жалгъан ниетге партияны чынтты ниетинеча къарагъан болур эди, алай ол бир заманда да адамлыгъын тас этмегенди. Адамлыкъ, къайгырыулукъ дегенча затла учуз келген чакъда да ол ахшы ниетлени бек уллу байлыкъныча сакълагъанды, тутханды. Аны керти сёзлерине, ахшы ишлерине таянып, кёп адам тюзлок жолдан шашмай тургъанды, Фатиматны жашауу аны ахлуларына, шухларына, танышларына не жаны бла да юлгю болгъанды. Ол кесине энчи махтау, байлыкъ, уллу къуллукъ излемегенди, Халкъны кюрешине ачыкъ ниети бла берилген адамладан болгъанды.

Абайланы Фатиматны аты бизге бююн да багъалыды. Нек дегенде, ол кесини заманына кёре алчы адам эди, бизни халкъыбызны ичинде, Къарачайда, Малкъарда да тиширыулары арасында биринчи болуп къолгъа къалам алгъанды, Совет власть орнатылгъандан сора уа, власть берген онлагъа кёре, халкъны жарыкъландырыуда кючюн аямай кюрешгенди.

Абайланы Мусосну къызы Фатимат 1892 жылда Нальчикде туугъанды, 1973 жылда Москвада ёлгенди. Аны ара шахарыбызда жаны Сталь бла къызы Лиля туудукълары бла жашагъандыла. Бусагъатда Сталь да дуниядан кетгенди. Алай ол хар заманда анасы, аппасы ючюн да ёхтемлене, жаш төлюге аланы айтхылыкъ жашауларыны юслеринден хапарлагъанлай тургъанды.

***БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА,**
филология илмуланы доктору*

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАР

**Сёзле хапар
айтадыла...**

Бир жол, Пицундада солугъан заманыбызда, эки да белгили жазыучуну ушакъларын эшитдим. Бири – Ленинчи саугъаны лауреаты, айтылгъан поэт Егор Исаев, бири уа – Къыргызстандан келген белгили къалам устасы Суююнбай Эралиев. Ала татлы шуёхла эдиле. Танг атмай, чабакъ тутаргъа барыр эдиле. Жукъ туталсала уа, къууанч тыпырлы болуп, чабакъларын битеу солугъанлагъа кёргюзтюп айланыр эдиле.

Салкъын жай ингирлени биринде бу закий жазыучула биягъы ушакъларын башладыла. Сёз сёзню айтдыра, литературадан башха хапарлагъа кечдюле, ызы бла уа тилни юсюнден даулаш къыза тебиреди.

– Хар нени да башы орус тилди, – дегенни айтды Егор азиялы шуёхуна. – Орус сёзлени къошмай, ма сиз эки атлам да эталмай къаласыз...

– Тюсюн айтсакъ, орус тил барыбызны да тилибизди. Бу ушагъыбызны да ол тилде бардыра турабыз, – деди Суююнбай сабыр халда. – Алай бу халкъла аралы тилибизден тюрк сёзлени кетерсек, экибиз да, бири бирибизни ангылаялмай, амалсызгъа къалып, къолларыбыз, бармакъларыбыз бла «сёлешип» башлар эдик. Сен, Егор, айтылгъан жазыучу, аллай затны ангылаялмагъанынг а бек сейирди.

– Тыш къыраллы сёзлени да кёбюсю бюгюннгю тюрк тиллеге орус тилни юсю бла жыйышхандыла, – деди Егор Исаев. – Орус тил былайда, къарындашым, уллу кёпюрню къыйматын да тутта келеди. Аны уа сен эсге аламыса, акъылман шуёхум Суююнбай?

– Ол айтханынг а тюздю. Тюзге тереди деп киши айталлыкъ туююлдю, – деди Суююнбай. – Алай сен былайда эслеялмай кетген бир затчыкъны да айтайыкъ. Ол сёзлени кёбюсю, орус тилге келгенде, арталда тюрленмей къалгъанды. «Болжаллы къонакъла» орус тилде аны низамына, жорукъларына келишалмай, сыйыналмай жорюйдюле. Тюрк тиллеге келгенде уа, аланы болушларына, айтымланы къруралыу низамларына толусунлай бойсунуп къалгъандыла. «Метро», «трюмо», «кофе», «резюме», «домино»... бу

тизме бек узакъгъа созулур эди. Башхача айтханда, ол сёзле тюрк тилледе, «болжаллы къонакълача» угъай, тилни Сёзлюгюнде аны законлу «инсанлары» болуп жашайдыла.

Егор, Суйюнбай айтханнга уллу ыразы болмаса да, даулашны андан ары бардырыргъа суймегенин сездирди. Сора, къыргъызлы тенгини имбашына къагъып, жеринден турду.

– Кел, андан эсе гюржю чагъырдан бирер стаканны шыбыр-датайыкъ да, чабакъ тутаргъа барайыкъ. Кюн батхандан сора иги къабыучуду дейдиле...

Эсима уа ана тилибизни, орус тилни да юслеринден мен таматарларыбыздан эшите туруучу, тил бла байламлы сейир, къужур, бир кесек кюлкюлю да ишле тюше башладыла.

Биринчиден, таулула башха халкъланы тиллерине не заманда да бек уллу эс буруп келгендиле. Аны барыбыз да ахшы билебиз. Къабарты, дюгер, гюржю... тилледе сёлеше билгенлеге таулула сукъланган окъуна этгендиле. Кеслери да, амал болуп, ол тиллеге юйренирге кюрешгендиле. Алай орусча сёлеше билгенни намысы уа айтып-айтмазча бийикде болгъанды. Да ол сейир да туююл эди...

Ол тил, уллу культурасы, литературасы болгъан миллетни, къыралны халкъларын бирлешдиргени бла къалмай, кеси да бир ариу макъамлы, бир шатык, татлы эшитилген, сора жашауда бек керекли тилге да санала эди. Анданмы болур эди, Нальчикге, неда Нарсана базаргъа сатыу-алыу иши бла, башха жумушу бла барып келген адамгъа бек алгъа орусча не жангы сёз билдинг, орусча бир зат айтчы деп башлай эдиле.

...Огузунчу жыллада, дейдиле, бизден таматаракъла, элибизде хар ыйыкъ сайын «кино» деп бир тамашаны кёргюзтюп башладыла. Бу сейирликге къараргъа уллусу-гитчеси да жыйыла эди. Узун къангала шинтиклик эте эдиле. Алай гитче шинтикчиклерин биргелерине алып келгенле да аз туююл эдиле. Сабий жашла уа асламында, къочхар берклерин тюплерине атып, алда орналып къала эдиле.

Дайым да кефчиги жайыкъмай туруучу киномеханикни танымагъан жокъ эди. Эллиле, аны бла «драстий» этип саламлашхан бла къалмай, «Никит, кино будет?» – дегенни да орусча айтсала, кёллери кёкге жете эди. Ол «Будет, оллахий! Очень хороший кино будет!» – десе уа, адамла андан да насыплы болуп къала эдиле.

Никит бла уллу шуёхлукъ жүрютген Жубуланы Къалмукъ, киночу Нальчикден келгенлей, аны таймаз жумушчусу, барчы-келчиси болуп тохтай эди. Ал кезиуледе кино кёргюзтюучю аппаратны ишлетгенде къол кюч да керек болгъаны себепли, Никит аллай жумушланы Къалмукъгъа буюра тебиреди. Эсли жаш а ол намыслы ишни айыпсыз, тынгылы да этерге юйренди. Кертиди, кино баргъан кезиуде лентасы, эскиденми болур эди, юзюлюп иш къалса, теке къалкъыу эте тургъан Никит, кефи, къалкъыгъаны да бир кесекге жайыгъа, юзюлгенни жалгъай, киноаппаратына орусча къаты сёзлени элпек къуя тебирей эди. Къалмугъ’ а, ол эшитген сёзлерини магъаналарын ал кезиуледе иги ангыламаса да, эсине туюреп, хар аллына тюбегенге аланы арсарсыз айтып башлаучу эди. Бир жол юйде, тамата эгечине айланып, Никитни сёзлерин айтханда уа, ол, печь аллындан отун агъачны сермеп, къарындашыны сыртына эки кере къыздырды. Орус тилден аладан эсе асламыракъ ангылауу

болгъан аталары Жандар эм алгъа зауукъду кюлдю, сора, кёз жашларынын сыйпай, Къалмукъну башын сылай айтды:

– Жашым, сен энди аллай сёзлени айта турма. Бютюнда тиши-рыулары къатларында. Ала сылыкъ сёздедиле...

Бир жол а, уруш кино бара тургъанлай, къазакъ ат аскери, уллу бичакъларын да ойната, атларын олтургъанла таба чапдырдыла. Халкъ кётюрюлдю, адамла, шинтиклени юслери бла секиришип, къача тебиредиле. Андан бир он жыл алгъа эллерине къазакъла чапханлары кёплени эслеринде эди.

– Къазакъла келедиле! Уо хахай, къачыгъыз! – деген эшитилгенде уа, битеу да къарагъанла эшик таба къуюлдула. Никит, бу сейирни кёргенде, ол лента юзюлгенде айтычуларын да айта, къачханланы алларын тыяргъа кюрешди. Къалмукъ да, этер амалы къуруп, эшик таба мыллык атды.

– Тохтагъыз, аланла, къачмагъыз! Бу кёзбауду, бу киноду! Бу сагъат бизникиле келип, къазакъланы къырып башларыкъдыла! Ма къарачыгъыз!

Кертиси бла да, ол кезиуде, бёркюнде да бешмюйюз жулдузу жылтырай, бир чукуйбаш командир жаш, герохун ёрге буруп, къыстау атдыра тебиреди. Сора тенглерине буйрукъ берди да, бизникиле, бичакълары шибиляча жашнай, къазакъланы ызларындан болдула. Никит бла Къалмукъгъ а, ол айтычу сёлерине «Давай-давай!» дегенни да къошуп, къаты къычыра эдиле. Кинодан къача тебиреген эллиле да аз-аз артха жыйыла башладыла.

Къалмукъну орус тилден биринчи устазы Никит, таулу жашны кино кёргюзтюрге юйретгени бла къалмай, дуняча уллу орус тилни жолуна да сала эди. «Юйрениу» тапсызыракъ сёзледен башланса да, Къалмукъ, кюнден-кюннге сёз хазнасы байыгъа, бир кесекден ёсюп келген билими бла эллилерин да сукъландыра, танышлары-тенглерини бла ушакъларында орус сёзлени элпек къоша тебиреди...

Бир жол элге каш-куш сатычу келди. Ол эллиледен тууар, къой, эчки териле алып, алагъа уа ишленген сахтиян, къары къумач, аш-адыр, дух сапын, тюймеле дегенча керекли затланы бере эди. Алыш-бёлюш къыстау бара эди. Алай халал «каш-кушчу» Къалмукъланы къоншулары къарт Зариятны, келтирген терисин нек эсе да жаратмай, бияры сызып, иги умутлу тиширыуну жанына тийди.

– Къалмукъ, жан устуккум, бу аман киши боз къой терими, алыргъа унамай, жол тубюне быргъагъанды. Бир къаты урушчу мынга, итден жаратылгъаннга! – дегенни айтды Зарият.

Аны эшитген Къалмукъ къашларын тюйдю, огъурсуз бет алды. Сора, саудюгерчини аллына барып, битеу халкъгъа эшитдире:

– Сен почему боз къой терини жол тубюне быргъагъан сделал что ли, понимаешь! – деп, къаты къычырды. Сора, айтханын да азгъа санап, дагъыда бир-эки сёз къошду.

Сатычу, абызырагъанына кёре, баям, айтылгъан тырманны магъанасын тамам ангылагъан болур эди... Жыйылгъанла уа, тиллерин чок этдире, Къалмукъну орусча былай кючлю къутургъанына сейир эте, сукълана да къалдыла...

Зарият, къызланы да тегерегине жыйып, жарыкъ календорунда урчугъун бура, хычыуун ауазы бла ийнара айта эди:

Гугуруккула уа алай кычыралла
Бу жай кечени белинде.
Фалатогуму алып кетгенди
Кёк чепкенини женгинде, –

деп жырлай эди Зарият. Ол айтхан жырда келинлик кызыны кёол жаулугъун сыймеклик белгисин, алып кетген жашны юсюнден айтыла эди. «Фалатогуму» дегенни орунуна ол «кёол жаулугъуму» дерге да боллукъ эди. Алай, эшитилгени да бираз тюрленип, орус тилден келтирилген бу сёз жыргъа бир жангы тюрсюн, жангы сурат да бергенча кёрюндю. Кёол жаулукъну орунуна ол орус «платочекни» «таучалап» айтхан эди. Ийнарында кыыз кысыха, жангы да сёзню кёлю жаратханыча хайырланды. Аны ючюн а анга уллу тырман этерча да туююл эди. Нек дегенде, аллай юлгюлеге биз башха ийнарлада да кёп тубей турдукъ.

Мынга ушагъан дагъыда бир юлгю. Былайда тилибизге жангы жашау бла бирге келген сёз, жырны магъанасына жангы тюрсюн бергени бла кълмай, аны бютюн кючлю, бютюн суратлы этеди. Жаш бу юлгюде кызыны, *автомобильге* миндирип, сыйын бютюн да бийикге чыгъарыргъа айтады:

Юйден эшикке уа чыгъармам, ариуум,
Бийиктабанла кийдирмей.
Бир элден элге уа ийдем, ариуум,
Автомобильге миндирмей, –

дейди суюген жаш.

«Бийиктабанланы» да жангы жырла бир кесекден «туфлиле» деген жангы сёзге алышындырлыкъдыла, жырлагъа «духла», «касынка»... дегенча башха сёзле да кирликдиле.

Барыбыз да билген, барыбыз да суюген «Пароходла» деген жырны алайыкъ. Аны тизгинлеринде бир талай «орус» сёзге тубейбиз. Тюсюн айтсакъ – орус тилден келген сёзлеге. «Пароходла», «Дальний Восток», «посылка», «командир», «армия»... деген сёзле «кемеле», «Узакъ кюнчыгъыш», «аскер башчы», «аскер»... деген сёзлени орунларына салынганча кёрюнедиле. Тинтип къарасанг а, ала башха сёзледиле. «Кеме» деп хар тенгизде, уллу сууда да жюзген «улоугъа» айта эсек, пароход а башхады – тылпыуну кючу бла жюрюген кемеди. «Дальний Востокга» «Узакъ кюнчыгъыш» деп кёйсакъ, сёзню кесини энчи география магъанасы бир кесек бузулур эди.

«Тышындан» келип, башха тилни жорукъларына бойсунуп, аны сёзле юйюрюнде, дейме да, Сёзлюгюнде ёмюрден-ахыргъа кългъан атла, бир башха сёзню орунуна угъай, юй киштикни кыстагъан тыш киштиклей этмей, кеслерини законлу жерлеринде орналып кългъандыла. Къыргъыз тилден да бир юлгю айтайыкъ:

Ойнай-гюлдей жатабыз,
Сталин ёз атабыз,

*Портретин кётёрю-юп,
Кёчеледен ётёлук, –*

деп жырлаучу эдик биз Къыргъызстанда. Былайда бизни къарындашларыбыз «портретни» башха сёз табалмагъандан сала кюремгендиле. Сёз ючюн, «чонг сюретин кётёрю-юп» деп къояргъа да боллукъ эдиле. Алай орус тилден кесини энчи магъанасы бла келген бу жангы сёз даражалы, бай да къыргъыз тилде, кесини «тил миллетин да» тюрлендирип, жангы юйюрге тийишли жерин табып орналгъанды.

Былайда, къыргъыз тилни сагъыннганда, бир зат эсима тышдю. Бир жол газетибизде, келигиз, тилибизге «башкъарма», «орунбасар» деген сёзлени алайыкъ дегенни окъудум. Аны ызындан чыкыгъан башха статьяда уа башха оюм басмаланды. Ата-бабадан жюрюген «башчы», «тамата», «оноучу», «экинчи»... деген сёзле тургъанлай, биз, кесибизни сёзлерибизни харам этип, тышындан башха сёзлени нек жыяргъа керекбиз? – деген магъанада жазыла эди ол башха оюм. Мен а ючюнчю оюмну да къошайым. Кертиди, ол сёзле бизде эрттеден жюрюп келген сёзлени не кюремселе да, «къыстаялыкъ» туююдюле. Алай, ол шатык, татыулу эшитилген сёзлени ахыры бла да кери этгенни уа тюзге санамайма. «Башкъарма», «орунбасар» да суратлау сёз бла ишлегенлеге, ушакъларында масхараны, семиртиуню хайырланыргъа суйгенлеге ахшы къуллукъ этип келедиле. Кесим да чам хапарларымда, фельетонларымда ол татымлы, басымлы, башхача айтханда уа, «семиртиу» сёзлени аз хайырланмагъанма. Дагъыда бир зат. Ол сёзлени «орун», «баш» деген тамырлары аланы башха тюрк тилдеде да ангыларча этедиле.

Алай башха тилдеде жюрюп келген сёзлени асламы «ата юйлеринден» арсарсыз кетип къалыргъа суймейдиле.

Сёз ючюн, юзбек школда окъугъан жылларымда «танапис» деген сёзню эшите тургъанма. Ол къыргъыз тилге «демалыш» деп кёчюрюле эди. Биз а анга «перемен» деп къоябыз. Орус тилден келген «перемена», ахыр тауушун тас этсе да, тилибизде кетмезден орналгъаннга ушайды. Не бек кюремсек да, аны биз «танаписге», «демалышха» окъуна хазнамы тюрлендиралайыкъ. «Переменча», къуйругъу «юзюлюп» келген сёзле уа башха тилдеде да тубей турадыла. Сёз ючюн, тюрк сёзле: «спор» (спорт), «сосис» (сосиски)...

Бир тилден кетип, артда, бир талай заман озуп, «юйюне» къайтхан сёзле да бардыла. Шёндю барыбыз да билген «товарищ», сёз ючюн, бизге тюрк тилден орус тилни юсю бла келгенди десек, анга арсарсыз ийнанып къалмазлыкъла да боллукъдула. Кертиди, «товар йош» деген сёз тутум алгъын заманлада сатыу-алыу иште жюрюгенлени сёзлери болгъан эсе, артда орус тилде «товарищге» айланып, «прокурорну экинчиси» деген магъанада айтылгъанды. Революциядан сора уа асламында ниет жууукълукъну белгисича жюрюгенди. Кязим айтханлай, «уллу иште товарищлени» атлары болуп.

Жангы сёзле тилге алай байтамал келип да къалмайдыла. «Урунганла», «урунуу» дегенча сёзле бек кеч келгенледендиле. Орус тилден келген «трудящиеся» деген сёзню магъанасын башха жюгю да болгъан «ишчи» деген сёз кётюралмагъанды. Алай бла

жангы сёз тууганды. «Спутникни» «жолоучу», «жалгъан жолоучу» деп кёчюрюге да боллукъ эди. Битеу да дунягъа жайылгъан, жангы магъанасы бла келген «спутникни» ала тилибизден кыыстайламагъандыла. Эм алгъа орус тилде «геликоптер», «аэроплан», «пилот» деп жюрюген сёзле да ахырында орус сёзлеге хорлатхандыла. Ала «вертолёт», «самолёт», «лётчик» деген чынтты орус сёзлеге айлангандыла. Ол авиация иште орус алимлени юлюшлери кёбюрек болгъанданмы болур эди... «Спутникдеча»...

«Башлыкъ», «хазырла», «чепкен» (чекмень), «алаша» (лопадъ), «къаптал» (кафта), «шишлик» (шашлык), «тамата» (тамада)... деген тюрк сёзле, бир-бир тауушлары тюрленселе да, башха тил юйюрлеринде да эскича эшитилгенлей турадыла.

Халкъыбызны саны биз суйгенча кёп болмагъанлыкъгъа, тилибизде, уллу халкъланы тиллериндеча, тюрлю-тюрлю диалект сёзле да жюрюйдюле. Миллет тилни орфография, фразеология сёзлюклери болгъанларына да къарамай, бир бир сёзле даулашла да туудурадыла. Бирле тюзге «къоншу» дегенни санай эселе, бирле уа «угъай, тюзю хоншуду» деп тохтайдыла. Ала къарачай-малкъар тилни диалектлеринде жюрюген сёзле болгъанларын а истемейдиле. Бир суу ауузда жер къазгъан керекге «жугар» дей эселе, бирле уа «беккяхын» дейдиле. Бир суу ауузда перевалгъа «аууш» дей эселе, бирле уа «ыфчык» дейдиле. Бирле «аш адырла» дегенде, бирле уа «сауутла» деп къоядыла. Бир кюлкюлю юлгю. Беш да тау элде тауукъла «кишисини» беш да тюрлю аты жюрюйдю: *гугурукку, адакъа, тауукъ эркек, къыттай, хораз*. «Хораз», аз-аз тюрлене, башха тюрк тилдеде да жюрюй эсе, къалгъаны диалект сёзледиле. Не да башха тилдеден келген атла.

Орус тилни, малкъар тилни, башха тиллени да «тазаларгъа», миллет кепге жыяргъа кюрешгенле, неда алагъа башха тилдеден жангы сёзлени хор бла кийиррге кюрешгенле да тубей турадыла. Тилле кеслерини энчи жорукълары бла, «ич дунялары» бла жашаргъа итингенлерин а ала артал да истемейдиле. Кертиди, аз болса да, бир-бир авторла тилге кеслери «ишлеген» сёзлени ётдюрген юлгюле да тубей турадыла. Сёз ючюн, гитче формалы назмуну бир тюрлюсюне «мардакем» деген келишип къалгъанды. Орусча «кроссворд» деген сёзю орнуна уа тилибизде «сёзбер» деген орналып къалгъаннга ушайды. Биринчи «Минги-Тау» журналда айтылгъан бу сёз энди окъуу китаплада да тубей башлагъанды. «Неологизмле» дегенлери, кертиди, кёбюсюнде тилде иги орналгъынчы окъуна унутулуп къаладыла. Алай тамыр ийгенлери уа Сёзлюкню мухурлу инсанлары болуп жашайдыла.

Алай тилибизде неологизмлеге – орус не башха тилдеден тюзюнлей кёчюрюлюп къалгъан сёзлеге да тубей турабыз. «Мешинагъа мин» дегенни орунуна «мешинагъа олтур», «узун бойлу» дегенни орунуна «бийик бойлу», «анга сор» дегенни орунуна «андан сор», «атынг неди?» дегенни орунуна «атынг къалайды?» ... дегенча затланы кёп эшите турабыз.

Жангы сёзлени тилге (бизни тилибизге да) жашау кеси келтиреди. «Урунганладан» сора «мардакем», «сёзбер» ... дегенча сёзле келедиле да, тилибизде кетмезден орналадыла. Алай жангы сёзле басынып келген «къонакъла» туюйдюле. Нек дегенде, тил, керек

болса, тийишли сёзню кесини бай хазнасындан алыргъа да болады. Андан саналады малкъар тил тюрк тилле терегини эм ариу чакъгъан бутакъларыны бирине.

Эсимдеди, Анкарада тюрклю къуллукъчуланы келечилерини алларында сёлешгенибизде, ала малкъар тилде айтылгъаннга уллу эс буруп тынгылай эдиле. Биз артда ушакъларыбыздан ангылагъаныбызгъа кёре, къонакъбайларыбыз тилманчладан эсе, къонакъланы сёзлерине бегирек эс буруп эдиле. «Ёз тиллерини тамыры», эм таза тюрк диалектлени бир алаамат тюрлюсюне – къарачай-малкъар тилге тюрклюле алай уллу эс нек бургъанларын ангылатхан эдиле. «Сизни тилигиз бизге ёз тилибизни тарихинден чыкъгъан жомакълы макъамча кёрюнеди», – дей эдиле къонакъбайларыбыз.

Ана тилибиз уллу, къыйын да сынамладан ётгенди. Кёчгюн-чюлюкню жылларында, жазма литературабыз, газет-китап байлыгъыбыз, миллет школарыбыз сыйырылгъан огъурсуз жыллада, тилибиз, ала жууукъ болсала да, башха тюрк тилледе эрип, жокъ болургъа аздан къалгъанды. Туугъан журтубузгъа къайтхандан сора ана тилибизни ёсюп келген тёлюге сингдирир ючюн, сюдюрюр ючюн жазма литературабыз, миллет школарыбыз, миллет газет бла радио кёп хайырлы иш этгендиле. Университетни малкъар кафедрасы, илму-излем институт, эл школарыбыз да ол ишге кеслерини тийишли юлюшлерин къоша ишлейдиле. Алай бек башы, мен ангылагъандан, юйюрдю. Сабий ана тилине гитчеликден юйрене башласа, аны сёз хазнасы да теркирек ёсе барлыгъы хакъды. Эсинде игирек сакъланырыгъы да алай.

Бу ишде суратлау чыгъармаланы магъаналары да айтып-айтмазча уллуду. Суратлау сёз адамны акъылына, сезимине теркирек сингнгени кимге да белгиледи. Алай, хапарны, назмуну тили толду, иги да ангыларча къуралмаса, ала хайыр берир орунуна эрикдирип, ёнгелетип къояргъа да боллукъдула. Суратлау чыгъарма жашауну суратлау амал бла кёргюзтген кюзгюсю эсе, ол кюзгю шарайыпсыз, чурумсуз болургъа кереклиси хакъды. Аны алайлыгъына бизни кёлден айтылгъан халкъ чыгъармачылыгъыбыз, суратлау литературабыз толду шагъатлыкъ этедиле.

Адыгланы бушуу кюнлери

Уллу хож

Къайсы бир жырны да кесини ауазы барды, ол кесича жолгъа чакъырмагъанлай, неда жол кёллю этмегенлей къоймайды. Артыгъыракъда ол жыр окъдан, топдан замансыз ажымлы ёлюп кетген тиширыулары, сабийлени кюйлери эсе. Кюн жылыуну татыуун энди ангылай башлагъан жашчыкъла бла къызчыкъла солдатланы атларыны туякъ тюплеринде, къылыч бла окъ жараладан сынсый тургъанларын эшитдирип тургъан бир жыр эрттеден бери да тынчлыкъ бермей турады – ол Уллу Хожну жырыды. Анга тынгылагъан алай тынч ишледен туююлдо. «Уллу Хож» къарачай-малкъар халкъ жырды. Аны бизни ата-бабаларыбыз тёлуден-тёлуге айта, ёмюрлени ичи бла ётдюре келгендиле. Мында айтылгъан шургулу ишле узакъ созулгъан Кавказ урушну кезиуонде болгъандыла. Совет властыны заманында бу тукъум затланы юслеринден жырларгъа угъай, сагъыныргъа окъуна эркинлик жокъ эди. Алай ачыгъан жараны жашырып, неда букъдуруп сау этмейдиле. Жара ачыкъ эм да туура болургъа керекди.

*Ой, Уллу Хожда бир сейир барды, танг барды,
Тохтамай, жети кюнню къызыл-ала къан барды.*

*Ой, Хож элинде жети ариу этед къазауат,
Артыкъсыз да эки ариу этед къазауат.*

*Алдагъысы – Хожну къызы Байдымат,
Экинчиси Хажини къызы Уркъуят.*

*Уркъуятны – эки эгиз бешиги.
Бешиклени ол узунуна салады,*

*Сермегени сайын аскерледен къан алады.
Къазауат этди бешиклерине окъ тийгинчи,
Акъ жаулугъуна къызыл къанла синггинчи.*

Бу жырны эшитмеген Къарачайда бла Малкъарда хазна адам къалгъан болмаз. Къайсы ташжюрекни да эритеди аны сёзлери, сёзлерине кёре уа – макъамы да. Кёлюнг толмай, кёз жашларынг кеслери алларына келмей къалмайдыла «Уллу Хожгъа» тынгыла-санг. Къаллай бир зорлукъ, къаллай бир зарауатлыкъ сынагъанды бизни къоншубузда жашагъан халкъ. Кеси кёзлери бла кёрген, адыглыла бла бирге къыйынлыкъны, онгларына кёре, тенг этерге

кюрешген таулула къурагъандыла бу жырны. «Уллу Хож»... Нени юсюнден барады мында хапар? Къалайдады кеси да бу эл? Кимле кимле бла уруш этедиле? Не зат ючюн? 21-чи май бушуу кюннге нек саналады адыгейлиледе, черкеслиледе, къабартылылада? Быллай соруулагъа кесгин жууап бериледи жыр бла. Айтыугъа кёре, эки Хож окъуна бардыла. Бири – Къара тенгизни жагъасында, бири уа – Адыгея Республикада. Къайсы Хожну юсюнден барады сёз? Къайсы Хожну топ этгендиле? Келигиз, бу тизгинлеге антта да бир къарайыкъ:

*«Патчахлыкъны ичибизге иймезек,
Жашагъан жерибиз Къарачайча бек болса,
Мындан ары он жыл къазауат этерек,
Жашагъан жерибиз тенгиз болса, Терк болса».*

Тенгиз тийресиндеги Хожну юсюнден айтылмагъаны баям болуп къалады.

Бу жырны мен биринчи кере 1989 жылда Къарачай къырал драмтеатрны артистлери айтып эшитгенме. Хапчаланы Роза жырлап, бирсилери уа эжиу этгенде.

Биз, Жеттеланы Мустафир – звукорежиссер, Дигешева Лена – режиссер, ПТС-ны битеу бар ишчилери бла бирге, кесибизни электростанциябызны да алып, Къарачай-Черкес автоном областьда бир ыйыкъны командировкада болгъанда, жырны жаздырып къойгъан эдик. Аны юсю бла бериу да этилген эди ол кезиуде. Алай болгъанлыкъгъа, «Уллу Хож» бир да тынчылыкъ берирге ушамай эди. Аны сёзлери эсимде къатланганлай, макъамы да жюрегиме тюрелгенлей, къулагъыма эштилгенлей турадыла.

Тейри, бу унутулуп, неда сансыз этилип къалыргъа тийишли ишледен туююлдо дегенни айтып, 1999 жылда майны ал кюнлеринде суратлау бериулени баш редакциясы ары тебирейбиз. Режиссёр Шауаланы Тахир, оператор Ханов Альберт бла мен Танов Будённийни машинасы бла. Жолну биз алгъа Къарачайгъа алабыз. Нек дегенде, Къарачайда бу жырны башха тюрлю айтадыла, аны сёзлери былайдыла:

*Ой, Уллу Хожда бир сейир барды, танг барды,
Тохтамай, жети кюнню кызыл-ала къан барады.
Ой, Хож элинде жети ариу этед къазауат,
Артыкъсыз да эки ариу этед къазауат.
Алдагъысы – Хожну кызы Байдымат,
Экинчиси – Хажини кызы Уркъуят.
Уркъуятны – эки эгиз бешиги,
Бешиклерин ол узунуна салады.
Сермегени сайын аскерледен къан алады.
Къазауат этди бешиклерине окъ тийгинчи,
Акъ жаулулгъуна кызыл къанла синггинчи.
Орус патчах зорлулгъуна таянып,
Юсююзге солдатланы салганды.
Ёзенлени жаяу туман алганды.
Ол туман туююлдо, топдан чыккыган тютюндю,
Элге тюссе, жандырады – жилтинди.*

Ожакларыбыз жау чыракълай жаналла,
 Сабийлерибиз ат аякъ тюбюнде кѣалалла.
 Кѣарох улу, итден туугъан ийнарал,
 Сабийлени уругъа кѣуюп кюйдюред,
 Аны бла патчахха кесин сюйдюред.
 Бой бермеген ариу черкес кѣызланы,
 Кѣымыжа этип, чыбыкъ бла тюйдюред.
 Уллу Хожда болур узун-узун чалманла,
 Душманларыбыз бизни кѣаныбыздан кѣанмалла.
 Кѣанлы патчах ийнанады ийнаралны сѣзюне,
 Налат болсун ол патчахны кѣзюне.
 Бек битгендиле Уллу Хожда сабанла,
 Юсюбюзге бошландыла азыу тишли кѣабанла.
 Кѣолларында узун, жютю кѣамала,
 Сабийлерин жокълайдыла анала.
 Хожну сууун кѣалай ариу кѣызартханд
 Черкеслени шоркѣа акъгъан кѣанлары,
 Жарлы анала балаларына жилияйла,
 Ёлюклени баш туклерин сылайла:
 – Ийнаралгъа ит териден кебин бичерек,
 Аны кѣанын бал татытып ичерек.
 Кѣан чачылды суу ызында ташлагъа,
 Кѣызла да кѣошулдула кѣазауатда жашлагъа.
 Кѣазауат барды, жерге кѣызыл кѣанла сингдирип,
 Кѣатынланы, кѣызланы атлагъа миндирип.
 Ассы ийнаралла аман ишни башлалла,
 Бир да кѣалмай ичли кѣатынла ташилалла,–
 Жазыкъланы кѣарынларын тарталла,
 Сабийлерин аякъ жоллагъа аталла.
 Патчахлыкъны ичибизге иймезек,
 Жашагъан жерибиз, Кѣарачайча, бек болса.

*Мындан ары он жыл кѳазауат этерек,
Жашагѳан жерибиз тенгиз болса, терк болса.
Кѳазауат этелле Уллу Хожда, той кибик,
Кѳырылып жаталла, исилеген кѳой кибик.
Адам тапмайбыз кебинибизни бичерге,
Термилебиз, суу тапмайын ичерге,
Алтынлы сауутланы элтип такѳдыла
Уллу Хожда жангыз чинар терекге.
Ёлюклерибизни гяусар итле талайла,
Акѳган кѳаныбызны чубар маскеле жалайла.
Хож элини кѳатынлары, кѳызлары
Бичакѳ байлап, кѳазауатха баралла,
Хожну сууун, кемеуюл этип, тьялла.
Тѳгерегибизни кѳанлы аскерле сакѳлайла,
Этибизни союм кѳойлай кѳакѳлайла.
Арабызда орус килисала салалла,
Кѳартларыбыз табыныргѳа баралла.*

Черкесскеге келгенлей, биз профессор, тарых илмуланы кандидаты Шаманланы Ибрагимге жолугѳабыз. Ол бизге кѳеп сейир хапар айтады. Кавказ урушну кюйсюзлюгюню юсюнден. Лаба сууну тийресинде кѳаллай бир эл кюйдюрюлгенин, мурдорлары бла тюп болуп кѳалгѳан журтланы санап береди. Уллу Хож да Лабаны жагѳасында болур эди, эштада, дейди. Шаманланы Ибрагим акѳыл этгеннге кѳере, бизни жолубуз Лаба сууну тийресине ал бурургѳа керекди.

Алай мында жашагѳан башха миллетлени алимлери бла да бир сѳлеше кетейик, ким биледи, дагѳыда бир жангы шартла чыгѳар эселе уа деген мурат бла, Кѳарачай-Черкес Республиканы илму-излем институтуна барабыз. Анда биз тарых илмуланы кандидаты, КѳЧР-ни сыйлы алыми Ибрагим Калмыковха тубейбиз. Ол да, Шаман улу айтханча, убыхлылагѳа, шапсуглагѳа, черкеслиге, битеу да адылагѳа кѳаллай зорлукѳ этилгенин сагѳынады. Жюз элге жууукѳ бесланейли адыгладан Кавказ урушну ахырына сегизи кѳалгѳанын билдиреди, Ибрагимни кѳлю тола, «Уллу Хож» жырны юсюнден да айтады. Аны кѳаллай уллу магѳанасы болгѳанын да ѳхтемлик бла чертеди. Бизни бек уллу жарсыуубузгѳа бизде, адыглада, быллай жырла болгѳан эселе да, сакѳланмагѳандыла дей, кѳарачай-малкѳар халкѳгѳа жүрек ыразылыгѳын жашырмай айтады. Уллу Хож а кѳалайда эсе да былайла болургѳа керекди деген сагѳышы бла келишдиреди. Институтда Кѳарачай-Черкес бла Дагѳыстанны сыйлы алыми Ашим Сигалиев бла да жолугѳабыз. Ишини юсю бла Ашим Кѳарачай-Малкѳарны фольклору бла терен шагѳырейди. «Андача, Кавказ уруш бир деп бир фольклорда да суратланмайды, – дейди ол, – сѳз ючюн, «Хасауканы», «Уллу Хожну» дагѳыда кѳеп башха жырланы алып кѳойсакѳ окѳуна тамамды бу оюмну тюз болгѳанына тюшюнюрге». «Уллу Хож» кибик жырла халкѳланы бирикдирген этедиле, жүрекден жүрекке кѳпюр саладыла. Ма ол байламлыкѳны бизге андан ары айнытыргѳа болушурукѳ бизни эсибиздеди. Иншаллах, унутмаз адамны эси, Кѳулийланы Кѳайсын айтханлай», – деп ашырады бизни Ашим.

Уллу Хож ол кюйдюрюлген элледен бирими болур? Къалай алай эсе да, аны юсюнден жыр битеу тюп болгъан элени жюрек къычырыгъыды. Кавказ урушну тебе тургъан жюрегини къан тамырыды. Мында болгъан ишле семиртилип айтыла уа болурламы?! Угъай. Бу тукъум затланы къурашдырыр неда жарашдырыр амал жокъду. Кеси кезю бла кермеген, жюреги ачып, эки жарылмагъан адам быллай сёзлени келишдирирге онг табалмазлыгъы шартды. «Уллу Хож», биринчиден, тарых жырды. Кавказ урушну заманында болгъан сермешледен бирин хапарлайды.

Эртте болуп кетген затланы болушунлай тохташдырыргъа кю-решген журналистлеге артыкъ сый келтирген ишледен туююлдо. Ол тарыхчыланы ашлары-сууларыды. Алай «Уллу Хож» уллу суратлау кючю болгъан адабият чыгъармады, аны бла тенгleshдирирге жангыз да бийик магъаналы санат ишлени жарайды. Сёз ючюн, Гомерни «Илиада» поэмасы бизге ёмюрлени теренинден келген аллай сейир, битеу дунягъа айтылгъан чыгъармады. Болсада, XIX ёмюрге дери Трояны къайдагъысын бир киши да тохташдырмагъанды. Троя урушну болгъаны бла къалгъанына арсар болгъан алимле да къайда аслам эдиле ийнанганладан эсе. Алай Ара тенгизни айрыкамларыны биринде, немисли саудюгерчи Генрих Шлиманни хайыры бла шёндюгю Тюркню жеринде белгиленеди Троя. Анда раскопкала этилгенден сора, сау дуня да бирден туюшунеди Гомерни жазгъанларына.

Аны себебли тарых жырны магъанасы бек уллуду. Уллу Хожну жыры XIX ёмюрню экинчи жарымында этилгеннге ушайды. Андан бери алай кёп заман да озмагъанды, болушун баямлагъан да алай къыйын болмазгъа керекди.

Эндиге дери бизни билгенибиз бирди: Уллу Хож къачан эсе да бар эди, бу да ол туюп болгъан элледен бириди, эштада, жолубуз да, баям, Лабагъады. Алай бир арсарлыкъ къоймай эди бизни. Биз профессор Лайпанланы Къазийни излегенли экинчи кюн барады. Усть-Джегутада юйюне да барабыз, Жангы Джегутагъа да ётебиз. Анда табабыз да, ушакъ этебиз.

Ол заманны юсюнден Лайпанланы Къазий кёп сейир хапар да айтады. «Уллу Хож эл бюгюнлюкде да алгъыннгы жеринде орналыпды, – дейди Къазий, – Адыгеяда Ходзь сууну бойнунда, атына да ауул Ходзь дейдиле». Къазийни айтханына кёре, ол элде Кавказ урушну ахыр сермешлеринден бири баргъанды. «Уллу Хож» жырда не айтыла эсе да, бары да болгъан ишледиле. Аны алайлыгъына шагъатха Лайпанланы Къазий Черкесланы Азнауур бла тубетеди.

Азнауур Къарачай-Черкесни къырал технология институтуну доцентиди, физика бла математика илмуланы кандидаты, къарачайлыды. Аны ата-бабалары Ходзь ауулда жашап болгъандыла. Тукъумлары Хаткъой, миллетлери уа абадзех. Азнауурну къарт атасы бла аны къарындашын Къырымшаухалладан биреулен Ходзьда къазауатны ичинден аланы 8–9-жыллыкъ заманларында чыгъарып, Усть-Джегутагъа келтиредди. Анда ала ёсюп, юйдегили да боладыла, тукъумлары алай бла жайылады. Бу хапарны бизге Азнауур бек кёлленип айта эди.

Ма энди бир затла ачыкъ бола башлайдыла, озгъан заманны чарсы да аз-аз чачыла. Барлыкъ жерибиз да кесгин, шарт белгилениди. Тюсюнлей Адыгеягъа, Ходзгъа...

Къарачай-Черкесни халкъ поэти Ёзденланы Альбертге къайтып келип, жангъдан «Уллу Хожну» айтдырып, жазып алабыз. Ашхам эди. Альберт не къаты болгъан эсе да, бизни жолдан тыялмады. Ол кюн бизни тыяр кюч жокъ эди, артыгъыракъда бу жырда жангъдан энтта да бир кере тынгылагъанлагъа. Жаз башы жабалакъ жауа эди. Озгъан ёмюрлеге терезе жарыкъ тийгенликге, жолубуз а къуандырмайды. Жол 20 метрден ары кёрюнмейди. Аманны кебинден Зеленчукга дери жетебиз. Къар тобукъгъа дери жау-гъанды. Бир къарачай юйде, туз-дамлы Къожакъланы Станица-лавда кече къалып, жолубузгъа андан ары атланабыз. Краснодар край, Адыгея. Бираз баргъанлай а Ходз суу. Андан арлакъда уа Ходз ауул, кёпюрден ётгенлей, эки километрден сора. Алайда бир затха эс бурабыз. Кёпюрден ёткюп баргъан сагъатда, Ходздан бери келген «Жигулини» бла бизни телевиденияны машиналарыны номерлери бир эдиле. Ол, эштада, бир затны белгиси болур эди, Аллахды билген. «Ходз ауул 1851 жылда Ходз сууну сол жагъасында къуралгъанды», – деп жазылады Краснодар крайны ара архивинде. Алай ол тюз болур амалы жокъду, нек дегенде, Хан-Гирей кесини 1836 жылда жазуларында да сагъынып кетеди Ходз ауулну юсюнден. Ол аланы 1829 жылда жыйып эм да жарашдырып башлагъанын эсге алсагъ’ а, бу андан къайда эртте къуралгъанды. Къабарты тилден «Ходз» «бери сыз», «бери ат» деген магъанада кёчюрюледди. Андан башха оюм да жюрюйдю: «Кодз» бийни кенгешчиси деген магъана бла да айтылады.

1998 жылда «Ходз элни тарыхы» деген китап Майкоп китап басмада чыгъады. Аны жазгъан Аслан Афашаговду. Биз ары келгенде, ол бек ауруп тура эди. Анга да къарамай, бизни бла ушакъ этерге ыразылгъын билдиреди. Асланны хапарларындан сора, биз ангылагъан бу болгъанды: Ходз ауулну тийресинде кёп уллу сермешле баргъандыла. Аланы юслеринден тегерегинде къабырла, обала тынгылы хапарлайдыла.

«Уллу Хож» жырны уа эштгенмисе деп соргъаныбызда, Аслан: «Угъай, мен ол жыр бла шагъырей туююлме, алай бир башха кюй а бюгюннге дери жетип, сакъланнганды, аны жырлагъанла да бардыла», – дегенди. «Уллу Хож» бла черкес тилде этилген «Кюй» башха сермешлени юслеринден болгъанча алай кёрюннген эди бизге.

Андан сора да Аслан Афашагов кёп бушуулу, шургулу ишлени юслеринден айтады. Хау, «Уллу Хож» жырда сагъынылгъан артыкълыкъла, зорлукъ да болгъандыла. Анга бир ишек да жокъду. Алай жырда айтылгъан Байдымат бла Уркъуятны уа биле болурламы мында? Бу соруу бла биз Асланны анасы Кунагъа келебиз. Аны айтханы былай болгъанды: «Аллаххакъына, Байдыматны билмейме, алай къарт анамдан а Уркъуятны юсюнден бир затла уа эшитгенме. Сермешден сора, Уркъуят жауланы къолларына тюшеди. Ол бек ариу, ёхтем да тиширыу эди. Солдатла артыкълыкъ этмез ючюн, чирги ийнени кеси бойнуна чанчып, алай ёлгенди. Байдымат а, Аллах бирди, эсимде туююлдю, ыннам ёлгенде, мен сабий къызчыкъ эдим, Уркъуят къаууму деучюсюн а билеме.

Ходзьда баргъан сермешлеге Аслан Афашагов къарачайлыла, малкъарлыла да къатышханларын уллу ёхтемлик бла айта эди. Уллу Хожну жырында ма быллай тизгинле да бардыла:

*«Къарох улу, итден туугъан ийнарал,
Сабийлени, уругъа къуюп, кюйдюред,
Аны бла патчахха кесин сюйдюред».*

Къарох улу ийнарал ким эди, къайдан эди ол? Сабийлени, тиширыуланы кюйсюз жалтады. Аны тохташдыргъан алай тынч туююлдо. Нек дегенде, Къарохлары деп, сёз ючюн, мен тукъум эшитмегенме. Не бизде, не Къабартыда, не Черкесде.

Къарма къабакъны тийресинде, Эринцоко (эринчик, неда эринчек, эштада) суу Балыкъ суугъа къошулгъан тийреде «Къарох» деген жер барды. Алайда 1864-чю жылдан кеч къалмай Фица Абдрахманов жашагъанды. Аны ата-бабалары ногъайлыладан болгъаны айтылып турады тарыхда. 1851 жылда саугъагъа тийишли болгъанланы тизмесинде бу адам да бар эди. Ол жыл, башында чертилгенча, Ходзьну къуралгъан жылы болады. Бир кере тюп болуп, жангыдан къуралгъанды бу эл, баям. Хан-Гирейни айтханлары уа ма бу оюмгъа патуалыкъ этедиле, бютюнда бек туюндюредиле ол алай болгъанына.

Абдрахман ауул жер реформа болгъунчу окъуна орналгъан эди Балыкъ сууну башында. 1866 жылда Къабартыны халкъ сюдю быллай билдириу этген эди: «Белгили жерлеге ие болгъанла жокъдула не Уллу, не да Гитче Къабартыда бир Къарохдан башха – Балыкъ сууну жагъасында, Ташкёпюрню къатында. Аны бийиклигини (патчахны) саугъасыды полковник Адрахмановха».

Бу саугъа анга андан саугъа туююл эди. 1862 жылда Къобанны сол жанында бардырылгъан экспедициягъа Абдрахманов жигер къатышып болгъанды. Анда муну уллу «жигитлиги» ючюн алтын кылыч бла саугъалайдыла «ётгюрлюгю ючюн» деген жазыуу бла. Андан сора да Абдрахманов патчахны ыразылыкъ къагъытларын эки кере алгъанды. 1867 жылда уа Фица Адрахмановха генерал-майор чынны бередила. Ол кёп тюрлю къуллукълагъа салына келгенди: Абазех округну начальнигинден башлап къобан ногъайлыланы эм да Тохтамиш эллени приставына дери. 1866 жылда Абдрахмановну элинден он юйор Къобан сууну ол жанына кёчгенлери жазыуула да сакълангандыла. 1864 жылда уа ол элден отуз юйор Къарма къабакъгъа келедиле (114 адам). Ийнарал Абдрахманов кесини

ахыр жылларын Къарма къабакъда жашагъанды (1870 жылдан башлап.)

Уллу Хожну жырында айтылгъан Къарох улу ийнарал бу адам болгъанына ишекли болгъаным дагъыда бир сейир хапар бла байламлыды. Аны манга Минги Тауну тийресинде жашагъан Непеланы Салих айтханды, къарт атабыздан эшитгенме деп. Сёзню башлагъаныбыз'а аны ючюн болгъанды. Салих «Уллу Хож» деген берюге телевизор бла къарагъандан сора, манга тюбеп: «Алан, киеу, Къарачайгъа, Черкесге, Адыгеягъа да барып, Кавказны къыдырып айланмагъанлай, бери бизге, Элбрусха, келсенг эди да, биз айтырек санга Уллу Хожну хапарын», – дейди.

Салихни айтханларында Жарашты Жюнюс кёп кере сагъынылады. Ол Къарох улугъа барып-келип тургъанды деген оюмну чертгенлей тура эди Непе улу. Сора, Жюнюс бла Къарох улу ийнарал бир бирни таныгъанмы эте эдиле? Бу соруугъа жауапны тарых жазыулада да табаргъа боллукъду.

Жарашты Жюнюс 1854 жылда таулада жашагъанлагъа къажау экспедициялагъа жигер къатышханы ючюн, алада кёргюзтген жигитлиги бла байламлы, ол кюмюш майдал бла саугъаланнганды. Жюнюс не ючюн къалгъанды адамланы эслеринде? Дуниягъа айтылгъан Жарашты атладан талай жылкысы бар эди аны. Жараштылары Къарачайда, Къабартыда да белгили тукъумладан бирлери эди. XIX ёмюрню ортасында Жараштылары Къабартыгъа кёчедиле. 1859 жылда Жюнюс Къабарты округну начальниги Орбелианиге былай жазгъаны сакъланнганды: «...Мени ата-бабаларым Къабартыдан болгъаны бла байламлы, этген антыбызгъа да кертичелей къалыр ючюн, Къарачайдан кетип, Балыкъ сууну тийресинде, Ташкёпюрден узакъ болмай, 15 юйден эл къурагъанма». Ташкёпюр а – Къарма къабакъды, Каменноостское – бусагъатда. Жарашты Жюнюс бла Фица Абдрахманов шагъырей угъай, бир эллиле болгъандыла. Экиси да Къобан сууну сол жанына жортууулгъа барып тургъандыла, башха тюрю айтханда уа – экспедициялагъа. Андан тышында да Непеланы Салих бек кесгин, арсарсыз Жюнюс Къарох улу ийнаралны туугъан киеую эди дегенни арсарсыз айта эди. Аны туугъан кичи эгечи Жарашты Жюнюсню юй бийчеси болгъанды. Бу шартланы битеу барысын да бир бири ызындан тизе келгеними сылтауу – бирди – Салихни сёзюне тюшюннгенибиз. «Къарох улу, – деген эди ол, – жашаууну ахырында тешек эди, бек къыйын ауругъанды. Муну Жарашты Жюнюс жокълай тургъанды. Аллай бир келген сагъатында саусуз сант селеше башлагъанды. «И-и-и, не этсин адам бу сабийлеге, была мени къоймайдыла, берчи къылычымы бери, – дегенни айта, Къарох улу, жан-жанын талай, сермеп къабыргъада къылычны алып, ундурукъ къулакъны чорт кесип алгъанын, къарт атамдан кёп кере эшитип тургъанма».

Ийнарал алай айтханда, «Уллу Хожну» ма бу тизгинлери келген болур эдиле аны кёлюне!

Къолларында узун, жютю къамала,
Сабийлерин жокълайдыла анала.
Хожну суун къалай ариу къызартханд

Черкеслени шорха акъгъан къанлары,
Жарлы анала балаларына жилийла,
Ёлюклени баш тюклерин сылайла.

Андан сора да анда аллай сёзле бардыла:

«Ожакъларыбыз жау чыракълай жаналла,
Сабийлерибиз ат аякъ тюбюнде къалалла».

Къаллай бир огъурсузлукъ, кюйсюзлюк бар эди уруш этген-леде. Сабийлени жашаулары тюкге тиймеген кезиуню къалай ангыларгъа боллукъду? Жаныуарлыкъ къачан уянады адамда? Огъесе ол анда жукъламаймыды ёмюрде да? Адамлыкъ бла жаныуарлыкъ – бир базманны – эки жаны. Къайсыны жюгю ауур эсе да, олду жерге жууукъ, олду магъана тартхан инсанда. Салихни дагъыда бир айтханы кетмейди эсимден. Муну къарт атасыны аты Отар болгъанды. Ол Къарачайгъа, Къабартыгъа, Черкесге, Адыгеягъа да барып-келип тургъан заманы бар эди. Бир жол агъач къыйырында бу арбасы бла бир черкесли кишини кёреди. Эки сабий арбагъа жип бла тагъылып, ючюнчюсюн а аркъан бла байлай тургъанлай. Бир бирге салам бергенден сора Отар сорады, бу неди дегенни айтып.

– Быланы агъачдан тутуп келеме, тюз да бошлагъанымлай, биягъы агъачха къачып башлайдыла, – дейди ол киши, сора, – кесими сабийлерим да кёпдюле, алагъа да иги къараялмайма, алсанг а быланы, огъурлу адамгъа ушайса.

– Оллахий, жолум узакъды, Огъары Бахсанда Гагигше барама, атым да арыгъанды, алсам да, бирин алаллыкъма, – дей, Отар ол юч къызчыкъдан эм кичисин сайлайды да, арбачыгъа да ахча саугъа этип, элине алай къайтады. Бу сабийге ол кезиуде онеки жыл бола болур эди, эштада.

Къызчыкъны аты Хаир эди Сигушладан. Ол артдан белгили болгъан эди, ары дери уа анга Хож къызы деучю эдиле элде. Бу Отарны юйюнде жашайды. Мынга онсегиз жыл толгъанлай а бу муну юй бийчеси болады. Уллу толу юйюр къурайдыла. Отар Салихни аппасыды. Хож къызы уа –ыннасы. Сора, тойда, къурманда жыйылгъан төреледе Уллу Хожну жырын да айтыучу эдиле къартла. Ол кезиуде Хож къызы, Хаир, мюйюшге къысылып, жилип туруучусу кёплени эслеринде къалгъанды. Ол юч къыз да эгечле эдиле. Была агъачха къачханда, биргелерине гитче къарындашчыкълары да болгъанды. Аны анда, была кёре тургъанлай, бёрю ашагъан эди.

Артдан бир ауукъ заман озгъандан сора, Тюркден Хож къызын излей-сурай келген эдиле. Алай ол кезиуде Хаир бла Отарны эки сабийлери болгъан заман эди. Ма аладан, ол келгенледен, билгендиле Хож къызыны тукъумун, атын да. Тукъумну айтхылыкъ тукъум хапары бар эди. Сигушлары не къабартылы, не черкесли тукъумду деп да эшитмегенме. Кел, была абадзехле болсунла... Мен ойлагъаннга кёре... Бу жалаңда мени сагъышымды. Бу хапар жангыз бир тамычыны орунун тутады тенгиз кибик бир къыйынлыкъдан, эртте озгъан Кавказ урушдан.

Уллу бушуу жангыз да бир халкъны бушууу болуп къалмайды. Къоншунгу бахчасын туйген буз сени бахчангы аяп бир заманда да кетмегенди. Кавказ урушну ал сермешлеринден, Чегем сууну жагъаларындан башлап, ахыр къазауатха дери, Ходзь сууну боюнунда бошап, къарачайлыла бла малкъарлыла да жигер къатыша келген эдиле. Шагъатха бир къауум юлгю келтирирге сюеме. Орус генералла патчахха жазгъан билдириуледе былай жаза эдиле: «1804 жылда Чегем сууну тийресинде 11 сагъатны къаты сермеш баргъанды. Къазауат этгенле чегемлиле, холамлыла, малкъарлыла, дюгерлиле, къабартылыла болгъандыла. Аланы жанындан 11 минг атлы бла 11 минг жаяу аскерчи сюелгенди. Киши кишини хорлаялмагъанды». Дагъыда бир билдириу: «1810 жылда биягъы Чегем сууну жагъасында сермеш баргъанды. Бу жол 2 минг атлы бла 2 минг жаяу аскерчи: малкъарлыла, чегемлиле, холамлыла, дюгерлиле, къабартылыла. Сермешден сора бизни орус аскерибизге Къабартыдан кетерге тюшгенди». Бу билдириулени тубюнде патчах генералланы къол ызлары бардыла. 1828 жылда уа «Хасаука» урушну айтсакъ да тамамды. Къарачай бла Россейни араларында ол сермешден сора «бир бирге мындан ары чапмазгъа» деген келишим окъуна этилген эди.

Алай болса да, Кавказ урушну ауурлугъу адыглагъа бегирек жетгенди. Ала сынагъандыла зарауатлыкъны эм ачысын. Къаты желде гитчерек терек бююле, улдурагъ'а сыннган да этеди. Адыгланы жаралары бизни да ачытханлай, бизни да кюйдюргенлей турадыла. Адыгланы кѣрген къыйынлыкъларын не акъылынга, не оюмунга сыйындырыр амал жокъду. Аланы жаланда жюрегингде, не аз да суутмай, элтирге тийишлиди. «Уллу Хож» къарачайлыла-ны бла малкъарлыланы эм да адыгланы бар зорлукъгъа, бир болуп, бир къычырыгъыбызды. Бизни барыбызгъа да ол бушуулу кюнлени унутурча палах Аллах бермесин. Ол кюнле бизге барыбызгъа да тенг келген ачыуду.

ДОДУЛАНЫ АСКЕР

АТАБИЙЛАНЫ МАГОМЕТ

Жауап сакълай, къарт болдум

«Тау элде» деген повестьден

Мен бу жазыу ишими жети жылымда башлагъанма. Бошагъан а, жашаудан умутуму юзалмай, къарт болдум эсем да, жазыу ишни бошар акъылым а жокъду алыкъа. Не ючюн болгъанын а иги ангылаялмайма. Ол алай нек болургъа къалды, алан? Бек ышангылы тенгим, сен, ангылаталлыкъмыса бу къаллай итиниулюк болгъанын бла адыргы акъылымы жантагъына бура баргъанын? Арт къысдырыгъыма сакълагъан, кимден да сени алгъа жокълагъан, сёз болгъан, къаугъа чыкъгъан жерде, къуруда сени жакълагъан – ишим болуп келген жандан-жаннга досум?... Бу бир сорууума жауап бералмай эсенг, жата бересе, жан сюегинги ташха тиреп, жантагъына аугъанлай. Бир женгил сорууума сёз къайтаралмай тургъан ант тыялмаучу тенгими, къалай эм не жерине ышанып таяналлыкъса? Сен манга бир затны соргъан болсанг эди, не ачыды, не уа асыры татлыды, угъай, тохта, асыры къысха къыркъдым дер эдим. Бир жанына таш къысдырыкъ эт, бирси жанына уа, уллу агъач жаркъаны балгъа сугъуп, юсюне юзмезден бир челек жарымы къуйсанг, аны бир тюрлю кемириучю жаныуар ашаялмай, ёмюрледе да алайлай турлукъду, къатханлай, хунанга жабышханлай. Алайлыгъын эсинге тюйгенлей тур да, ол сен шагъырей бола келген жазмаларымы, алгъа окъуй турурча, бирге жыйышдырып, къолунга тап жарашырча этерге кюрешейик. Алайлыгъына биягъы тынгыламай, жан ыразылыгъынгы билдире эсенг.

Энтта да мен бир къауум жыл жашагъан жерибизге эсим жолоучу болмай тёзалмайды. Азияда жашагъан элибизде мени жазгъанларымы тенглерим болмаса бир адам да билмей эди. Ол тегерекде элдеде жазыу иш бла кюрешген адам жокъ эди да, мени да андан эслемай эдиле, устазла окъуна. Бу жазыу ишге аллай бир итиниуюм неден экенин бир кече тюшюмде кёрюп, билсем болмаймыды. «Бу къыйынлыкъ къадарны, бу термилиулю къарагъан мутхуз кёзлени, ха-

тасыз халкыгъа кыйынлыкъ салгъанлагъа айтылгъан ачы сёзлени ачдан, тулукълача кёбюп, бир къабар затха термиле ёлгенлени, саулары сынагъан ыспассызлыкъны, комендантла этген артыкълыкъны, ауругъанлагъа къаратыргъа эркинлик бермей, кёз кёре этилине тургъан зорлукъну, туугъан жерлерине термилиуню, ауругъанланы кёбюсю дарман-дары тапмай ёлгенлерин, ёлгенлени асыраргъа къарыу жетишмей, кёкге къарап жашагъан мудах сарнаулары, сууукъ боран салгъан кыйынлыкъланы, анда ажашып, бузлап ёлгенлени, дагъыда башха тюрю азапланы юслеринден шёндю мында жазмасанг, жашы, артда, болунганыча келишдирип жазалмасса» дегенни къардан эсе акъ сакъаллы кишини тюшюме келип айтханы алдыргъанды къолума къалам.

Ангыладынгмы, къолумдан къаламны тюшерге нек унамагъанын? Андан артхаракъ келе уа, мен арлакълагъа бла берлакълагъа барып, жюрюп, тюшюмде эсиме салыннган болумланы кёре, жик-жиклери бла жыйышдырып акъылымы алындырып, эки аягъыма темир кишен салды, хар айдан келип, эки кере къол салдырыучу гепоу-комендант. «Сен къолунга къагъыт бла къалам алып, бир тюрю затны жазар эркинлигинг болмагъанын ангыларгъа бош сыймейсе, тутмакъ адам, эл сайын жюрюп, хар кёргенин къагъытха тюшюрюрге эркин туююлдю. Сиз а тутмакъласыз. Энди быллай ишинги кёрсем, эки къолунга да бугъоу салып, ёмюрюнг буз юсюнде ётер жерге ашырырма. Сенден сора да бардыла «жазычула». Санга, эсе да сизге жетгени – ишди. Не кёп да ишле – анга эркинлигинг барды. Окъурагъа бла жазычулукъ жанына сизге, спецпереселенецдеге, категорически запрещено. Понял?» – деп, Волков, кёз акъларын айландырып, манга сууукъ къарады.

Айт энди адам не хадагъа, не сыйыт эталыр? Жазмай, салынып турурча сыйытлыкъ болумла тар тамагъыбызгъа дери ёре къаланыпдыла. Айт бир зат, сен айтханлай этерге кюрешейим. Мени къаламым комендантны сындырып, къоркъутуп айтхан ол сёзлеринден сора, тохтап къалды.

Жазычулукъ умутум да алай бла жунчуду. Энди хуржун китапчыгъыма эсиме келген, кёзюме урунган затчыкъланы тырнагъан кибик этип къойгъан болмаса, айтымланы бирини ызындан бирсин тизип, жазыу къалды, досум. Алай а назмула жазаргъа юйрене башлагъанымы уа санга айтып къояйым.

Тукъумубузда Шохуят атлы келинбиз бар эди, ол закий Кязимбизни кёп назмуларын кёлюнден билгени, бош заманчыгъы не бир мычыулу иш эте болса да, бир жумушну юсюнде да, аланы жырлап айтычусун мен да, къазахлы

кӱоншуларыбыз да биле эдик. Аллах шагъатымды, мен ол назмулагъа алай эс буруп тынгылаучу эдим, «тюз окъ бла кепча» деген халкъ сёзюбюзден да озгъан, ол ушаш, ол къарыулу сёзлеге. Аллах Кязимни кӱолуна фикир салып, Кязим а аны къагъытха кӱчюргенча: «Оу большевик – шау кадетле», – деп.

Мен Шохуят келинибизни гитче, алаша юйчюгюн терк жокълаучу болдум. Айтхылыкъ Кязимибизни закий назмуларына тынгылай, бир бӱлек назмусун кӱлюмден окъуна билдим.

Ол кезиуледе бек сейирсиндирген «Жашауубузну байрагъы» атлы китап кӱолума тюшюп кӱалмаймыды дейсе. Къыргъызстанны ара шахары Фрунзеде басмаланып, экинчи кюн бизни халкъыбыз ючюн чыгъып, жылыуун, жарыгъын да инжилген миллетими жылытхан экинчи кюнча, алай иги, алай сыйлы кӱрюндю манга ол китап. Мен ол сыйлы китапны окъуп, халкъымы жырланырыкъ жырларын не къаты комендант да тыялмазлыкъына кӱууандым.

Атыбызны, тарых жазмаларыбызны да ызсыз кӱурутуп, жокъ этерге кӱрешгенлени умутларыны толмазлыкълары кӱрюне башлады.

Эсима келген затланы жазып тургъанлыкъыма, арыбери берип, окъутуп, кӱргюзтюп, оуун бла шауун тинтдирип онгум жокъ эди. Жазыу иш бла, мен билип, биз жашагъан тийреледе адам кӱрешмегенин эшите-эшите тургъан эдим. Алайлыкъы мени сагъышландырмай да туююл эди. Мен жазгъан затларымы, Фрунзе шахаргъа элталмазлыкъымы, комендант мени ары жибермезлигин да билгеним себепли, башха амалым болмай, юйюбюзде асырап турама. Биз жашагъан элчикде башланнган классадан ёрге окъуу жокъ эди. Литературадан бла орус тилден окъутхан Баяхмет-агъагъа окъуна, сагъынып: «Быланы бир окъуп кӱрчю, жарарыкъ затла эселе» деп да бералмагъанма. Нек деп соргъаннга да, айтайым: мени кибик аз билимли адам не кӱрешеди деп, айып этдирмез ючюн, сора жазмаларым ана тилимде болгъанлары ючюн да.

Ол адыргы жазуларымы не кӱюуп кӱоялмай, не уа бирге тийишдирип, жазалмай, къайда – кӱоя, къайда уа – бир затла тырнаргъа кӱреше, ол аралада жылла окъуна оздула. Ата журтубузгъа къайтханыбызда уа, биргеме алып келдим. Азияда жазылгъан жазмаланы кесим бир окъуп чыкъдым да, сора, сагъышлана келип, аланы повесть этип кӱурадым. Аны юсюне бир кӱауум назму да кӱошуп, Налъчикге Пушкин орамда илму-излем институтха заказной этип, бӱкем къагъыт бла тышлап, алай ашырдым. Окъуп бошасала, оюмларын манга билдириллерин тилеп, адресими

да жазып ийген эдим. Андан бери, не хапар келир манга деп, умутлу сакълаудама.

Институтха ийген жазмаларымы юслеринден хапар келмей, бир айгъа жаллагъан заманны сакъларгъа тюшген болур эди. Жууаб' а жокъ.

Мен да жазгъанымы къойдум. Бир кюн а, колхоз бригадир, юйге келип: «Къойчула жетишмейдиле, къойчулукъда къадарынгы сынар заман жетгенди. Элде асыры кёп бош тураса, ара мюлкге къол кыйынынгы кшошмай», – деп, тырмансынып, къойчу болурумуну эсертди. Сора, бир кесек тынгылады да: «Тамбла эртгенликде Гитчемайны кшошуна атлан. Бир тюрю сылтау бла бармай къалыргъа аз да амал жокъду. Мен айтдым, сен эшитдинг. Бармасанг, бу ишни арты чийленген этерикди», – деп кетди, атына къатыла.

Сагъыш эте кетеме да, айтхылыкъ акъылым мени къойчулукъгъа барыргъа къоймайды. «Ол санга ушарыкъ иш туююлду. Къолунга энди ариу жараша келген къаламны таякъгъамы алышырыкъса? Къайдады сени ёхтемлигинг? Эндиге дери жазгъанларынг зыраф болурла да къалырла. Дагъыда сен къойчу болсанг, мен а мында ким бла жашарыкъма?» – деп, кёзюме къарап тохтады юй бийчем.

Арадан эки кюн озгъанлай, элде туруучу милица келди. «Сени конторгъа чакъырадыла, тебире», – деди. – Да ол контор дегенигизде ишлеяллыкъ туююлме, сора нек барама? – деп тирелеме мен да.

– Сёзге къулакъ салмай, серине сёлеше эсенг, къолларынгы артха байлап, ма алай элтирикме. Тур да, тебире. Кёп айтдыргъан ишни арты тап болмаучуду. Айтханны ангыла, сабий туююлсе.

– Эте билмеген затымы къалайлыкъ бла ишлетириксиз? Алыкъа мен ол контор деген жерде болмагъанма. – Мен бу сёзлени айтыр-айтмаз, тюз да киндик башыма жумдуруху бла алай урду да алай да, мен, энишге ийилип, гуппуш болдум да къалдым. Ол кезиучюкде эки къолуму артха буруп, айтхан бугъоуун сала башлады. Алайлай, милица мени жаныма узунлап, жыгъылды. Терк окъуна ангыладыла ишни болушун: мени бек суйген юй адамым, къолума бугъоу сала тургъан милицаны къылыч бла башына уруп, ол а, андан узунланган кёре эдим, таланган, жерге. Олсагъат кшоншула да келдиле. Жерде узунлап жатхан милицаны ала да кёрдюле. Бир къатын милицаны бетине суу сылады. Аны уа эси тайып жыгъылгъан кёре эдим. Бир ауукъдан бригадир бла мюлк тамата да келдиле машина бла. Алайда халны кёрдюле. Милица эс жыйгъанда, аны да, мени да, машинагъа миндирип, алып кетдиле контор дегенлерине.

– Бу кырал жумушну этеди. Муну эсин не зат бла аудурдунг? – деп сорду мюлк тамата.

– Мен аны бир зат бла да урмагъанма. Ол ургъанды тюз да киндик башыма. Мен гуппуш болгъанлай, кьолларыма богъоу сала тургъанлай, мени къатыма сойланып тышгенин кёрюп къойгъанма. Кеси айтсын алай туююл эсе.

– Бу тюзюмю айтады? – деп сорду биягъы.

– Мени бу урмагъанды. Ким ургъанын а кёралмадым.

– Ол къалайды да алай? Алайда башха адам болгъанын бла къалгъанын къалай кёрмегенсе? Сора жинми урду да сени?

– Жин, шайтан ургъаны бла къалгъанын билалмайма, алай бу урмагъанын а толу билеме.

– Маштай, сен элни участковый милицасыса. Элде уруш, туююш болмаз ючюн бла, эллиле сабыр жашар ючюн тураса мында. Сени ол затла тюзюнлей этер борчларынгдыла. Сен а...? Асхатны юй бийчеси урмагъан эсе айт сора...

– Аны мен кесим билirme ким болгъанын.

– Да болсун алай окъуна. Эсинги аудурурча ургъанда, Асхатны кьоруулагъан ким болгъанын билирге суюмей эсенг, экинчиде солууунг тыйылырча да этерле.

– Мухажир, мен алайда муну хатасындан уллу кёллю болуп, адам кёрмей, бу уа, тебирерге унамай, сёзюмю ауан этип, сора мен...

– Экинчинге дерс болгъанды. Асхат, Гитчемайны къойчу кьошуну къойчулары жетишмейдиле. Сен ары къойчугъа бар дегенди. Нек чыкъмай тураса? Айтчы!

– Мухажир Алий-Солтанович, мен къойчу болаллыкъ туююлме да, андан бармай турама ары.

– Барсанг, юйретирле. Энди бюгюн баралмазса, эрттен бла уа чыкъ.

– Угъай, Мухажир Алий-Солтанович. Ол мен эталыр иш туююлду. Мен баралмам.

– Сен, элде жашап, бир иште да ишлемейми турлукъса?

– Алыкъа аны сагъышын да эталмагъанма.

– Сагъыш этер заман жетип турады. Бюгюн сагъыш эт да, эрттен бла эртте уа «Тешикли дорбунда» кьошха чыгъа барырса.

– Къой энди мени кысып турма, кьошха барлыкъ туююлме.

– Элде экигиз да ишчи санына кёрюнюп, ишге къатышмай, бу къалай болады да?

– Да мен кесими ишлегеннге санап турама. Жазыу бла кюрешеме.

– Мен айтханны этеригинг алай эсе, сен бу элде кёп жашамазса, – деп, бек къаты айтды.

– Мен эталмаз ишими айтханлыгъымды.
– Алай эсе, юч кюнюнг барды, молжал береме, бу элден кетерге. Ол заманнга мындан кетмесенг, кьолунгу-бутунгу байлап ашырырма бузлары эримеучю салкъын жерлени бирине. Эшитдингми?!

Юйге бек мудах болуп кьайтдым. Юй адамым Сайламамы жакълайма деп, кетдим аллай бир кьатыгъа. Мен кьошха кетип, ол юйде кьалса, элде, тийреде жашла... Бу сагъышла бла юйге келсем, Сайламам а юйде жокъ. Чек кьоншубуз Сыйлыкъызгъа сёлешип, ариу юй бийчеми кьайдагъысын соргъанымда, милицаны эси аугъанын кёргени бла, алагъа барып, асыры кьоркьгъандан, арбаздан адамла кетгенлей, мени кьайгъылы да болмай, шахаргъа анасына кетип кьалгъанын билдирди. Анымы эшитдим: Мухажир берген болжал кёп болмагъанын эсге ала, кьайынларым болгъан жерге барып, оноулашыргъа керек эдим да, манга да жол чыгъып, ары кетерге тюшдю. Кетдим. Кетдим десем да, бирде – жаяу, бирде уа – жюк мешанагъа тагъыла, жыйышдым кечегиде. Барсам – ариу топпанбаш жюжекчик кибик, жан жашау негерим, багъалы Сайламам анда олтуруп, милица бла болгъаныбызны айта тургъанлай кирип бардым. Мени кёргенлей, секирип ёрге туруп, кёзюме кьарагъанлай иги кесек сюелди да:

– Ол адам саумуду? – деп, ауазы кьалтырай сорду.

– Сауду, сау. Ол сен ургъанынгы билмейди. Анга, манга да Мухажир соруу этгенди. Ол ургъан ким болгъанын кёралмагъанды.

– Я, Аллах, энтта да сен болуш, – деп, Аллахны атын созуп сагъынып сёлешди.

– Сен бери нек келдинг? Менден да бир хапар билгинчи?

– Эшикни ачханымлай, сен, бир тюрлю гуппуш болуп, бир кьолунга милица бугъоу сала тургъанын кёрдюм да, суу кылыч бла аны башына сермедим. Ол, алгъа аууп, жерге узунлагъанын кёргенимлей, кьалай баргъанымы да билмей, Сыйлыкъызгъа чапдым. Анга не айтханымы да унутханма, сора бери кьачдым.

Мен да Мухажир бла ушагъыбызны билдирип, берген болжалына не кьойчу болуу, не уа элден кетиу боллугъун айтдым. Сайламам аны эшитгенлей, эки кьол аязын бирге уруп: «Алёш (манга алай айтыучу эди), кел, Аллах ючюн, бери кёчюп келейик», – деп анасы Салихатха кьарап, сабийча, кьууанып айтды. Салихат да: «Мюлк таматасы алай айтып тохтагъан эсе, ол айтханындан хазна кьайтмаз. Жангы кьурала тургъан элде иш кёп болур, анга да айып салыр жери жокъду. Иш алайгъа кьалгъан эсе, кьойчу бол деп мен да айталмайма. Эрттен бла улоу мадарып, экигиз да

тамбла хапчюклеригизни бери алып келигиз. Юйчюгюгюзню уа Сыйлыкъызгъа аманат этигиз. Ол сатар да, багъачыгъын бери иер», – деп, оноу этди.

Мен да, къайын анамы оноун тюзге санап, къууандым.

Энди Сайламам бла мен, къайынларым жашагъан Барамтада тохтамай, Нальчикде Гагарин орамда орналдыкъ, эсе да, бир гитчерек юйчюк табып, анда жашай башладыкъ. Жангы жашау журтумда жазыу ишим бла кюреширге, нек эсе да, кёлюм бармай, сууута башладым къолгъа къалам алыуну. Ол суукъ акъыл да бошдан туугъан болмаз. Мен жазмаларымы илму-излем институтда ишлеген жазыучулагъа жибергенли, тейри, билген Аллахды, бир юч ай болгъан болур. Таш суугъа батханлай болгъанды да къалгъанды. Къайсы тапка тюрбюнде букъу басып тура болур? Неда жолда-къолдамы тас болду – бар да сор, кимге сорлукъ эсенг да, дейме да, сакълайма. Ахшы умутну уа юзмейме. Аны къой да, закий жазычуларыбыз, биринден бирге алып, окъуй тура болурла деп да келди кёлюме. «Алай туйюл эсе, къаллай тынгылауду бу?» – деп да сорама кеси кесиме. «Асыры базыныулу уа болурмамы кесиме?» – деп да келеди акъылыма. Жазгъаным мен суннганча уа кёрюне болурму башхалагъа? Сен шендю уллу къабаргъа кюрешесе. Сагъыш эт да, адетли къабаргъа кюреш, ол заманда ауузунг, тилинг да кюймезле. Жазмаларынг халкъгъа туура болгъандан сора, уллу къабаргъа ол заманда керек боллукъ болур, ангылай эсенг, сер серуккуча, ары-бери чайпала турма». Была кеси кесиме айтхан тырман сёзледиле.

«Да, былай тынгылап, къачаннга дери турлукъма, ишин этейим», – дейме да кеси акъылымда, башлайма жюрюп-айланып. Элде неда бир узакъ жерде болсам – бир иш. Шахарчыма, Ленин орамны ким танымайды? Жазычулары башчылары Пушкин орамда илму-излем институтну межямында олтурадыла. Барып, соралмай эсенг, сора, сандырай турма да, сакъла», – бу акъыл бла жазыучулагъа жол излейме.

Жазыуларымы магъаналары кёзге кёрюнмей, мен башымы кётюрмей, назмула бла хапарла жазама. Ала уа жашагъан арбазымдан орамгъа окъуна чыкъмайдыла. Бу ишни кеси болмачылыгъымдан кёрюп, кесиме нёгерле бла ахшы тенгле табып, жолуму алай ишлер акъылгъа тохташдым. Ариу юй бийчеми ариу бохчачыгъындан тарбоюун багъаланы жашыртын «учура» башладым. Аллыкъчыгъымы алып, къалгъанын а, ол кеси къалай салыучу эсе да, тюз ма алай сайлап, энине, узунуна да тап келишдирип сала турургъа тюзелдим. Шишлик ийисле бурунума ургъан жерлени таный, юйюрсюне, шагъырей

бола башлады. Ол жерледе нёгерле да табылдыла. Ичгиге жууукъ шагъырей, шуёх бола тебиредим. Бир кюн, заманны тюз ууахтысын айталлыкъ туююлме, юйге кючден келеме.

Сайламам а юйде жокъ. Къууанама. Ол анасына кетип болур эди. Ол къайтхынчы аязыр умутда, ич отоугъа кирип, ариу жасалып, омакъ жыйылып тургъан ундурукъгъа жатханымы билеме. Жумушакъ тёшек юсюме жууургъан болуп къалды. Андан арысында мен билген бир зат болмады.

«Къочхарчыгъым, Текечигим, бу не ишингди? Ач эсенг, азыкъ келтиргенме, ауузунгу ач. Нек тынгылайса? Кёзлеринги да, ауузунгу да ачып, манга бир къара, къочхарчыгъым. Ач ауузунгу, къолум бла къапдырайым. Сен жазыу ишингден арыгъан болурса», – деген сёзлени тюшюмде эшитип, хычыуунлукъгъа бёленип тургъанымлай, бир адакъа кычырыкъдан элгенип уяндым.

Сайламам, ундурукъ аягъында сюелип, манга къарап, кюлюмсюрей тургъанын кёргеним бла, хыны къобуп, ундурукъдан терк тюшеме дегенимлей, аягъым неге эсе да бир къатыгъа тийгенин ангылады. Сайламамы къолунда ашлары бла уллу табакъны юй тюбюнде тапдым. Аны ызы бла сыйген юй бийчем да узунлап сойланды.

«Ой-ой, эшигим артындан этилди, отум кёмюлдю. Ёлтюрюп къойдум ушайды да», – деп, жыйрыгъын эрляй ёрге къайырып, онг къулагъымы сол ёшюнюню жанына кысып тынгылады.

Не саулугъун, не шаулугъун ангылаялмадым. Кётюрюп, кесим тургъан ундурукъгъа жатдырдым. Мен башымы салгъан омакъ жастыкълада саргъыл суу тырмылагъа кёзлерим илинди. Алай а къалай болду деп, дыгалас этдим. Сайламамы башын аланы юслерине салдым. Тёшегим да – суу. «Ким биледи, кеси жибитген сунар эсе уа», – деп да ойлады. Кружка бла суу келтирип, къаны къачхан бетин сылай башлады. Бир кесекден кёз къапларын кымылдатды, ариу ингиликлерине къан келе башлады.

– Оу киши да, шау киши, мени мёлеклеге ашырыгъа азчыкъ къалдынг да, – дей, ундурукъдан тюше башлады. – Оу, – деп, онг жан сюек башына къолун салды. Ундурукъдан акъырынчыкъ тюшдю. Сора, артха бурулуп, тёшекке къарады.

– Угъай, мен а угъай, сен, сен, – дей, базыкъ бутларына, жумушакъ жерине да къоллары бла тийип-тийип кёрдю. Чурукъларымдан жагъылгъан балчыкъланы къолу бла сыйпаргъа кюреше. – Энди тюбюнгден, башынгдан баргъанны билмезча, сени къаллай кыйынлыкъ малтагъанды? Тууар кибики, кир чурукъла бла быллай жерге

кирирча, ким хор бла къуйгъанды ауузунга? – деди да, уллу кычырып, жилип кълды.

Мени абери айталыр онгум болмай, жан сюеклериме жабышхан кенчегими этимден анга билдирмей айырыргъа кюрешеме. Тынгылайма, тынгыламазгъа да не амалынг бар эди? Къапханнга тюшген жыртыч жаньуаргъа ушай болур эдим. Сайламам тыш отоугъа хыны чыгып кетди да, мычымай къайтып, манга къарап:

– Онбеш сомум жетмейди бохчамда. Аллай кюннге кългъанынг ючюн алгъыш этейим санга! – Сайламам манга кыйыкъ къарады.

Мен а, не айтыргъа билмей, уялып, тынгылауну ийип, жерге къарагъанлай сюелеме.

– Къл жетдирген кылыгынг болмагъанына бюсюрей эдим да, энди уа урларгъа да юйрендинг. Бир юйню ичинде эри – къатынындан, къатыны уа – эринден аберилены урлай башласала, жашау хал не болумгъа жетер? Экеулен жашагъан юйде эки бохча жюрюсе, аллай юйде берекет болурму? Юй ичи шуу болур, адамлыкъ юйден кетер. Сенлай эр киши бла кълалай жашау этерге боллукъду? – деп, ундурукъ къулакъгъа башын салып, жүрексинип жилиды.

Сайламамы алай жүрексинип жилигъанына мен да абызырап, кълалай жапсарыргъа билмей, абери да айталмай, кеси терслигими кесим кечалмай, тууар кылыкъгъа хорлатханьма ачыу эте, кълалай эсе да, мен да тыш отоугъа чыгып, жилип кълдым. Бир заманда Сайламам, келип, мени кълларымы бетимден айырып, башымы ёшюнюне кысып, мени да жапсара, жилиды. Сора кёюме къарап:

– Сен нек жилийса? Терслигинги ангылапмы?

– Багъалы Сайламам, энди бир терс атлам эттем. Бу жол кеч мени. Халкъ жашагъан жерде аз тюрлю зат болмайды. Мени ол аман кылыкъ хорлай башлагъанын кесим да ангыладым, – деп, туруп, аллына барып, кёз жашларын сюрте тургъан ариу юй адамымы башын сыладым. Сайламама эрип, аны жапсарама деп, биягъы кесим жилип кълмаймамы. Энди юй адамым жүрексиннгенин сел этип, биягъы кёюме къарап:

– Сен а ичгенингден жайыкмагъандан жилийса. Бу тёшек-жастыкъланы сары тырмыла этдире тургъан аракъы санга халал а болурму? Къллай бир сыйлы быстырны жууарыкъ этип бошадынг. Бу кълдар кълусханынг бла мени къллай бир жанымы кыйнадынг. Бохчама сууукъ къл жетдирип, ичгини тюбюнге бла башынга баргъанын билмезча ичип, хы, адамлыгынга абери кълшулду? Огъесе, мюйюзлеми чыкдыла? Семиргенми этдинг? Сени орунунгда мен болуп, сенича этсем, санга кълалай

кёрюнюрюн акъыл базманынг бла бир ёнчелеп кёрчю. Биз, бир юйюр болуп, бирге жашаргъа деп баш къошхан эсек, сора, бир бирибизден таша жол сайларгъа, бир бирибизни жюрюгюп къыйнаргъа нек къалдыкъ? Мен кесими сенича жюрютюп башласам, сен манга къалай къарар эдинг? Биз бирибиз бирибизни намысын алашагъа тюшюре башласакъ, ахырыбыз неге таяныр?

Мен аны кезюне къараялмадым. Менден эсли эди Сайламам. Кесине абери айтыргъа уа аузум ачылмай эди. Кеси терслигим бу жол мен Сайламамдан да къаты ангыладым.

Ичмей болалмай эсенг, юйде ич, мен сыйырмам, ол санга адамлыкъ илишан къошаллыкъ эсе. Ичги бла тап жашау къураялыкъ болсакъ, мен да къошулайым, экибиз да эсирип, чалише айланайыкъ. Шёндюча, былай этер кюнлерибиз кёбюрек болур да, сора зауукълу жашарбыз, – деп, къолун къолан тёшекге созуп айтды. – Жашауубузну былай къураялсакъ, таныгъанла, танымагъанла да бююрерле, сукъланырла, быллай сары тырмылы кёнчекге бла жыйрыкъгъа кёзлери къарай, къаршы ахлуланы жюрюклери къууаныр, – деп, бетин къоллары бла жабып, къаты кючсюнюп ёхтюндю.

Мен Сайламамы аллай халына къарап, тёзюп туралмадым. Арсарсыз къучагъыма жыйып, жиляп къалдым. Ол да мени къучакълап жиляды. Ол халыбыз бла кесек заманла оздула. Сора, эки имбашымдан къоллары бла тутуп, кёзлериме мудах къарамын жиберип:

– Ичгини арты неге келип таянды? Жаланда бир кере мардадан атлагъанынг юйюбюзню къаллай халгъа келтирип тиреди? Андан ары санга абери айталлыкъ туюлме. Кийимлеринги теш, башхаларын берейим да, аланы кий, – деп, тыш отоугъа чыкъды...

Жазгъан затларымы юслеринден а алыкъа хапар жокъду.

«Жангы аппарат ишлергеди муратым»

Нальчикни 14-чю номерли гимназиясыны 10-чу классыны окъуучусу Жашыулары Жабраилни жашы Азмунну къалын папкасында болгъан къагъытлагъа къарай, мен бек сейир-тамаша этгенме. Анда махтау, ыспас къагъытла, дипломла, грамотала, шагъатлыкъла кёп эдиле. Анда аллай 38 къагъыт бар эди! Азмуннга ала окъууда бийик жетишимлери, илму-тинтиу, чыгъармачылыкъ жаны бла жаш тёлю конференциялагъа, конкурслагъа бла проектлеге тири къатышханы эм алаamat жетишимле болдургъаны, ракета моделизмде жангычылыкълары ючюн берилгендиле.

Бешинчи битеуроссей олимпиадада «Приборы, радиооборудование и телекоммуникационные системы» деген номинацияда Азмун биринчи жерни алгъанды. Ю. Гагаринни космосха учханыны 45-жыллыгына эм С. Королёвну 100-жыллыгына аталып бардырылгъан республикалы конференцияда «Технология изготовления, сборки и испытания ракетно-космической техники» деген номинацияда тынгылы доклад бла сёлешгени ючюн Жашыулары Азмуннга окъуучуларыны чыгъармачылыкъларыны республикалы арасыны грамотасы берилгенди.

Озгъан жылны ахырында Азмун «Космос-2006» деген 34-чю Битеуроссей конкурсха къатышханды эм лауреат болгъанды. Ол жетишими фахмуду жашха къыралны бек иги техника окъуу юйюне – Москвада Бауман атлы техника университетге – кирирге бек ышангылы онг бередиде.

2002 жылда октябрь айда америкалы NASA аэрокосмос агентство илму-тинтиу эм окъуу-тинтиу ишлеге тири къатышханы ючюн нальчикчи жаш фахмугъа Марсны тинтиу жаны бла бек уллу проектге къатышыргъа эркинлик бергенди. 2003 жылда августда уа NASA Азмунну тукъум атын, башда айтылгъан проектни тамамлаугъа къатышырыкъланы тукъум атларына къошуп, аланы барысын да капсуланы ичине салып, Мыдых планетаны тинтирик ракета бла космосха жибергенди.

Нальчик шахарны администрациясыны Билим бериу департаменти, Малкъар халкъны автономиясы къайтарылгъан кюнюне жоралап, жыл сайын бардыруучу «Жаша, жашна, Малкъарым!»

деген фестивалъгъа-конкурсха да тири къатышханы, малкъар жазуучуланы бла поэтлени чыгъармаларын тап окъугъаны ючюн да Азмун кѣп кере саугъаланганды. Жашыу улу чыгъармачылыкъда болдургъан жетишимлери ючюн Россейни Сабий фондуну энчи стипендиясын алгъанланы санына да къошулгъанды.

Аны бла ушакъ этген заманымда, кеси энчи эс бѣлюп окъугъан илмуладан жашны билимини теренлиги мени бютюнда сейир этдиргенди.

– Азмун, сени бир талай грамоталарынг, дипломларынг бардыла. Санга аладан бек багъалысы къайсыды?

– Мен Москвагъа биринчи кере «Человек-Земля-Космос» деген аты бла жыл сайын бардырылыучу конкурсха къатышыргъа баргъан эдим. Аны «Созвездие» деген бѣлюмюню призѣру болгъанма. Бек багъалы саугъама уа анда алгъан дипломуму санайма.

– Ол заманда санга ненча жыл болгъан эди?

– Жаланда он жылым толгъан эди, алай Москвада атлары кенг белгили окъуу юйлени, ол санда авиация институтну бла къырал техника университетни профессорлары бла танышханымы, аланы ушакъларын мен бир заманда да унутурукъ туююлме. Артда алгъан саугъаларымы араларында уа, баям, Битеуроссей жаш тѣлю «Союз» аэрокосмос обществону президенти лѣтчик-космонавт А. Серебров берген дипломну бек багъалыгъа санаргъа керекме.

– Илму-техника чыгъармачылыкъны республикалы арасыны юсюнден къысха хапар айтсанг эди. Аны кружокларына сен къачан жюриюп башлагъанса?

– Мен ючюнчю классда окъугъан заманымда бизге къошакъ билим алыргъа ол школгъа жюриюрге боллугъуну юсюнден айтхан эдиле. Ол школгъа манга берилген соруулагъа ахшы жууапла бергеним себепли алгъан эдиле.

– Илму-техника араны шикиртлерини «Союз» деген аты болгъан Битеуроссей аэрокосмос обществону программалары бла бардырылгъан конкурслагъа, конференциялагъа, олимпиадалагъа тири къатышханлары белгили шартды. Ол тюрлю ишлеге командала къалай къураладыла?

– Бизни ара сабийлеге ракета-космос техника эм космос жаны бла билим бериуде бек ахшы школду десем, ѳтюрюк айтырыкъ туююлме. Аны филиаллары республиканы районларыны кѣп къалмай барысында да бардыла.

Арада республика эм регион конкурсла терк-терк боладыла. Битеуроссей конкурслагъа жибериллик командала уа ол конкурслада хорлагъан окъуучуладан къураладыла.

– Мен ангылагъандан, сен, школдан чыкыгъанлай, Арагъа бараса. Баям, математикадан, физикадан, химиядан тынгылы билиминг болур. Гуманитар илмула бла уа «шухлугъунг» бармыды?

– Математика эм физика бла бирге мен биологияны да сюеме. Орус тил, литература, башха предметле да манга бек керекдиле, ол дерследе да мен «5» эм «4» белгилеге окъуйма.

– Гитче аэрокосмос техниканы чыгъарыу бек кыйын ишти, кѐп тюрлю тергеу ишлени тынгылы тамамлауну излейди. Сени мында жетишимлеринги жашырынлыкълары неледиле?

– Мен техникагъа уллу эс бѐлгениме тамата къарындашым иги себеплик этгенди. Аны автомашинасы бар эди. Техникадан ангылауу да. Ол а хар заманда кеси этген ишлеге мени да болушдура тургъанды. Андан тышында да, бизни тукъумну иш кѐллююгюню тѐлюден тѐлюге къала келгени да болушханды манга: тутхан ишими тынгылы тамамлар ючюн эринмей-талмай кюрешеме.

Андан тышында да, муратынга жетиуню дагъыда быллай юч белгиси бардыла: илму иш бла дайым кюрешуу, коллективде ишлеу эм билимни ъз башламчылыгъынг бла дайым ъсдюрюрге итинуу. Алайды да, мени оюмуна кѐре, ишни къолуна алгъан адам, жетишимле болдуруп ючюн, илму иш бла тохтаусуз кюреширге керекди.

– Устазларынги юслеринден айтсанг эди.

– Артыкъ билим алыуда кесими биринчи устазыма мен Битеуроссей «Союз» аэрокосмос обществону Къабарты-Малкъарда бѐлюмюню заведуючисин Науянис Татьяна Владимировнаны санайма. Аэрокосмос техниканы тынгылы билиуню жашырынлыкълары бла мени бек алгъа ол шагъырей этгенди. Башха устазла бла да арабыз бек тапды – аладан кѐп затха юйренебиз, ала бла тынгылы ушакъла этебиз, бир-бирледе илму бла байламлы даулашланы да бардырабыз.

– Конкурслагъа къатышыу санга не хайыр бередиди?

– Бек алгъа билимими ъсдюрюрге бек болушады. Мени шѐндюге дери болдургъан жетишимлерим кыралыбызны бек ахшы техника университетинде – Бауман атлы МГТУ-да – «Аэродинамика и баллистика» бѐлумде окъургъа онгла бередиле.

– Учхан аппаратланы конструкцияларын жарашдырыугъа да къатыша болурса?

– Ахыр сынаула бардырылгъанларында, ол жаны бла жауаплылыкъны 65 проценти мени ишлерим бла байламлы эди. Сѐзсюз, былайда мени илму башчыларымы бла консультантларымы магъаналары бек уллу болгъаны да баям шартды. Мени жетишимлеримде физика-математика илмуланы кандидаты, шѐндюгю естествознанияны концепциясыны КъМКЪУ-да кафедрасыны доценти Ю. Х. Хамуковну бютунда уллу кыйыны болгъанын белгилерге сюеме.

– Ахыр конкурсну юсюнден не айтыргъа боллукъса? Ол санга кыйын кѐрюннгенми эди?

– Королѐв шахарда бардырылгъан ол конкурсха Россейни 56 регионуну келечилери келген эдиле. Бизни команда анда биринчи жерни алгъанды. Ызыбыздан келгенле бек артда къалгъанлары себепли, хорларыгъыбызны алгъадан окъуна билген эдик. Бизни аллай уллу жетишимлерибизде Ю. Х. Хамуковну, Т. В. Науянисни, С. О. Юрченкону уллу кыйынлары болгъанларын чертирге керекме.

– Ракета-космос жаны бла конструктор болургъа суйген жашны келир заманга умутлары къаллайладыла?

– Биз быйыл мартда эм апрельде бардырылгъан «Созвездие – 2007» эм «Космонавтика и ракетно-космическая техника» деген атлары болгъан конкурслагъа къатышханбыз. Аэрокосмос техниканы конструкцияларын эм модельлерин жарашдырыуда бизни команда Россейде бек иги команда болгъанына энтта да шагъатлыкъ этерик жетишимлени болдургъанбыз. Мен а учхан аппаратны арталлыда жангы моделини конструкциясын жарашдырыр муратдама. Физикадан бла математикадан школ программаланы излемлерини чеклеринден чыгып, билимими ёсдюрюп, төреде болмагъан жангы аппарат ишлеуню жалчытырыкъ физика процесслени теорияларын жазаргъа сюеме.

– Ракета-космос техникадан башха сен не затлагъа энчи эс бураса?

– Мен спортну каратэ эм кёкушинкай тюрлюлерине юйренирге жюрюйме. Энчи юйюбюз болгъаны себепли, арбазыбызда ит эм киштик тутама. Китапланы кёп окъуйма, тыш кыраллы классиканы бла фантастиканы артыгъыракъ сюеме. Мен космосну юсюнден сабийлигимден бери сагъыш этеме. Аны бла байламлы кёп затны билирге итинеме.

– Сау бол, битеу ахшы муратларынга жет!

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН

Сабий литератураны айныу жолу

1960–1970-чи жыллада къарачай-малкъар сабий адабият жангы кюч алады. Бу кезиуде суратлау сёзю болушлугъу бла сабий дунияны байыкъдырыу иште миллет жазыучула жетишимли атламла этедиле. Басмада чыкъгъан сабий китапланы санын кёбейтирге кырал политиканы жумушауу да амал тапдыргъанды. Аны себепли, белгиленинген жыйырмажыллыкъны сабий литератураны эволюция жюрюшюнде эм кёолайлы заманыча айырыргъа тийишлиди.

Малкъар адабиятны эрттегили жазыучулары – Шахмырзаланы Саид, Отарланы Саид сабий чыгъармаланы жарашдырыуларын кёоймайдыла. Шахмырзаланы Саидни поэзиясы окъуучуну табиьгъатны ангылаугъа, тюшюндюрюрге жораланнганды. Жазыучуну этнография чыгъармаларыны юйретиу-дидактика магъаналары кенгди, теренди. Поэтни «Кёетле», «Битимлени билигиз» деген назму циклларын сабийле сюйюп окъуйдула. Былада автор табиьгъат илишанланы эм болумланы тюз эслеп, сабий оюму жетишгенине кёре суратлайды. Сагъынылгъан назму жыйыннга кирген чыгъармаладан бирин юлгюге айыргъанбыз:

**Мирзеулени башыды,
Алтын кылыкъы башлыды,
Алтын, жаухар тенг болмаз,
Хар бир жанны ашыды.**

(«Будай»)

Аллай сурталау амалла Отарланы Саидни поэзиясында да тюбейдиле. Аны чыгъармаларыны асламысы гитче окъуучуланы табиьгъат дуниясы бла шагъарей этеди. Сёз ючюн, «Доммай», «Къайсы ариуду?» деген назмуларында жазыучу жануарланы, тюрлю-тюрлю ёсюмлени сюерге керек болгъанын, алагъа сакъ болууну магъаналыгъын белгилейди, сабийге табиьгъатны сакълауда жауаплылыгъын жашырын магъанада ангылатады. Чыгъармада адам бла табиьгъатны бир бирлери бла къаты байламлыгы шарт кёргозтюлюннгенди.

Сабийлени дуниягъа къарамлары, бийик умутлары, тегерекде болгъан затланы ангылаулары «Школчула» деген назмуда толусунлай ачыкъланнгандыла. Назмуну баш жигитлери кылыкълары башха сабийледиле. Хар бирини – энчи мураты, жюрек ышаныуу, къайгысы. Алай, аланы барысыны да дунияны тинтип кёрюрге, сейирлик, тамашалы болумланы сынаргъа итинмекликлери бирчады:

**Адырладан арбаз толу,
Иш дегенинг бек къайнайды.
Хар сабийни чемер кёолу,
Чепкен чолакъча, ойнайды.**

Поэтни «Муссачыкъ», «Мюйзсюз улакъчыкъ», «Кючукчок», «Омар бла алмачыкъ» деген назмуларында да сабий сагъышла, оюмла

магъаналы жерни тутадыла. Алада гитче адамны психология энчилиги тюз суратланады.

Отарланы Саид сабий чыгъармачылыгында жаш тѳлюге адепкѳылыкъ, намыс, хурмет не болгъанын ангылатыугъа уллу эс бурады. Аны назмуларын кѳл салып окъугъан сабий жашауда кесин тюз жюриоте билликди. Эринчекликни, кир ниетликни, огъурсузлукъну, зарлыкъны, къызгъанчылыкъны эм дагъыда башха осал илишанланы сѳюу жазыучуну кѳп чыгъармасында чертиледди. Аланы санында «Сабийле адепленсинле, абаданла да эслесинле», «Жаш тѳлю», «Хурмет», «Алдама», «Тил этме» дегенча назмула айырмалыдыла. «Акъыл, иш да бир болса, / Бир бирине болушса, / Жашауну бирден кѳурса, / Андан ахшы болурму?» – деп жазады поэт.

Кѳргенибизча, Отарланы Саид жазыу сынауу жылдан-жылгъа ѳсе, поэзиясыны суратлау эм магъана даражасы кюнден-кюннге кѳтюрюле барадыла.

Къарачай-малкъар поэзияны тюрлю-тюрлю жанр хазнасын тинтген заманда, бир магъаналы зат эсленеди: миллет жазыучула сабий чыгъармачылыкъларында артыгъыракъ да акъ сѳз бла жазылгъан жомакъны формасын айырадыла. Сабий литератураны юйретиу-ангылатуу, билим бериу жорукъларын толтурургъа аны кѳрюмдюсю эркинирекиди эм келишиулюдю. Аны себепли, бююнлюкге дери кѳурала келген, литературада тынгылы тамырланган суратлау формаланы тизмесинде поэтика жомакъны орну айырмалы болгъанын чертирге керекди.

1960-чы жыллада сабий поэзияны жанрларына поэма-жомакъ деген жангы форма кѳошулгъанды. Суратлау чыгъарманы бу жанрында биринчи Маммеланы Ибрагим ишлеп башлагъанды. Белгиленген формагъа сыйынган чыгъарманы энчилиги аны магъанасы бла кѳрюмдюсю поэманы эм жомакъны

кѳуралыу жорукъларына кѳре жазылгъанындады. Юлгюге Маммеланы Ибрагимни «Акъ тайчыкъ», «Зубайда» деген чыгъармаларын келтирирге боллукъду. Экинчи поэмасында автор намыслылыкъны, кертичиликни, адамла арасында келишимликни, бир бирге ариу кѳарамны багъалайды.

Жазыучуну сабий кѳауумгъа жораланган китапларында («Ана кѳлю баллада» – 1963; «Хасан бла хораз», «Юзmezде» – 1966; «От жанады» – 1977) дуняаны сейирсиндириулю сыфаты ачылады. Алада жыйышдырылгъан алакат назмула, жомакъла, хапарчыкъла сабий жюрекни дуняаны белгисиз, узакъ жерлерин тинтирге, кѳрюрге къызындырадыла:

**Биз космосха кетебиз,
Кеме да ишлегенбиз,
Аны бла бек алгъа
Учуп кѳрлюкбюз айгъа.**

Маммеланы Ибрагимни поэзиясы кѳп тюрсюнлю, кѳп жанрлыды. Аны чыгъармаларыны санында тамсил («Батыр чычхан»), элбер («Эл бер»), сюжет назму («Чыпчыкъ бла киштик», «Жаз башы», «Сау жыл»), поэтика жомакъ («Жангы жылны жомагъы», «Гумулжукла той этедиле», «Харамлыгъы башына») да тубейдиле. Поэтни назмуларында сюйдюмлю, таза да нюрлю сабий сыфатла суратланадыла. Алада гитче окъуучула кеслерин неда нѳгерлерин таныргъа боллукъдула.

**Аллай къызчыгъды Фаризат –
Тамашады анга хар зат:
Жер юсюне кюп тийгени,
Жер жашил кийим кийгени.**

(«Хар зат да сейирди анга»)

Автор сабийлеге тамаша кѳрюнюрюк, эслерине ангылашыныулу, сезимлерине да жууукъ боллукъ темаланы айырып, аланы тынгылы ачыкълайды. Маммеланы Ибра-

гимни не жаны бла да кьолайлы поэзиясында хар окъуучуну излемин, соруун, итинуюн жалчытырыкъ чыгъармала табыллыкдыла.

Белгиленген жыйырма жылкыда (1960–1970 жж.) къарачай-малкъар сабий поэзия тири айныды. Жангы атла, жаш жазычула гитче окъуучулагъа белгили боладыла. Аланы араларында сагъыныргъа тийишлеле: Ахматланы Ахия, Кациланы Хабу, Гуртуланы Салих, Ёзденланы Абдуллах, Залиханланы Жанакътайыт. Ол кезиуде Къулийланы Хажимуссаны сабийлеге окъургъа деп бир ненча назму жыйымдыгъы басмаланганды: «Къарылгъач» – 1966; «Жашнасын жер» – 1967; «Жулдузчукъла» – 1972. Ёзденланы Абдуллахны 1962 жылда. «Кюн кьол аязда» деген назмула китапчыгъы чыкыгъанды. Ары табийгъатны эм адамны жашауну юсюнден хапарлагъан чыгъармалары киргендиле. Ызы бла 1966 жылда Шахмырзаланы Саидни «Шуёхларыма», 1965 жылда уа Жаболаны Мухамматны «Хазыр бол» деген сабийлеге деп жарашдырылгъан назму сборниклери басмалангандыла. Сагъынылгъан китаплада адеп-намысха юйретиу юлгюле кёпдюле.

Дунияны эстетика билиу жаны бла Къулийланы Къайсынны поэзиясыны жангылыгъы шексизди. Поэтни чыгъармаларыны стилистика энчилиги сабий лексика бла хайырлана билиуондеди. 1970-чи жыллада гитче окъуучула Къайсынны «Булут, жашчыкъ да сууда», «Кечеги къарны жыры», «Терекге кышхы бешик жыр», «Жашчыкъ ойнайды», «Анамат бла Къанамат» деген назмулары бла шагъырей болгъандыла. Бу кезиуде поэтни жангы чыгъармалары да басмалангандыла: «Тынч жырчыкъла» (назму цикл), «Кюнню жомагъы», «Сууну жомагъы», «Жашил жомакъ», «Къарны жомагъы», «Кышхы жомакъ», «Акъ жомакъчыкъ», «Халал гумулжукну юсюнден жомакъ» дегенча. Белгиленген чыгъармаланы сюжетлери тамаша болумладан, бюсюреулю сы-

фатладан толудула: гумулжук кьозучукъгъа, сенгирчке атха бурулуп къалыргъа боллукъдула. Жукълап тургъан жашчыкъны поэт жашил бутакъдагъы къанатлычыкъгъа ушатады, жумушакъ къарны уа акъ кьой сюрюу бла тенгешдиреди.

Къулийланы Къайсынны сабий поэзиясында кыш жылны бек суйдюмлю кезиуюча суратланады. Чыгъармалада кьргюзтюлонген тамашалыкъла да кьбюсюнде аны бла байламлы боладыла. Жазычууну поэтика жомакъларыны хайырындан сабий жюрекде табийгъатха хурмет этиу, анга керти суймеклик жаратылады, сабий гитчелигинден окъуна ариулукъну багъаларгъа юйренеди:

**Арбаз акъ – жаугъанды къар.
Сен билмейсе аны да.
Терекледе къар жукълар,
Жукъу – къарны жаныды.**

(«Гитче жашчыкъны бешик жыры»)

Гитче заманында адамгъа дуняда хар затны жаны болгъанча кьрюнеди, аны хар зат да сейирсиндиреди тегерекде («Жашчыкъ арбазда ойнайды»). Жюрек жарыкыкъ сабийликни баш шартыды.

Назму тил бла жазылгъан жомакъланы къурашдырыуда Къулийланы Къайсын бийик даражагъа жетишгенди. Алай, тюзюн айтханда, поэтни эм фахмулу, эм айырмалы чыгъармасына «Жорт, жорт, гылыуум!» деген сабий повестин сарнаргъа боллукъду. Чыгъарма алгъа орус тилде жазылып, Москвада басмаланганды, ызы бла ана тилге кьчюрюлгенди (кьчюрген Бегийланы Абдуллах этгенди 2002 жылда). Повестни баш ниет магъанасы, ёзеге сабийликни кьоруулауда, анга эм битеу да дунягъа сакълыкъ керегин белгилеудеди. Бизге зауукълукъ берген сабийлени инжилтмей ёсдюрюуде кьреди жазычуу адам улуну борчун. Сабийни жанына тийиуден ачы, сабийни кюлгенинден къууанчылы зат жокъду дуняда.

«Аладады жашауу юзюлмезлик жоругу. Аладады – бизни насыбыбыз, ёмюрде ёчюлмей турлукъ чырагыбыз», – деп ангылатады поэт.

1960–1970 жыллада поэзия бла бирге къарачай-малкъар проза да аякъланады. Ол кезиуде жазылгъан затлада реализм чыгъармачылыкъ амал къарыу ала башлайды. Миллет сабий литература повесть бла хапар жанрлары толу этиу жолда айныйды. Малкъар прозаикле – Тёпеланы Алим, Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан, Токъумаланы Жагъафар «психологиялыкъ проза да» жазадыла. Бу ангылам литературагъа ёмюрню 60-чы жылларында киргенди. Сагъынылгъан жазычулары чыгъармачылыкъ ишлеринде заманны излемине кёре бюгюнлюкде тюшюнюрге керекли оюмлары ачыккълау бийик суратлау даражагъа кётюрюлгенди. Алай бла сабий проза бютюн оюмлу, кёп белгили, терен магъаналы болуп тебирегенди.

Алгъаракъдагы сабий литература бир жангы бегим этип, окъуучуларыны жыл санына кёре суратлау чыгъармаланы школгъа жюрюмеген сабийлеге, школчулагъа эм жаш адамлагъа жоралагъан эсе, энди ол сабийликни жангы ангыламын кийиреди. Малкъар сабий прозада толу, не жанындан да тынгылы жарашдырылгъан сыфатла жаратыладыла. Бу кезиуде жазылгъан чыгъармаланы хапарлау ёзегин сабийни жашауу артыккълыгына къаршы сюелиую къурайды. Ол жаны бла Толгъурланы Зейтунну прозасы энчилениди. Юлгюге «Айыуташ» деген повестин алайыкъ. Ол терен магъаналы, жашау кертиликге таянып жазылгъан чыгъармады. Жазыучу, малкъар авторладан биринчи болуп, Уллу Ата журт урушну бушуулу болумларын сабий къарамны юсю бла суратлайды. Баш жигити – Мустафирни ич монологлары, жигитликни эм адам сыйыны юсюнден оюмлары, аны психологиясыны энчилиги кесин

жашауда жюрютююнде, этимлеринде шартланадыла.

Толгъурланы Зейтунну прозасында символизм деген суратлау амал бек хайырланыулуду. Айтханыбызгъа жазыучуну чыгъармаларыны асламысы шагъатдыла. Бу кёзден авторну «Юч да тюлкую балачыкъ» деген сабий хапары да айырмалыды.

Жашау кертилик, психологизм дегенча адабият ангыламлагъа толу келишген Тёпеланы Алимни «Асыралгъан алмала», «Пиринчи сютлей акълыгы» деген повестьлеридиле. Экисинде да жазыучу кёп магъаналы, тынгылы айырылгъан белгиле (символы) бла хайырланады. Билгиленген тизмеде экинчи сагъынылгъан чыгъарма кёчгюнчю сабийлени къадарларын суратлайды. Повестьни магъанасы сабийни кюйсюз жашау болумла аллында къоркъууун кесинде жыйышдыргъанды.

Чыгъарманы баш жигитлери – сабий жашчыккъла – Сафар бла тертжыллыкъ Самат адамны жазыккъсындырырча керти сыфатладыла. Ачдан онгсуз болуп, жашауу ёчюле тургъан къарындашчыгъын ёлюмден кътхарыр ючюн, Сафар биреуню арбазында челек ичиндеги пиринчден урлайды. Ол такъыйккъада ууучундагы сютча чиммакъ пиринч сабийге битеу дунияны ырысхысындан багъалы кёрюнгенди.

Повестьни бушуулу сюжети, философия жоруккълаууну теренлиги жазыучуну суратлау фахмусуна шагъатлыкъ этедиле.

60–70-чы жылладагы сабий прозаны юсюнден хапарлагъанда, Шауаланы Хасанны чыгъармачылыккъына да эс бурмай къоюргъа жарамаз. Аланы арасында «Тузакъ» деген повестьни белгилерге тийиншлиди. Алгъаракъда тинтилген чыгъармаладача, мында сабийлик жангы кёзден ачыкъланады. Ол битеу халкъны къадары бла байламлы кёргюзтюлюнеди. Повестьде биягъы кёчгюнчюлюкню темасы

айнытылады. Баш жигитлени орнунда сабий сыфатла бериледиле.

Эки кызычык, эртгенликде кыопханлай, бош болгъан элде жангызлай кыалгъанларын ангылайдыла. Тегерекде киши жокъ, жаланда иесиз кыалгъан жаньюарланы ачы кычырыклары эшитиледиле. Повестьни жарсыулу макъамын авторну кыайгырыулу сёзлери бютюн бек кючлендиредиле: «Жиля, кызым, жиямукъларынгы тыйма... Кыыйынлыкъ сынаргъа тюшгенди халкыбызгъа... Бюгюнден башлап сиз сабийлигигизден айырылгъансыз». Шауаланы Хасан чыгъармасында басымлы сорууну кыозгъагъанды. Повестде сабийни кыадары ючюн тынгысызлыкъ шарт кёрюнеди.

Миллет сабий литературада Тёпеланы Сюлеменни, Гуртуланы Элдарны чыгъармачылыклары да юлгюлюдюле. Жазыучула сабий хапар жанрны айныууна эсленирча кыошумчулукъ этгендиле. Тёпеланы Сюлеменни сабийлени жашауларын ачыкылау гъа жораланган хапарлары «Атам урушдан кыайтса», «Къасболатлары» деген китапларында жыйышдырылгъандыла. Авторну, дагъыда «Жомакылы кюбюрчекчик» (1962) деген жомакыла китабы, «Жаралы зурнук» атлы хапарла жыйымдыгы басмада чыкыгъан эдиле. Андан тышында жазыучу «Къарашауай бла Ёрюзмек» деген китабында сабийлеге кеси жарашдырып, тапашдырып, эртегили халкы жомакылары да басмалагъанды.

Гуртуланы Элдарны 1970-чи жылда Москвада чыкыгъан «Хасанны китапчыгы» деген хапарла жыйымдыгы кыуру таулу сабийлеге угъай, башха миллетлени гитче окыуучуларына да белгиледи. Кеси да сабий литератураны Битеусоюз конкурсуну премиясына тийишли болгъанды.

Жазыучуну чыгъармаларында сабийни тегерегиндеги дуня бла байламлыгы юч кёзден суратланады: юйюр-ата – ана-сабий, сабийле бла табийгъат, сабийле бла

жаньюарла. Башхача айтханда, Гуртуланы Элдар сабийлени айныуёсю жолларын умутларыны, этимлерини, жангылыуларыны юслери бла тамам кёргюзталгъанды. Сабийни эсине келген кёп тюрлю соруула, оюмла, сагъышла «Гыржын кыайдан чыгъады?», «Айыу бла танышыу», «Тамбладан башлап», «Аман кыылыкдан кыутулуу» деген хапарлада толу ачыкыланадыла. Жазыучу окыуучусун жалан юйретиуле бла эрикдирмейди, аны жигити – Хасан кеси сынауунда юйренеди, харкюнюк этимчилигинде керекли билимни алады.

Белгиленген жыллада гитче окыуучула кыарачай сабий адабият чыгъармала бла да шагъырейленир онг тапхандыла. 1970 жылда кыарачайлы жазыучу Кыобанланы Хамзатны «Эгиз жашчыкыла» деген поэмасы энчи китап болуп чыкыгъанды. Чыгъарма акъ сёз бла жазылгъанды, кеси да бир талай халкы жомакыны сюжетлерине кёре жарашдырылгъанды. Автор фольклор чыгъармаланы бир бирге ушагъан вариантларын сайлап, аланы бираз тюрлендирип, поэтика текстни кёрюмдюсюне сыйындыргъанды. Поэманы баш жигитлери кыыйын жашау болумлагъа бой салмай, артыкылыкыгъа бла зулмугъа кыажау сюеледиле. Эгиз кыарындашланы жазыучу тюз ниетликни келечилерича белгиледи. Ала тюзлюк ючюн, насып ючюн сермешедиле, бир бирлерине таянчакылыкъ эте жашайдыла, кеслерини жашау юлгюлеринде адамгъа ёхтемлик, кючюне ийнанмакылыкъ туудурадыла.

Сагъынылгъан чыгъармагъа дери алгъаракылада авторну кёчгюнчулюкню темасына жораланган «Урланган жашчыкы» деген уллу эпика формалы чыгъармасы, ызы бла «Кюйген гюлюм» деген китапда сабий лирикасы да басмаланган эдиле.

Сабийлеге деп кыарачай тилде дагъыда Байрамукылары Фатима «Анала бла балала» деген назму кы-

тапчыгы чыккыганды. Ол Е. Чарушинни «Большие и маленькие» деген китабына ушашдырылып жазылганды.

1960–70-чи жыллада къарачай сабий проза да тири айныйды. Ол жаны бла Ёзденланы Абдулахны «Анакагъа саугъала» (1962), Таукенланы Идрисни «Тайчыкъ» (1972), Лайпаланы Хамитни «Мамурач» (1976) деген хапарла жыйымдыкларын белгилерге тийишлиди. Бу китапланы кыйматлы илишанларындан бири – сабийни табийгъат бла бирлешдириудю. Сёз

ючюн, Таукенланы Идрисни чыгъармаларын алайыкъ. Аланы баш жигити – Асхат деген жашчыкъды. Аны хар неге кызыныуу, жаныуарлагъа суюмеклиги, къайгыра билиую быллай хапарлада ачыкъланадыла: «Асхатны тайчыгы», «Кёгюрчюнчюк», «Кючюк нек тапмайды?», «Бойнакчыкъ», «Энди билдим» эм д. б.

Алайды да, 1960–1970 жыллада къарачай-малкъар сабий литература суратлау-магъана жаны бла бийик даражагъа жетгени баямды.

АТАБИЙЛАНЫ
АСИЯТ,
филология илмуланы
кандидаты.

Къарачай-малкъар чам хапар

Белгилисича, къарачайлыланы бла малкъарлыланы кёлден айтылгъан халкъ чыгъармачылыкълары тинтилип башлагъанлы алай кёп заман озмагъанды, аны себепли, кёп тюрлю соруулары, проблемалары тынгылы чакъда тинтилмегендиле. Фольклор жанрлары бир бирден айырыу, аланы энчиликлерин белгилеу, бир жанрны ичинде тюбеген башхалыкъланы ачыкълау да аллай соруулары санына киредиле. Чам эм масхара хапарлары жанр ичинде клас-слагъа юлешиниулери бла да хал алайды. Халкъ чыгъармачылыкъда бу магъаналы жанрлары жыйышдырыу кереклисича толу бардырылмагъанды, болсада, Ортабайланы Римманы, Хаджиланы Танзиляны эм башха алимлени фольклор жыйымдыкълары, талай кемчиликлери болгъанына да къарамай, бу ишни тамамлаугъа уллу къошумчулукъ этгендиле.

Бусагъатдагъы литература илмуда фольклоргъа кирген чам эм масхара хапарлары белгилегенде, асламысында «*анекдот*» деген термин хайырланылады. Аны къысха, кёлден айтылгъан, тюрлю-тюрлю магъаналы, киши сакъламагъан, жютю акъыллы ахыры болгъан кюкюлю хапарныча ангылап, жашау-турмуш жомакълагъа

къошуп къоядыла. Алай терминни бу магъанасы жалаанда XIX ёмюрню 2-чи жарымында хайырланылып башлагъанды, ол кезиуге дери уа «анекдот» деп, тарыхха, халкъгъа магъанасы артыкъ уллу болмагъан, алай белгили адамны бир ышанын ачыкълагъан бир болумну суратлагъан къысха хапаргъа айтылгъанды [4, стб. 233]. Къарачайлылада, малкъарлылада да бу терминни эки магъанасына да келишген чыгъармала элпекдиле.

Къарачай-малкъар фольклористикада алыкъа бу чыгъармаланы эки къаууму да бир бирден тынгылы айырылмагъандыла. Юлгюге, къарачай-малкъар фольклорну хрестоматиясыны автору Хаджиланы Т. М. аланы жомакълагъа саналгъан чамлагъа (анекдоты) эм къара сёз бла айтылгъан, алай жомакъ болмагъан прозагъа кирген чам эм масхара хапарлагъа (юмористические и сатирические рассказы) юлешеди. Алай эки къауумну бир бирден айыргъан шартланы уа белгилемейди [3, 6], аны ючюн а биринчи къауумгъа кирирге тийишли чыгъармала «Жомакъла болмагъан, къара сёз бла айтылгъан фольклор жанрла» деген башда да бериледиле («Ёгюз бла ууанык», «Ёгюз бла эшек»).

Оруслуланы халкъ чыгъармачылыкъ хазналарын тинтгенде, Э. В. Померанцева жомакъланы бла жомакъ болмагъан, къара сёз бла айтылгъан прозаны бир бирден айырыуда тутхуч марданыча чыгъарманы эстетика бла информация бериу борчларыны бир бирлери бла къалай келишгенлерин, башхача айтханда, чыгъарма тынгылагъан адамланы булжутурча, огъесе алагъа бир ишни, болумну юсюнден хапар берир мурат бла айтылгъанын белгилегенди [5, 75]. Бизни ангылауубузгъа кёре, ол азды. Анга къошакъгъа дагъыда бир къауум шартны белгилерге боллукъду: 1) хапарда къалай келишгени (керти / къуралгъан хапар); 2) хапарны кертилигин чертиу; 3) форма жаны бла шартларыны дайым тюрлениу; 4) чыгъармада табийгъатда тюбемеген сейир затланы барлыгъы / жокълугъу.

Бу шартлагъа кёре анекдотланы эки уллу къауумгъа юлеширге боллукъду. Анекдотланы биринчи къауумуна кирген чыгъармала къуралгъанладыла эм жаланда адамны булжутуу (эстетика) борчну толтурадыла, алай ала адет-тёре, адеп-къылыкъ, жашауну ангылау дегенча затланы юсюнден бир къауум информация да берирге боллукъдула. Бу хапарланы жигитлери керти да жашагъан неда къуралгъан адамла (сыфатла), жаныуарла, табийгъатда тюбемеген кючле эм дагъыда аны кибик башха затладыла. Сейир затла тюберге, тюбемезге да

боладыла. Быллай чыгъарманы формасы бегитилгенди дерчады: къаллай эсе да киши сакъламагъан, жютю акъыллы ахыры болгъан, бир ишни, болумну суратлагъан къысха, кюлкюлю хапар. Анекдотланы бу къауумун, ала къуралгъан хал жютюгенлери себепли, жомакълагъа къошарчады.

Анекдотланы экинчи къауумуну мурдорларын кертиси бла да болгъан ишле, болумла къурайдыла. Аланы жигитлери керти адамладыла, ажайып затлары, болумлары жокъну орунундадыла, ахырлары хар заманда да жютю акъыллы, кюлкюлю туююдюле, алай кюлкю текстни кесинде, подтекстде барды. Асламысында быллай чыгъармалада баш жигитни бир шарты, ышаны кёргюзтюледди, кемчиликлери масхараланадыла, ахшы шартлары махталадыла. Анекдотланы бу къауумун айыргъан дагъыда бир зат – хапарны бардыргъан адам ишни къайда болгъанын, анга къатышханланы атларын, тукъумларын да чертип, айтылгъанны кертилигин кёргюзтюрге итинеди.

Бу къауумгъа керти адамны бир белгиле, кёзге урунган шартларын чертген хапарла да жууукъдула. Аланы магъаналары хар заманда да кюлкюлю туююдю. Сёз ючюн, ёсюмю эки метрге жууукъ болгъан Биттирланы Болака уудан къайтып келе, той эте тургъанланы орталарына кирип, жугъутурну мыллыгын да сыртына кётюргенлей, тепсеп кетгенини юсюнден хапарда кюлкюлю зат жокъду, анда жаланда баш жигитни бек къарыулу болгъаны ачыкъланады.

Сёзсюз, чыгъармаланы бу къауумун биз жомакъ болмагъан прозагъа къошаргъа боллукъбуз.

Эрттеден бери да таулула заманында айтылгъан сёзню, чамны бек суйгендиле. Таулуну жютю сёзге, кеси тилине суймеклиги сатираны тюрлю-тюрлю формаларыны жаратылыуларына эм айныуларына себеп этгенди. Ол формала къарачай-малкъар тилде *чам, масхара, самаркъау, накъырда* деген сёзлени болушлукълары бла бериледиле.

Чам, масхара хапарланы бу тюрлюсюнде таулула тийишли кёрмеген, айыплыгъа санагъан шартланы (сёз ючюн, эринчеклик, адепсизлик, къоркъакълыкъ эм д. а. к.). Аланы жигитлерини санларына акъылсыз, эринчек эрле бла къатынла, къоркъакъла, бусурман дин келгенден сора уа зар, аман акъыллы эфендиле бла моллала да къошулгъандыла.

Къарачайда бла Малкъарда, Малкъарны тюрлю-тюрлю ауузларында, эллеринде жашагъанла бир бирлерини юсюнден къурагъан хапарлары да терктерк тюбейдиле. Алай ол болум аланы араларында болгъан жаулукъну угъай, бир бирлери бла жютю акъыллыкъда эрипиуню илишаныды («Жау бла малкъарлы», «Къарачайлыла ёгюзню бичакъгъа созгъанлай» эм башхала). Ол хапарлада айтылгъан кергимиди, огъесе ётюрюкмюдю деген соруугъа Гадийланы Ибрагимни «Нарт уя» деген романыны жигитини Темирбекни сёзлери бла жууап берирге боллукъду. Къоналий малкъарлыла бызынгылыланы

юсюнден айтханлары керти болурму дегенде, ол: «Тейри, ахшы улан, «сохан ашамагъаны ийиси чыкъмайды» деп бош айтылгъан болмаз, баям, ол чамчыла бир затыбызны эсленгендиле. Алай ол малкъарлы шухларыбыз а аны бла да къоймайдыла, ыннаны да ары къошадыла ансы», – деп жауаплагъанды [2, 13]. Анга кёре уа, быллай чам хапарны мурдорун керти болум къураса да, къошулгъан затлары да барды дерге боллукъбуз.

Таулуланы араларында эркин жюрюген Насра Хожаны хапарлары да къарачай-малкъар фольклорда энчи жерни аладыла. Шаркъ сатирадан алынганлыкъгъа, Насра Хожа къарачайлыланы бла малкъарлыланы чам эм масхара хапарларында чынты таулуду. Бу къауум чыгъармада ала кеслери эр кишиге ушамагъан, айыплыгъа саналгъан кылыкъланы, шартланы (малкёзлюк, тиширыулагъа, сабийлеге, хайыуанлагъа аман болуу, махтанчакълыкъ, иймансызлыкъ эм башхала) масхаралагъандыла, алай жютю сёзге усталыкъгъа иги кёзден къарагъанларын ачыкъ кёргюзтгендиле. Айтылгъаннга кёре, къарачайлыла бла малкъарлыла шаркъ сатирадан жигитни алып, кеслерини жашау халларына жарашдыргъандыла. Аны себепли, керти адамла бла болгъан ишлени юсюнден хапарланы кёбюсю, баш жигитлерини атлары унутулуп, бу чыгъармалагъа къошулуп къалгъандыла.

Шаркъда бла Кавказда жюрюген Ходжа Насрединни хапарларын бла къарачайлыланы

бла малкърлыланы Насра Хожаны юсюнден чыгъармаланы тенгешдириу аланы юч къауумгъа юлеширге онг бередиле. Биринчи къауумгъа таулуланы жашау халларына, менталитетлерине келишгенлери себепли тюрлениусоюз неда бек аз тюрлениуле бла алыннган чамла киредиле («Ма, эфенди», «Гюняхдан къутулуу», «Багъыучу», «Юйретиу» эм башхала).

Экинчи къауумгъа таулуланы жашау болумларына кере тюрлениуле этилип алыннган чыгъармала киредиле («Токъ эфенди бла ач эфенди», «Эфендини дууалары бла дарманлары», «Эшек баш» эм башхала). Ол тюрлениулене сылтауу Шаркъда болгъан затла, болумла бизде тюбегенлери бла байламлыдыла. Сёз ючюн, бизде патчахла, ханла, ёзюрле жокъдула, таулула аланы неда хапардан кетеридиле, неда байлагъа айландырадыла. Шаркъдагъы миллет ашланы, кесибизни ашларыбызгъа (хычинлеге, лёкъумлагъа), андагъы къумланы биздеги къаялагъа, ташлагъа алышхандыла. Алай бла хапарда айтылгъанны кеси болумларыбызгъа келишдиргендиле.

Ючюнчю къауумгъа башхалада тюбеген, жаланда таулулада жюрюген, чыгъармала киредиле («Оразада», «Акъыл сёз», «Къылыкъсыз», «Жалгъан дау», «Алгъыш», «Ётюрюкюнчю кюнчю», «Къужур адам» эм башхала). Башында сагъынылгъан, баш жигитлери керти да жашагъан адамла болуп, алай атлары унутулуп, Насра Хожагъа аталгъан хапарла да бу къауумгъа киредиле. Таулу-

лада «Хар элни кесини Хожасы барды» деген сёз жюрюйдю. Юлгюге, Герпегежде Жантууланы Аубекирни, Бёзюланы Мамайны, Басхан ауузунда уа Алчагъырланы Гычыны юсюнден тюбеген хапарла аны тюзлюгюне шагъатлыкъ этедиле.

Заман оза баргъаны сайын жашау тюрленеди, аны бла бирге уа чам, масхара хапарлада да жангы затланы юсюнден айтылады. Алай бла адамланы жахилликлерин, жангы затлагъа юйюрсюнюрге унамагъанларын масхаралагъан, жангы техника бла байламлы кюлкюлю болумланы суратлагъан хапарла да жайылгъандыла (сёз ючюн, бир къашхатаучу Аушигерге нартох урларгъа «Запорожец» машина бла баргъанда, къалауур бу машиналаны багажниклери аллында болгъанларын билмей, артында дагъыда бир двигатели болгъанына ийнанып, уручуну жиберип къойгъаныны юсюнден хапар).

Бир-бир чам, масхара хапарла уа, халкъда жюрюй кетип, айтыулагъа, фразеологизмлеге ётюп да къалгъандыла (сёз ючюн, «Къадырланы къызынлай къалгъан», «Тели Жанибек Чегемге баргъанлай», «Доттулары кеслери къошларына чапханлай» эм д. а. к.).

Алай бла, биз къарачайлыланы бла малкърлыланы чам эм масхара хапарлары эркин жюрютюлгенлерин, жомакълагъа, жомакъ болмагъан прозагъа да киргенлерин, тематика жаны бла тюрлю-тюрлю къауумлагъа юлешингенлерин, халкъны жашау болумлары бла

бирге тюрленгенлерин, ала бюгюн да фольклорну, адабиятны да байыкъдырып тургъанларын чертирге боллукъбуз.

**ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН
ЛИТЕРАТУРА**

1. Анекдоты о Ходже Насреддине / Сост. М. Г. Тахмашиб. М.: Сборник. Агентство «ФАИР», 1997. – 368 с.

2. *Гадийланы И. М.* Сайламала. Нальчик: Эльбрус, 1994. – 696 б.

3. Къарачай-малкъар фольклор. Хрестоматия. Нальчик: Эль-Фа, 1996. – 592 б.

4. Краткая литературная энциклопедия. Т. 1. Аарис – Гаврилов. М.: Советская энциклопедия, 1962. – 1088 б.

5. *Померанцева Э. В.* Соотношение эстетической и информационной функций в разных жанрах устной прозы // Проблемы фольклора: Сб. статей. М.: Наука, 1975. С. 75–81.

6. Хожа. – Нальчик: Эльбрус, 1990. – 224 б.

**ЗАНУКОЛАНЫ
ФАРИЗАТ,
аспирант.**

1. Ёрге, кюннге жууукъгъа!

Бюгюнню жашауну болумларына къарай кетсенг, алгъын, десем да – СССР деген уллу къырал чачылгъынчы, эсе да озгъан ёмюрню 90-чы жылларыны ал кезиунене дери заманлада, къыра-лыбызда, бизни республикада да ол санда, жюрюген бир къауум жашау жорукъла-адетле бюгюннге да бек керек болуп тургъан-ларын кёrese. Артыкъ да бек жаш адамланы ариу къылыкълы, иш кёллю юйретюде, адамланы татлы нёгерлик, кьоншулукъ адетлерин жангыртыуда, алай бла уа миллетлени да бирикди-риуде бек керекли шартла, болумла унутула, ол угъай – жокъ бола баргъанлары жарсытады. Заманнга кёре жашау да тюр-ленмей болмайды. Ол белгили шартды. Алай, озгъан заманланы саулукълу, ариу ниетли тёлюле ёсдюрюуде болгъан иги зат-ларын артда кьоюп кетерге жарамайды. Ол тарых байламлыкъ-ланы да юзерге боллукъду. Мени акъылым алайды да, устаз-лыкъ эте, Къабарты-Малкъарда эрттеден бери жашагъан адам къадарымда, мени оюмуна кёре бюгюннге да жараргъа боллукъ бир къауум эски жазма суратларымы «Минги тау» журналны окъуучулары да окъусала сюерик эдим.

Автор

Ара Кавказны бийик тау сынжырындан энишге-энишге айырылгъан къырла бла, чатла бла да, кёз жашла киби, таза къулакъ суула, хылыф-хылыф къууулуп, келедиле. Тауланы къысыр таш къабыргъалары, бир бирге тие, къысылгъан жер-леде, шорхулдап, кёмюкленип чабадыла, къабыргъала бир бир-леринден кенгирек сюелген эркинирек жайыулада уа, ашыкъ-магъанлай, къайгъысыз-шургусуз саркъадыла, кеслерине да кёкню кёндюреуюз кёклюгюн алып. Кюнню жарыгъы алайлагъа бир аз заманчыкъгъа тиеди да, тарны жылытханчыкъ да этеди.

Ол къулакъ суула жыйыла кетип, Чегем черекни къурай-дыла. Аны бойну бла ёргесине уа, Чегем черегини къыланчларын къатлай, юйчюкле орналгъандыла. Ол юйчюкле, къаялагъа къысылып ишленгенлери себепли, ол къаяланы кеслеринден ишленгенча кёрюнедиле. Ол Чегем черекни аты бла элле да къуралгъандыла бу ауузда.

Башындан энишге къарагъаннга Чегем тарыны кёрюнюшю алайды. Мал кечинирча табыракъ жерлени сайлап, мында жашагъанла, къош-къош болуп, юйлерин-юйюрлерин алай кечиндиргендиле. Артыгъын а, бишлакъ, жау, жюнмю дейсе, малчылыкъдан тюшген аллай ырысхыланы, ёгюз арбала бла тёбен тюзлеге элтип, анда мирзеуге, уннга алышып келип болгъандыла.

Таулула ёмюрледен бери да алай жашап келгендиле. XX ёмюрню ал жылларында патчах тайдырылып, социалист революцияны биринчи жылларында да алай тургъандыла. Артда уа, 20-чы жыллада, энчи-энчи, айыры-айыры жашаудан эсе биригип жашагъанны таплыгъын таулула да ангылагъандыла. Къошла биригип, ара мюлк къурап, жашауну дурус кёрюп, эл-элледе жангы жашау адетни жолун сайлайдыла. Тёбен Чегем элде да алай болгъанды.

Бу элде биринчи ортакъ мюлкню къураугъа башчылыкъ этген Къумукъланы Исхакъ болгъанды. Ал кезиуде малчы къошла бирикгендиле. Ол бирикген мюлкню къурагъанла биченни бирден болуп ишлегендиле, малчылыкъдан алыннган ырысхыны – жау, бишлакъ, жюн, къаймакъ – базар багъасын да бирге тохташдырып, аны сатыуну оноун да бирге биширгендиле. Зоотехния, ветеринария ишлени къурагъа да алай тап тюше эди.

Тау элде колхоз жашауну къурауда ол биригиулени магъаналары бек уллу болгъанды. Мында, сёз ючюн, Тёбен Чегемде, 350 юйюр биригип, тау ауузлада къуралгъан мюклени араларында биринчи болуп, колхозгъа тийишгенди. Ол колхозну 3,5 минг ийнеги болгъанды. Кеслери да швиц къумалы. Жылкычылыкъ да айнып башлагъанды. Ала, бригад-бригадха юлешинип, хар бригад кесини ишин кесгин бардыргъанды. Айхайда, бир бирге, керек заманда, болушхан да эте. Алада ат орунла, мал орунла, жашау юйчюкле болгъандыла. Колхозгъа уллу мал баз да ишленген эди ол жыллада. Колхозну кесини кирпич, къошун этген заводу, электростанциясы, агъач мюлкю да болгъанды.

Солугъан кезиулеринде уа, битеу колхозчула омакъларына къатылып, асырап тургъан кийимлерин кийип, той, оюн къурагъандыла.

Бу элни колхоз таматасы Хитийланы Алий алчы колхозчуланы биринчи Битеусоюз съездлерине делегат болгъанда уа, колхозчуланы къууанчларыны чеги жокъ эди. Исхакъ анда, башха жерледен келген делегатла бла ушакъ этип, жашау-турмушларындан хапар билгенден сора, Тёбен Чегем элни Калмыков атлы колхозунда жашау аладан эсе къайда иги болгъанын ангылагъан эди. Ол жыл бу колхоздан кёпле иги ишлегенлери ючюн орденле, майдалла алгъан эдиле. Ийнек саууучу Бепайланы Шамкъыз бла тууарчы Шекерланы Муса уа Ленинни орденине тийишли болгъан эдиле.

Бир ненча жылдан сора Огъары Чегем элде къуралгъан «Къызыл Октябрь» колхоз да аллай уллу жетишимле болдургъан эди.

Тёбен Чегем, районну ара эли, жылдан-жылгъа ариу, омакъ бола бара эди. Электростанция, Советлени юю дегенча, жангы жашауну белгилерине саналгъан аллай мекамла ишленгендиле.

Октябрь революциягъа дери битеу Малкъарда жангыз да бир орта школ – ол да Къашхатау элде – болгъанды. Колхозла къуралгъан жылладан сора уа кёп да бармай, 32 школ ишленгенди. Алай бла малкъар эллени барысында да бирер школ ачылгъанды. Ол кезиуде Тёбен Чегемде 350 юйюр болгъанын айтханбыз. Ма ол 350 юйюр «Ленинчи жол» деген газетден 306 экземпляр, жюзле бла да орус тилде чыккыгъан газетле бла журналла алгъандыла. Ол бююннгюлеге да юлгю эди, алыргъа унасала.

2. Назычыгъ' а къалды сюелгенлей

Мен, Аскер, алтынчы классда окъуйма. Марина деп эгешчигим да барды. Ол төртюнчюде окъуйду. Анабыз шапады, азыкъ этиуде къан уста. Атабыз шофёрду. Шахарда маршрут таксиде ишлейди.

Бирде, жаз каникулланы биринчи кюнлеринде, атабыз айтады:

– Шабат кюн солугъан кюнюмдю, анагъыз да солуйду да, битеу юйюрюбюз бла Чегем чучхурлагъа барып, солуп къайтайыкъ. Хазырланыгъыз!

Тамаша ариулукъла уа Лячинкъаяда окъуна башландыла. Бу элге аны къатында Лячиннге ушап сюелген къаяны аты аталгъанды. Элни огъары жанында юйле къаялы тешлемедетое ташланы ортарагъында орналгъандыла.

Аууз кеси Лячинкъаяны ёрге жанындан башланады. Ол кенгди. Эркинди. Тарны эки жанында бийик таула сюеледиле. Агъачла жамлап, аланы да алаамат ариула этедиле. Котурла, силпиле, терекле къая ыранлада да ёседиле.

Бизге Лячинкъаядан сора биринчи Тёбен Чегем элни бир жангыз орамы барды. Ол орамны эки жанында юйле сюеледиле.

Андан огъарыракъда орналгъан Хушто-Сырт элде аууз тауусулады да, тар башланады. Къаяла бир бирге таянып тургъанча кёрюнедиле. Болса да, жол а юзюлмейди, барады къаяла орталары бла ёрге. Мешинабыз ол таргъа къутулады. Анда хауа жизгиди, салкъынды, кёк кёрюннген да этмейди. Жол жаны бла уа, кесин къаялагъа ура-тое, Чегем череги, огъурсузланып, кёмюкленип саркъады. Чегем череги кесине энишге, ёзенлеге, жолну алай бла ишлейди.

Бир аздан тар бир кесекчик ачылады да, мешинабыз Чегем чучхурланы къатларында тохтаиды. Чучхур бийикледен, суу туман болуп, чачакълары кюнде жылтырай, энишге тюшедиле,

келип, ташлагъа тийип, чачыладыла. Асыры сейир этгенден, небизни унутуп сюелебиз ол тейри кылычлана тургъан чучхур тамашалыкыгъа.

Алайда бир кесек турабыз да, атабыз бизни огъарыракыгъа элтеди. Алайлада тар бир кесек кенгереди, кюн да эркин тиеди, эки жанында къаяла уа кёкге жете сюеледиле.

Жолдан бир жанына чыгып, мешинабыз тохтайды да, тюшебиз. Чырпылагъа, силпилеге илине, оюлууланы юслери бла теш башына чыгъабыз. Башында уа – бир уллу тала. Ол таланы тегерегин эки-юч къатлы юйле тенгли бир уллу ташла къуршалайдыла. Шауданчыкы да бар алайда. Ол мермер къаяны жарылгъанындан чыгъады. Арлакыда, къапхакы башында, бир назычыкы сюеледи. Бир ариучукы, биреу келтирип, кюлу бла орнатып кетген зыгытдан ёсген кибик.

– Мен сабий заманымда да бола тургъанма былайда, – дейди атабыз, бизге тегерекге-башха къараргъа бир кесек онг да берип, – жаяулай келген эдик классыбыз бла. Чатырла орнатып, кече кългъан да этген эдик былайда. – Бир ташны къатына барды да: – Бу таш бизге тепсилик да этген эди, – деп кюшады. Алай, ол заманлада былайда бу назычыкы жокы эди...

Анабыз бир жабыуну алды да, ташны юсюне жайды да, азыгыбызны чыгъарды. Ингирге дери алайда Аллахны зауугъун кёрдюк. Ингирде, артха тебирегенибизде, Марина айтады:

– Бу назычыкыны къатында жангы жылгъа бир тюбер эди, ийсагъан!..

Жай озду. Кюз арты жууукылашады. Къыш каникуллагъа чыгъар заман келеди. Декабрьны ахырында айтады атабыз:

– Эсигиздемиди, Марина Чегем тарында назычыкыны къатында жангы жылгъа тюберге сюйгенин айтханы? 1-чи январыда мен, тилеп, ишимден эркин болама да, барабыз да ол назычыкыны къатына. Аскер, классындан бир он сабий ал биргенге, андан кёп сыйынырыкы туююлду мешинагъа...

Чегем аууuzu къышда жаздан эсе да аламат эди. Энди мында къар бла таш бийлик этедиле. Чучхурну суулары, узун сюммекле болуп, башларын бузларгъа унамагъан Чегем суууна сугъуп турадыла. Кёп сюелебиз чучхурла аллы майданда. Классыбыздан Виталик деп бир жашчыкы айтады, бу ариулукыгъа къарай кетип:

– Жашла, да жомагы а былайда къышлайды да!..

Биз биягы талачыгыбызгъа барабыз. Шаудан бузламагъанды. Назычыкы акы къарны туурасында бютюнда жашилик кёрюнеди.

Тюш азыкыдан сора жашла ол тую ташлагъа ёрлерге чабындыла. Хоу бир да, ташланы юслери буз къабурчакы болуп, ёрлейме деген, артха учхалап-учхалап кетедиле. Алайдан къая тюбу дорбунла таба атладыкы. Дорбун ичлеринде къургъакы салам, чапыракыла, таш габула бар эдиле.

– Бу дорбунла айыуланы кӱалаларыдыла, ма былайда аланы жатхан жерлери, былайда уа – кӱонакӱлагӱа тӱбеген жерлери, – деп башлады биягӱы Виталик алайда жангы хапарын. – Ма бу гитче дорбунчугӱ’ а мамурашчыкӱла кӱалыгучу отоучукӱду.

Барыбыз да кӱлебиз аны ол сабий хапарына, алай ийнанырыгӱыбыз да келеди.

Биз андан кӱайтханда, назычыкӱ иллеула бла ариу жасалып, омакӱланып тура эди. Чукуйчугӱуна уа «алтын» жулдузчукӱ да салынып.

Адетдеча, Жангы жыл байрам башланды. Мени атам Кӱар Аппа болду. Ичинде саугӱалары бла машогу да бар. Мени эгешчигим Марина уа Кӱар Кӱызчыкӱ болду. Биз анда назмула айтдыкӱ, жырла жырладыкӱ, тепседик. Кӱысха айтханда, бек зауукӱ этдик.

Ингир ала жолгӱа тебиредик. Назычыкӱ кесини жеринде сюелгенлей кӱалды.

– Сау бол! – деп кӱычырдыкӱ биз, артха айланып, ол назычыкӱгӱа.

ГЕННАДИЙ КОММОДОВ, устаз.

Ышхалукӱа эл

Хант кѣангабыз

Кѣайсы миллетни да миллет этген аны жери, тили, дини, адети-кѣылыгѣы бола келгендиле. Ала бла бирге уа халкѣны хант кѣангасыды, ары салынган ашы-азыгѣыды. Ол а бизни унутула баргѣан хазнабызды. Бу байлыгѣыбыз ахыр да тас болуп кѣалмаз ючюн, жаш адамларыбыз аны тѣлюден-тѣлюге ѣтдюре барыр деген муратда биз, таулу кѣартларыбыз, сабий заманларында таматаларындан эшитген, кеслери кѣзлери бла кѣрген бир кѣауум миллет азыкѣ бла сизни шагѣырей этерге сюебиз. Бу иш таулу учаладан башланса тийишли кѣребиз.

У ч а л а

ТОЙ УЧА

Киеуню аты бла этилгенди

Юч-тѣрт айлыкѣ кѣозуну териси алынады, ичи да ариу тазаланады, саулай кѣазанда бишириледи. Сора жангы киеу нѣгерлери бла келгенде, таматала алгѣыш этип, киеу аякѣ бла бирге «той учаны» кѣонакѣлагѣа береди. Бу учаны башха кѣууанчлада да ѣте-ѣте тургѣандыла.

АЙЫРЫ УЧА

Ташыуул бошалгѣаннга этилгенди

Бу уча адамла кѣышха хазыр болгѣанларыны белгисича этилгенди. Ол, байрамгѣа атап, кѣара сыра, боза да хазыр-лагѣандыла.

Ачыкъ жерде от этиледи. Отун кюйюп бошагъанлай, мыдыхы ары-бери жайылады, аны эки жанына эки айыры къязыкъ урулады. Аланы бийикликлери уча кюймезча болургъа керекди.

Учаны къыйырын жютюленген жабышмакъ неда къайын таякъгъа сугъадыла. Ызы бла уча тагъылгъан таякъ эки айыры къязыкъгъа орнатылады. Учаны бура-бура турурча, таякъны бир къыйырына кенделен агъашчыкъ урулады. Суугъа туз, жыгыра, чибижи, сарымсах, адамны жюреги жаратханча, аллай бир къошулады да, аны ол учаны юсюне къуя-къуя биширесе.

УРУ УЧА

Эгизле туугъанда этилгенди

Малны уллулугъуна-гитчелигине кёре (игиси – кёзу) тёртгюл уру къазылады, теренлиги тёрт-беш къарыш. Уруну тюбуне, тегерегине суу таш тизиледи (бусагъатда отха чыдамлы кирпич да жарарыкъды). Ол уруну ичинде къаты агъачдан (чынар, эмен, кюйрюч, бёрюагъач, къайын) от тиргизиледи. Отун кюйюп бошагъанлай, мыдых тюзетиледи. Союлгъан малны чаты бла ёнгечге сюрдю таякъ ётдюрюледи. Уруну эки жанында кезле кёояргъа керекди, уча таякъны къыйырлары ары салынырча. Уча жерине орнатылгъанлай, уруну башы, хауасы чыкъмазча, гам жабылады. Бурун заманда уруну гыйы таш бла жапхандыла, юсюне дагъыда зылды бла къыртиш гыйыла салгъандыла. Бусагъатда уруну башын темир къанжал бла жабаргъа да боллукъду.

СЮТ УЧА

Мал чалмандан чыкъгъанда, кёзу айырылгъанда этилгенди

Кёзу уча тап бишерча, къазаннга, 3–4 литр суу къайнай тургъанлай, сют къуюлады. Туз, чибижи, сарымсах, жыгыра кереклисича атылады. Бишип алыннгандан сора уа, не кёп заман суууса (сёз ючюн 8–10 сагъат суууса), сют уча аллай бир татыулу боллукъду. Сют тегюлмез ючюн аны чолпу бла шапыра-шапыра турургъа керекди.

КЁМЮЛГЕН УЧА

Жортууудан кьайтханда этилгенди

Къозуну бойну кесилгенден сора териси алынмайды. Ызы бла бир кьарыш тенгли быдыры жырылады, ёпкеси, баууру, чегиси, кьзуугъу, быдыры чыгъарылады, ичи ариу тазаланады. Ол жарылгъан жерин да тазаланып, кесилгени бла бирге жёрмеленеди. Сора сары (желим) топуракъны, худур этип, ол кьой мыллыкны юсюне кьалын жагъадыла. Уча, тюз картоф кёмюлгенча, мыдыхха тапчыкъ кёмюледи. Юсюне кьазылгъан топурагъы кьуюлады, тепленеди. 6–8 сагъатдан бишген уча чыгъарылады. Териси юсюнде тургъанлай, тюгю саулай алынып кьалады ол кьатхан желим топуракъ бла бирге. Орта Азияда уа башда айтылгъан амал бла кьанатлыланы да биширип болгъандыла.

МЕЗДЕ УЧА

Бу учаны кьолундан келген тукъум жюзжыллыкъ кьартыны сыйына этгенди

Жарсыугъа, мезде не болгъанын билмегенле уллайгъан адамланы араларында окъуна тюбейдиле. Эки ананы эмген бузоугъа мезде дегендиле. 3–4-айлыкъ мезде тананы кьурманлыкъ этгендиле.

Бурун заманда бизде уллу кьазанла болгъандыла, сёз ючюн, сау ёгюзню, бугъаны эти сыйынырча. Ата-бабаларыбыз 100-жыллыкъ акъсакъалгъа атап, мезде учаны, саулай аллай кьазанда биширип, столгъа салгъандыла. Башын а, ариу юйютюп, эки жармагъанлай, саулай биширип болгъандыла. Малны тишлерин бирем-бирем чыгъарып, сабийлеге юлешгендиле.

Тамата боза, сыра аякъ кётюргенден сора, жыйылгъанлагъа учадан юлюш чыгъаргъанды, кьалгъанын а элде саусузлагъа, кьарыусузлагъа юлешгенди. Муну мен кесим этип кёрмегенме, алай хапарын Быллымда жашагъан Шауаланы Тападан эшитгенме. Ол кеси да жюзден аслам жыл жашап ёлгенди.

КЪОНАКЪ УЧА

Бу учаны билмеген таулу болмаз. Къой союлады. Аркъа омуруу алынады. Андан къалгъан сюеклери юсюнде тургъанлай, туз, жыгыра сюртюлюп, кюнде къатдырылады. Кюн болмаса, ожакъгъа да такъгъандыла, тюрбюнден мурса от этип къатдыргъандыла. Алай бла таулула къышха жетерча бир къакъ учаланы хазырлап, гумугъа жыйгъандыла. Аны тууар малдан да этгендиле.

ЧЕМИЧ УЧА

Чемич учаны асламысында уугъа жюрюгенле хазырлагъандыла. Алай аны уллу къууанчлада да эринмей этгендиле. Аны жарашдырыргъа узунлугъу бир метр, теренлиги жетмиш сантиметр, кенглиги уа алтмыш сантиметр болгъан уру къазаргъа керекди. Аны ташлы, суулу эм хунасы болгъан жерде къазаргъа жарамайды. Игиси уа желим топуракълы жерде къазсады, не ючюн десенг, ол ичине, тышына да хауаны иймейди. Хауа кирсе уа – иш зырафды.

Уруну тюрбюн, тегерегин да ташла бла сырадыла. Башын гыйы ташла бла жабадыла. Бюгюнлюкде аны орнуна къанжал салыргъа, тюрбюне, жанларына уа отха тюзюмлю кирпични хайырланыргъа боллукъду. Хар не да хазыр болгъанлай, уруда ууакъ жарылгъан къаты агъачдан (чинар, эмен, элме, къайын, бёрю агъач) от этиледи. Ол отха уллу-лукълары къаз жумуртхача болгъан 4–5 ташны атып къыздырыргъа керекди.

От кюйюп бошаргъа, учаны да хазырлайдыла. Союлгъан чемични (улакъны) киндикден чаты таба бир къарыш жырып, ичинден чегилерин бла ёпке-бауурун аладыла. Сора, кюйюп тауусулгъан отну мыдыхын ары-бери тюзетип, ары атылгъан ташчыкъланы алып, учаны ичине саладыла. Ызы бла, чибижисин, тузун эм башха кереклерин да жетдирип, тузлу суу этип, ары суйгенингча бир эт да салып, учаны андан толтуруп, иничке сыгъылгъан къара чеги бла богъурдагъына дери тигедиле. Ташчыкъла бир жерге тюшмезча ары-бери чайкъаргъа керекди.

Башында айтылгъан затла хазыр болгъанлай, учаны ал аякъларын бирге къысып, ол халда арт аякъларын да, аланы орталары бла узунлугъуна чий къурукъ неда темир таякъ ётдюрюп, уруну эки жанындагъы кертикlege салып, башын

жабып, 1,5–2 сагъатха къоядыла. Хауа кирмезча, башына кырдык зылдыла салса игиди. Аны ичинден шорпасын алып ичсе да, бек татыулу азыкъды.

Улакъ этни бишириуню, энтта да бир тюрлюсюню юсюнден къысха айтыргъа сюеме. Союлгъан чемични, санлап, бидоннга жыядыла. Ары да иги къызгъан, уллу-лукълары жумуртха чакълы болгъан 4–5 ташны салып, 15–20 минутха къоядыла. Сора, алып, кастрюльде биширедиле. Тузу эм башха кереклери да кесигиз сюйгенигизча къошуладыла.

Мындан арысында да халкъыбызда бурун заманладан бери малдан этилген хантны юсюнден билгенимча, жаш тёлю юйренирча, жазаргъа акъылым барды. Менден иги билгенле да болурла, сёзсюз, ала да бу ишге къатышсала, бек сюерик эдим. Биз алай этмесек, миллетде жюрюген алтын аш хазнабыз тас, гунч болуп кетерге къоркъуу барды.

ТОЛГЪУРЛАНЫ БЕКМЫРЗА

АТЛАРЫ

Отарланы Керим туугъанлы – 95 жыл	
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Халкъ ёкюлю. С т а т ь я	3
Проза	
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Хутай. Р о м а н	10
Къырымшаухалланы Хамзат туугъанлы – 90 жыл	
СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ. Ташха жан салгъан уста. С т а т ь я	73
Къарачай-Малкъарны алтын хазнасы	
БЕГИЙЛАНЫ АБДУЛЛАХ. Ногъайчыкъ. Н а р т т а у р у х	81
Къудайланы Маштай туугъанлы – 80 жыл	
МАХИЙЛАНЫ АЗИЗА. Маштайны къыргъыз шуёхлары. С т а т ь я . . .	98
Халкъ чыгъармачылыкдан	
ТАУМЫРЗАЛАНЫ ДАЛХАТ. Жигитлик жырла	105
Хучиналаны Мухаммедге – 70 жыл	
САРБАШЛАНЫ АЛЁНА. Хучиналаны Мухаммед Юсюню жашы. С т а т ь я	133
ХУЧИНАЛАНЫ МУХАММЕД. Тукъум-жукъ болугъуз, аланла	136
Ишлеменген тишлемез. О ю м л а	145
ЖАРНЕСЛАНЫ ХАСАН. Эртенликде эшик бир хыны къагъылгъан эди .	152
Тау хапар	
УЯНЛАНЫ ОЮС. Кичибалыкъ. Х а п а р	157
ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ БОРИС. Жаяу жолчукъну тышпыу. Х а п а р	161
ГАЗАЛАНЫ ИСХАКЪ. Айжаякъ	165
Абайланы Фатимат туугъанлы – 115 жыл	
БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Къолгъа биринчи къалам алгъан кызыбыз. С т а т ь я	174
Тил бла тин	
ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАР. Сёзле хапар айтадыла. Х а п а р	179
Адыгланы бушуу кюнлери	
ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Уллу Хож. С т а т ь я	186
АТАБИЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Жауап сакълай, къарт болдум. П о в е с т ь д е н	196

Жаш фахмула

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН. Жангы аппарат ишлергеги муратым.
Ушакъ 206

Илму

АТАБИЙЛАНЫ АСИЯТ. Сабий литератураны айныу жолу. Статъя 210
ЗАНУКОЛАНЫ ФАРИЗАТ. Къарачай-малкъар чам хапар. Статъя 216
ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Чегем тарыны суратлары 221

Хант хазнабыз

ТОЛГЪУРЛАНЫ БЕКМЫРЗА. Учала 226

ХУРМЕТЛИ ШУЁХУБУЗ!

«Минги Тауну» тёртюнчю китабында сен окъургъа боллукъса:

Къабарты Россейге кгошулгъанлы 450 жыл рубрика бла статъя;

Халкъ поэти Макытланы Сафарны сайлама назмуларын (Сафаргъа быйыл 90 жыл болады);

Шауаланы Миналданны «Мурат» деген трилогия романындан юзюкню;

2008 жыл – Россейде Тюрк Республиканы жылыды. Аны бла байламлы анда биз Мызыланы Къаншаубий бла ушакъны басмалайбыз;

«Юйюр бла заман» деген жангы рубрика ачханбыз. Анда сёз белгили кзурулушчу Сумайланы Ахматны юйюрюню, кесини юсюнден да барлыкъды;

Быйыл Тёппеланы Алимге – 70 жыл болады. Аны бла байламлы биз Алимни «Бийнёгер» пьесасын басмалайбыз. Жазыучуну юсюнден поэт Гуртуланы Салих кесини бир къауум оюмларын айтады. Аладан сора да тёртюнчю китапда кёп башха материалла басмаланырыкъдыла.

Огъурлу кюнде кзууанч бла келсин «Минги Тау» юйюнге!